

ИНФОРМАТИКА

Жалпы білім беретін мектептің жаратылыстану-математикалық бағытта
оқитын 10-сыныпқа арналған оқулық

10

Қазақстан Республикасының Білім және ғылым министрлігі ұсынған

Алматы «Атамұра» 2019

ӘОЖ 373.167.1
ҚБЖ 32.973я72
И 69

Оқулық Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі бекіткен жалпы білім беру деңгейінің жаратылыстану-математика бағытындағы 10–11-сыныптарға арналған жаңартылған мазмұндағы Типтік оқу бағдарламасына сәйкес дайындалды.

Авторлары: Д. Исабаева, Л. Рахымжанова, Е. Киселева,
Н. Құрманғалиева, М. Өубекова

Шартты белгілер:

– бірге орындайық

– бағалау

– білу және түсіну

– жеке жұмыс

– қолдану

– жұптық жұмыс

– анализ, синтез

– топтық жұмыс

И 69 Информатика: Жалпы білім беретін мектептің жаратылыстану-математикалық бағытта оқитын 10-сыныпқа арналған оқулық/ Д. Исабаева, Л. Рахымжанова, Е. Киселева, Н. Құрманғалиева, М. Өубекова. – Алматы: Атамұра, 2019. – 256 бет.

ISBN 978-601-331-541-6

ӘОЖ 373.167.1
ҚБЖ 32.973я72

ISBN 978-601-331-541-6

© Исабаева Д., Рахымжанова Л.,
Киселева Е., Құрманғалиева Н.,
Өубекова М., 2019
© «Атамұра», 2019

Қымбатты оқушылар!

Биылғы оқу жылында сендер информатиканың бейімді курсын оқып-үйренуді бастайсыңдар. Атап айтқанда, информатиканың «Компьютерлік желілер және ақпараттық қауіпсіздік», «Деректерді ұсыну», «Алгоритмдеу және программалау», «Web-жобалау» «Ақпараттық жүйелер» атты бөлімдерін тереңірек меңгересіңдер.

Бұл бөлімдерде қарастырылатын тақырыптар:

- компьютерлік желілердің жұмыс істеу принциптері;
- ақпараттық қауіпсіздік, оны қорғау әдістері;
- идентификациялау әдістері;
- бір санау жүйесінен екінші санау жүйесіне сандарды аудару;
- логикалық операциялар (дизъюнкция, конъюнкция, инверсия);
- ақиқаттық кестесін құру;
- компьютердің логикалық элементтері;
- компьютердің логикалық негіздері;
- Python программалау тіліндегі қолданушы функциялар мен процедуралар, жолдармен жұмыс, файлдармен жұмыс, іріктеу әдістері, графтағы алгоритмдер;
- «реляциондық деректер ұғымын» түсіндіру;
- деректер қорында мәліметтер типін анықтау;
- біркестелі және көпкестелі деректер қорын құру;
- HTML web-сайттарын әзірлеу әдістері;
- web-деректер қорымен байланыстыру;
- web-беттерін жасау т.с.с.

Аталған тақырыптарды жақсы меңгеру үшін бұрынғы «Информатика» пәнінен алған білімдеріңе және күнделікті өмірде цифрлық құрылғыларды қолдану барысында жинаған білімдерің мен тәжірибелеріңе сүйену қажет болады.

Әрбір тақырып бойынша қамтылған теориялық материалдардан алған білімдеріңді қадаммен орындалатын және өз бетіңмен тәжірибе жасауға арналған тапсырмалармен, сонымен қатар *білу, түсіну, қолдану, талдау, жинақтау және бағалау* деңгейлеріне сәйкес тапсырмалармен бекіте аласыңдар.

Әрбір тарау бойынша білімді Блум таксономиясының оқыту мақсаттарының деңгейлеріне сәйкес тест тапсырмалары арқылы тексере аласыңдар.

Әрбір тоқсан бойынша жинақтаған білімдеріңді қадаммен орындалатын жоба жұмыстарын орындау және қорғау арқылы анықтай аласыңдар.

Оқулықта ұсынылған барлық ақпараттар алған білімдеріңді күнделікті өмірде өз қажеттіліктеріңе пайдалана білуге және болашақта Цифрлық Қазақстанды дамытуға үлестеріңді қосуға мүмкіндік береді.

Сәттілік тілейміз!

I бөлім. КОМПЬЮТЕРЛІК ЖЕЛІЛЕР ЖӘНЕ АҚПАРАТТЫҚ ҚАУІПСІЗДІК

1.1. ЖЕЛІЛІК ҚҰРЫЛҒЫЛАР: ТОРАПТАР, КОММУТАТОРЛАР ЖӘНЕ МАРШРУТИЗАТОРЛАР

Бір перифериялық құрылғыны бірнеше компьютерлерге қолдануға бола ма?

Желі компоненттерінің қызметін (тораптар, маршрутизаторлар, коммутаторлар).

Торап – Узел – Node
Адаптер – Адаптер – Adapter
Коммутатор – Коммутатор – Switch
Концентратор – Hub
Маршрутизатор – Router

Егер Facebook мемлекет болса, онда ол әлемдегі халқының саны бойынша үшінші орында тұратын мемлекет болар еді.

Сендер білесіңдер

Түйін сөздер

Бұл қызықты

Еске түсіріңдер:

- 1) Компьютерлік желі дегеніміз не?
- 2) Желілік кабельдердің қандай типтерін білесіңдер?
- 3) Сымсыз желі дегеніміз не?

Компьютерлік желілердің жіктелуі

Қазіргі таңда компьютерлік желілер саны көп және олар әртүрлі белгілері бойынша жіктеледі. Мысалы, деректерді беру ортасы бойынша *сымды* және *сымсыз* желілер деп ажыратылса, деректерді беру жылдамдығы бойынша – *төмен*, *орташа* және *жоғары жылдамдықты* болып бөлінеді. Қамтылған аумақтың көлемі бойынша *ғаламдық*, *өңірлік* және *жергілікті* желілер деп ажыратылады. Желілердің негізгі сипаттамаларын аумақтық деңгейде ұйымдастырылуына сәйкес қарастырайық.

Ғаламдық желілер (Wide Area Networks, WAN) бір-бірінен үлкен қашықтықта орналасқан әртүрлі қалаларда, елдерде және әртүрлі континенттердегі компьютерлерді қосады. Ғаламдық желілер жеке компьютерлер мен жергілікті және аймақтық желілерді біріктіре алады. Алғашқы, ірі және ең танымал ғаламдық желі – бұл Интернет.

Жергілікті желілер (Local Area Networks, LAN) кішкене (әдетте 1–2 км-ден аспайтын радиуста) аймақта шоғырланған компьютерлік желілерді қамтиды. Жалпы, жергілікті желі – бір ұйымға тиесілі коммуникациялық жүйе. Тарихи жолмен бірінші болып ғаламдық желі, содан кейін жергілікті желі пайда болды. Мектептің компьютерлік желісі жергілікті желінің мысалы бола алады.

Сондай-ақ аумақтық белгісі бойынша ірі қала немесе аймақ аумағына

қызмет көрсету үшін белгілі **өңірлік желілер** немесе **мегаполис желілері** (Metropolitan Area Networks, MAN) болып бөлінеді.

Жергілікті және ғаламдық желілер байланысы **виртуалды жеке желі** болып табылады (ағылш. VPN, Virtual Private Network). Ол кәсіпорын өзінің филиалдарының бірнеше аумаққа бөлінген жергілікті желілерін ғаламдық желілердің, мысалы, Интернеттің көмегімен біріктіру жолымен құрылады (сурет 1.1.1).

Сурет 1.1.1. Виртуалды жеке желі

Жергілікті желіні құру үшін келесі физикалық құрылғылар қажет: кабель, желілік адаптер, желілік құрылғылар.

Сымды байланыс желілік кабельдермен жүзеге асатынын еске алайық. Желілік кабельдер коаксиальды, талшықты-оптикалық, ширатылған жұп кабельдер және т.б. болып келеді. Енді кабельдер қажетті жерлерге жүргізілген, желі құрылғыларын қосу үшін розеткалар мен тақталар орнатылған деп есептейік.

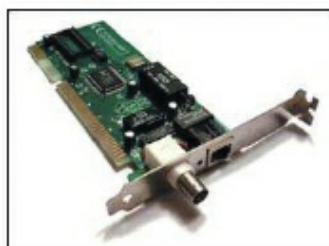
Ары қарай, компьютерлерді бірыңғай желіге біріктіруге мүмкіндік беретін құрылғыларды таңдау қажет.

Желі тораптары (ағылш. *node*) – компьютерлік желінің бөлігі ретінде басқа құрылғылармен қосылған құрылғы. Тораптар ретінде **пайдаланушылық желі құрылғылары**: компьютерлер, ұялы телефондар, қалта телефондары, байланыс құралдары, сканерлер, принтерлер, медиа құрылғылар, сондай-ақ **арнайы желілік құрылғылар** маршрутизатор, коммутатор немесе концентратор, Wi-Fi және Bluetooth адаптері және т.б. сияқты бола алады.

Желі ішінде жұмыс істеу үшін әрбір торап **желілік адаптер** деп аталатын желілік интерфейс тақтасымен (Network Interface Card – NIC)

ЕСТЕ САҚТАҢДАР:

Желі архитектурасы – бұл желі топологиясын, құрылғыларының құрамын және олардың өзара іс-әрекетінің ережелерін айқындайтын деректерді тасымалдауды іске асыратын құрылым.

Сурет 1.1.2. Желілік адаптер

ЕСТЕ САҚТАҒАДАР:

MAC адрес (немесе аппараттық адрес) – бұл желілік адаптер өндірушісімен орнатылған және нақ осы адаптерді анықтайтын ұзындығы 6 байт сандық код.

Әрбір желілік адаптердің **MAC адресі** деп аталатын бірегей коды бар. Бұл адрес желіде осы құрылғылардың жұмысын ұйымдастыру үшін пайдаланылады. Стандарттарға сәйкес Ethernet желісінде бірдей MAC адресімен екі желілік адаптердің болуы мүмкін емес. MAC адрес жазбасының мысалы: **00:E0:18:C3:11:89**.

Концентратор (hub) – желілік құрылғыларды сегменттерге біріктіруге арналған. Оның жұмысының негізгі принципі порттарына келіп түскен пакеттерді басқа порттарға тарату болып табылады.

Қазіргі заманғы желілердің басым көпшілігінде коммутаторлар қолданылатынын атап өту қажет.

Сурет 1.1.3. Коммутаторлар

жабдықталған (сурет 1.1.2). Желілік кабель адаптердің жалғағыштарына қосылады.

Желілік адаптер *сымды* немесе *сымсыз* болып бөлінеді. Көптеген заманауи компьютерлерде аналық тақшада орнатылған Ethernet желілік адаптері және Wi-Fi бар. Егер компьютерде желілік адаптер жоқ болса, онда оны компьютердің кеңейту слотына немесе USB портына оңай орнатуға болады.

Сонымен қатар операциялық жүйеге (ОЖ) желілік адаптермен жұмыс істеуге мүмкіндік беретін арнайы программалық қамтамасыз ету – **желілік адаптер драйверін** орнату керек. Заманауи ОЖ (мысалы, Windows 10) құрылғыны өздері танып, ол үшін талап етілетін драйверді орнатады. Егер де желі автоматты түрде орнатылған драйвермен жұмыс істемесе, онда драйверді адаптерді өндірушінің ресми сайтынан орнату керек.

Коммутатор бір желі сегментінде компьютерлер арасында деректерді беруді қамтамасыз етеді (сурет 1.1.3). Коммутатордың сыртқы түрі концентратордан ерекшеленбейді, бірақ коммутатордың жұмыс істеу принципі мүлдем басқа. Желідегі деректерді барлық компьютерлерге тасымалдаудың орнына коммутатор деректер пакеттерін қажет ететін бір компьютерге ғана тасымалдайды. Басқаша айтқанда, коммутатордың арқасында деректерді сұрайтын компьютер

мен сол деректерді жіберетін компьютер арасында тікелей байланыс орнатылады.

Жергілікті желілерді қосу үшін пайдаланылатын басқа құрылғы – **маршрутизатор**. Ол желілерді жалпы желі хаттамасымен тиімдірек біріктіреді. Мысалы, үлкен хабарламаларды бөліктерге бөлуге мүмкіндік береді, осылайша жергілікті желілердің әртүрлі пакет өлшемдерімен өзара әрекеттесуін қамтамасыз етеді.

Әдеттегі жергілікті желіде маршрутизатор жергілікті желіні (LAN) ғаламдық желімен (WAN) байланыс орнатуды қамтамасыз етеді. Маршрутизатор желілік деректер пакеттерін талдайды және осы пакеттерге арналған компьютерді ғана емес, оларды жеткізудің оңтайлы әдісін де анықтайды.

Заманауи маршрутизаторлар ADSL модемдерімен немесе кабельдік модемдермен жабдықталған коммутатор ретінде жұмыс істеуге арналады. Қауіпсіздікті қамтамасыз ету үшін көптеген маршрутизаторлар деректерді шифрлеуді қолдайды және сыртқы шабуылдардан қорғау үшін пайдаланылатын брандмауэрді (программалық-ақпараттық кешен) қамтиды. Коммутаторлар сияқты маршрутизаторларға да басқа маршрутизаторларды қосуға болады.

Желілік адаптерлердің болуын тексерейік.

1) **Іске қосу (Пуск)** батырмасының жанындағы іздеу жолында **Басқару тақтасы (Панель управления)** пунктін, одан кейін нәтижелер тізімінен **Диспетчер устройств** параметрін таңдайық.

2) **Құрылғы диспетчері (Диспетчер устройств)** ішіндегі **Желілік адаптерлер (Сетевые адаптеры)** тармағын және желі адаптерінің атын таңдау керек.

3) Осыдан кейін желілік адаптердің атын басып тұрып (немесе тінтуірдің оң жақ батырмасын басу керек), **Драйверді жаңарту** –

ЕСТЕ САҚТАҢДАР:

Маршрутизация – пакеттің жүру маршрутын таңдау процесі. Осы таңдауды жүзеге асыратын құрылғы **маршрутизатор** деп аталады.

Сурет 1.1.4. Маршрутизатор

ЕСТЕ САҚТАҢДАР:

Желілік хаттама – желіге қосылған екі немесе одан да көп құрылғылар арасында байланыс құруға және олармен деректерді алмасуға мүмкіндік беретін ережелер мен әрекеттер жиынтығы (әрекеттердің реті).

ЕСТЕ САҚТАҢДАР:

Телекоммуникация және компьютерлік желілердегі пакет байланыс арнасы бойынша берілуге арналған белгілі форматтың фрагменті (деректер блогы) болып табылады.

Жаңартқан драйверді автоматты түрде іздеу (Обновить драйвер – Автоматический поиск обновленных драйверов) командасын таңдау керек. Егер жаңа драйвер анықталса, ол автоматты түрде жүктеледі және орнатылады.

4) Жаңартылған драйверді орнатқаннан кейін қайта іске қосу керек болса, **Іске қосу – Ажырату – Қайта жүктеу (Пуск – Выключение – Перезапуск)** батырмаларын басып қосу мәселесін шешуге көмектескенін тексеру қажет.

1. Кең таралған желі архитектураларын атаңдар.

2. Желі тораптарына мысалдар келтіріңдер.

3. MAC адресі деген не?

4. Желілік адаптер, коммутатор, концентратор және маршрутизатор не үшін қажет?

5. Концентратор мен коммутатор арасындағы айырмашылықты атаңдар.

1. Windows10 операциялық жүйесінде компьютердің MAC адресін анықтаңдар.

Келесі әрекеттерді орындау қажет: **Іске қосу (Пуск) – Орындау (Выполнить) – cmd** және **ОК** батырмасын басамыз. Команда жолында **ipconfig/all** командасын теріп, **Enter** батырмасын басу керек (сурет 1.1.5).

```

Ethernet адаптер:
DNS-суффикс этого подключения . . . :
Описание . . . . . : Marvell Yukon 88E
Ethernet Controller
Физический адрес. . . . . : 00-17-31-A7-CD-21
Dhcp включен. . . . . : да
Автонастройка включена . . . . . : да
IP-адрес . . . . . : 192.168.13.81
Маска подсети . . . . . : 255.255.255.0
Основной шлюз . . . . . : 192.168.13.150
DNS-сервер . . . . . : 192.168.13.101
DNS-серверы . . . . . : 192.168.13.101
    
```

Сурет 1.1.5. ДК аппараттық адресі көрсетілген

Содан кейін «**Физикалық адрес**» пунктін табу керек – бұл MAC адресі. Егер компьютерде бірнеше желілік карталар орнатылған болса, онда «**Физикалық адрес**» пункті бірнеше болуы мүмкін.

2. MAC адресті анықтаудың басқа әдістерін табыңдар.

«Желілік құрылғылар» тақырыбына Canva.com онлайн сайтың қолданып, презентация құрыңдар.

1.2. IP АДРЕСТЕУ ЖӘНЕ ДОМЕНДІК АТАУЛАР ЖҮЙЕСІ

Адрес дегеніміз не? Адрес не үшін қолданылады?

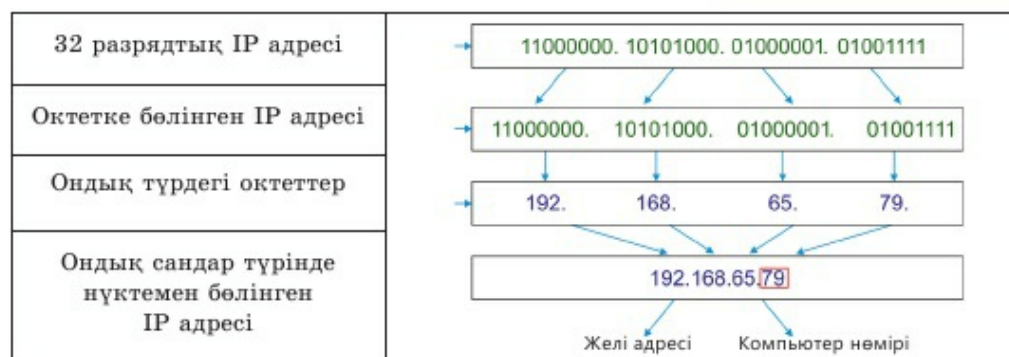
<p>IP адрес деген не және ол не үшін қажеттігін; Домен және DNS деген не екенін.</p>	<p>IP адрес – IP адрес – IP address Маска – Маска – Mask Домен – Домен – Domain Домендік атау – Доменное имя – Domain Name</p>	<p>Әрбір елге домендік атауларды тарату және бөлу ыңғайлылығы үшін өздерінің (негізінен екі таңбалы) жоғарғы деңгейлі домендері берілді. Бұл домендердегі деректердің серверлерін географиялық орналасуына байланысты болуын міндеттемейді. Әр ел үшін бірінші деңгейдегі домендердің мысалдары: .kz – Kazakhstan (Қазақстан); .ru – Russia (Ресей); .ua – Ukraine (Украина); .uk – United-Kingdom (Ұлыбритания)</p>
<p>Сендер білесіңдер</p>	<p>Түйін сөздер</p>	<p>Бұл қызықты</p>

IP адресінің құрылымы

Желіге қосылған әрбір компьютердің міндетті түрде IP адресі болады. IP адрес – компьютердің IP желісінде бірегей түрде анықталатын **октетке** (8 бит бойынша топтарға) бөлінген екілік сандардың 32 разрядтық тізбегі (сурет 1.2.1). Оның көмегімен компьютер 8 разрядты түрде IP желіде анықталады.

ЕСТЕ САҚТАҢДАР:

IP адрес – бұл ақпаратты бір компьютерден (тораптан) екіншісіне тасымалдауға, алуға және іздеуге арналған желідегі бірегей адрес.

Сурет 1.2.1. IP адресінің құрылымы

IP адресінің кластары

IP адресінің бес класы бар: **A, B, C, D** және **E**. Қандай класқа жататындығы IP адресінің бірінші битіне байланысты (кесте 1.2.1).

IP адресінің кластары

Кесте 1.2.1

Класс	A	B	C	D	E
Бірінші бит	0	10	110	1110	11110

IP адресстерді тағайындау ережесі

IP адресі тораптың физикалық қосылуына сәйкес қандай да бір сегментке тағайындалуы керек, яғни торапты басқа сегментке жылжытқанда IP адрес өзгеруі тиіс. Маршрутизаторлар сегменттердің шегараларын анықтайды. Желі коммутаторда жинақталған болса, онда компьютерлік бір желі сегмент құрайды. Осы сегменттің барлық компьютерлеріндегі IP адресінде жалпы бөлім – **сегменттің нөмірі** болуы керек. Сегменттегі екінші бөлім компьютер нөмірі болады. Яғни IP адрес екі бөлікке бөлінуі керек. Ол үшін IP адресімен бірге **ішкі желі маскасы** орнатылады. Барлық сегменттерде бір масканы қолдану оңай. Ең көп пайдаланылатын үш маска:

- **255.0.0.0** – A класының маскасы;
- **255.255.0.0** – B класының маскасы;
- **255.255.255.0** – C класының маскасы.

Ішкі желі маскасы (*subnet mask*) – бұл IP адресімен бірге пайдаланылатын сан; масканың екілік жазбасы IP адресіндегі желі нөмірі ретінде түсіндірілетін разрядты бірліктерді құрайды.

Ішкі желі маскасын IP адрес жазбасымен ұқсас сипаттайды, мысалы, 255.255.255.0 немесе IP адреспен бірге, маска жазбасында бірыңғай разрядтар санын көрсету арқылы, мысалы, 192.168.1.1/24. Бұл маскада 24 бірлік бар дегенді білдіреді.

IP адрес түрлері

Интернет кеңістігін жүйелеу үшін IP адресстерді **ішкі** және **сыртқы** деп бөледі. Ішкі IP адресстер жергілікті желілерде, ал сыртқы Интернет желісіне шығу үшін қолданылады. Сыртқы IP адрес статикалық және динамикалық болып бөлінеді.

Статикалық IP адрестері – бұл өзгермейтін (тұрақты) IP адрестері болып табылады. Олар құрылғы компьютер желісіне қосылғанда автоматты түрде тағайындалады немесе пайдаланушы қолмен жазып тағайын-

дайды. Статикалық адрестер шексіз пайдалану үшін қолжетімді. Олар тек бір желі торабы үшін идентификатор қызметін атқарады.

Динамикалық IP адресстер – бұл құрылғыларға уақытша берілетін IP адресстер. Олар желіге қосылу кезінде автоматты түрде тағайындалады және олардың қолданылу мерзімі шектелген.

Өз компьютеріңіздің IP адресін қалай білуге болады?

Компьютердің IP адресін анықтаудың көптеген жолдары бар. Ол үшін Windows құралдарын пайдалануға болады. Компьютердің IP адресін білу үшін (сурет 1.2.2):

```

Администратор: Командная строка
Microsoft Windows [Version 6.1.7601]
(c) Корпорация Майкрософт (Microsoft Corp.), 2009. Все права защищены.
C:\Users\KE>ipconfig

Настройка протокола IP для Windows

Ethernet adapter Подключение по локальной сети 2:

    DNS-сервисе подключения . . . . . : None
    IPv6-адрес . . . . . : fdea:c732:41f5:0:7d9b:7564:9296:9cf1
    Временный IPv6-адрес . . . . . : fdea:c732:41f5:0:84aa:14a3:3804:827d
    Локальный IPv6-адрес канала . . . . . : fe80::7d9b:7564:9296:9cf1%14
    IPv4-адрес . . . . . : 192.168.1.3
    Маска подсети . . . . . : 255.255.255.0
    Основной шлюз . . . . . : 192.168.1.1

C:\Users\KE>
  
```

Сурет 1.2.2. IP адресін анықтау терезесі

1. Іске қосу – Қызметтік (Пуск – Служебные) менюін ашып, Орында (Выполнить) тармағын таңдаңдар;
2. Пайда болған терезеде cmd командасын жазып, ОК басыңдар;
3. ipconfig сөзін енгізіңдер;
4. Enter пернесін басқан соң, компьютеріңіздің IP адресі туралы негізгі ақпаратты көруге болады.

Домендік атау жүйесі

IP адресі есте сақтау қиын болғандықтан Домендік атау жүйесі құрылған. Ол пайдаланушыға IP адрес орнына түсінікті атауды қолдануға мүмкіндік береді.

Домен (ағылш. domain) – бұл Интернеттің иерархиялық жүйесінде бірегей атаулар кеңістігінің белгілі бір аумағы. Бұл аймақтардың әрқай-

сысы IP адресін домендік атауға түрлендіру үшін пайдаланылатын серверлік топ (DNS) арқылы қызмет етеді. Барлық домендер арнайы бірегей атпен анықталады.

Домендік атау – доменнің символдық атауы. Ол бір домен аймағында бірегей болуы керек. Доменнің толық атауы нүктелермен бөлінген барлық домендердің атауларынан тұрады.

Мысалы, **www.smk.edu.kz**. Домен деңгейі оңнан солға қарай есептеледі.

«**kz**» – бұл 1-деңгейлі домен немесе домен аймағы. 1-деңгейлі доменді сатып алуға болмайды. «**edu.kz**» – бұл 2-деңгейлі, ал «**smk.edu.kz**» 3-деңгейлі доменге жатады (сурет 1.2.3).

Сурет 1.2.3. Домен атауларының құрылымы мысалы

Жалпы мақсаттағы жоғары деңгейлі домендер:

- .com – коммерциялық ұйымдар (шектеусіз);
- .edu – ҚР Білім департаментімен танылған жоғары білім беру мекемелері;
- .info – ақпараттық ресурстар (шектеусіз);
- .name – жеке тұлғалар;
- .net – Интернеттің жұмыс істеуіне қатысты ұйымдар (шектеусіз);
- .org – коммерциялық емес ұйымдар (шектеусіз);

URL адресінің IP адресіне DNS-түрленуін бақылау

1. Іске қосу – Қызметтік – Орындау (Пуск – Служебные – Выполнить) батырмаларын басып, іздеу өрісіне **cmd** енгізіңдер және **Enter** пернесін басыңдар. Команда жолының терезесі ашылады.

2. Командалық жолға **ping** командасын, содан соң бос орынды басып сайт адресін енгізіңдер. Мысалы, **www.icann.net** Интернетте аттары мен нөмірлерін беру жөніндегі корпорация (ICANN). Компьютер ICMP (Интернеттегі хабарларды басқаруға арналған хаттама) протоколының пакетін қайда жіберу керектігін анықтау үшін **www.icann.net**-ті IP адресіне түрлендіруі керек.

3. Шығарылатын мәліметтердің бірінші жолында **www.icann.net** домендік атауын, DNS-ді IP адресіне түрлендірілуі көрсетіледі (сурет 1.2.4).


```

C:\Users\User>ping www.icann.net

Обмен пакетами с www.icann.net [192.0.43.22] с 32 байтами данных:
Ответ от 192.0.43.22: число байт=32 время=185мс TTL=242
Ответ от 192.0.43.22: число байт=32 время=185мс TTL=242
Ответ от 192.0.43.22: число байт=32 время=185мс TTL=242
Ответ от 192.0.43.22: число байт=32 время=196мс TTL=242

Статистика Ping для 192.0.43.22:
    Пакетов: отправлено = 4, получено = 4, потеряно = 0
    (0% потерь)
    Приблизительное время приема-передачи в мс:
        Минимальное = 185мсек, Максимальное = 196 мсек, Среднее = 187 мсек
C:\Users\User>
  
```

Сурет 1.2.4. DNS-түрлену

4. **www.icann.net** сайтының IP адресін дәптерге жазып алыңдар: 192.0.43.22.

5. Браузердің адрес жолағына алынған IP адресін енгізіңдер. ICANN web-сайтының бастапқы беті ашылады (сурет 1.2.5).

Сурет 1.2.5. **www.icann.net** web-сайтының бастапқы беті

Көптеген адамдарға сандардан гөрі сөздерді пайдаланған жеңіл, сондықтан **www.icann.net** web-сайты адресінің 192.0.43.22 IP адресіне қарағанда есте сақталуы жеңіл.

1. IP адрес ұғымын түсіндіріңдер.
2. IP адрес құрылымының ерекшелігі қандай?
3. IP адресі көрсетудің ықтимал жолдарын анықтаңдар.
4. IP адресінің кластары ұғымын түсіндіріңдер.
5. Домен атауы дегеніміз не? Олардың қызметі қандай?
6. Домен атауы басты артықшылығы қандай?
7. Домен атауының құрылымын түсіндіріңдер.
8. Ұнаған сайттың IP адресін анықтаңдар. Егер IP адресі көшіріп алып және оны браузердің адресік бетіне қойса, қандай өзгеріс болады?

1. **LanCalculator** программасын жүктеп алып, оның көмегімен келесілерді орындаңдар: **Пуск – Программы – Стандартные – Калькулятор**, содан кейін **Вид – Программист (DEC – ондық жүйе, BIN – екілік жүйе)** калькулятор көмегімен IP адресі екілік формаға түрлендіріңдер:
 - 1) 192.168.1.3
 - 2) 192.0.68.15
 - 3) 23.85.0.15
 - 4) 45.10.23.87
2. Берілген IP адрес бойынша класты анықтаңдар:
 - 1) 100.110.120.130
 - 2) 140.160.180.200
 - 3) 160.180.200.220
 - 4) 180.200.220.240
 - 5) 200.210.220.230
3. **www.nic.kz** немесе **ps.kz** сайтына кіріп, сенің мектебің, танымал университеттер және басқа белгілі сайттардың домендік атауы туралы ақпаратты тексеріңдер (сурет 1.2.6).

Сурет 1.2.6. www.nic.kz сайты

«IP адрес және домендік атау» тақырыбына презентация құрыңдар.

1–2-ТАҚЫРЫПТАРҒА БЕРІЛГЕН ҚОСЫМША МАТЕРИАЛ

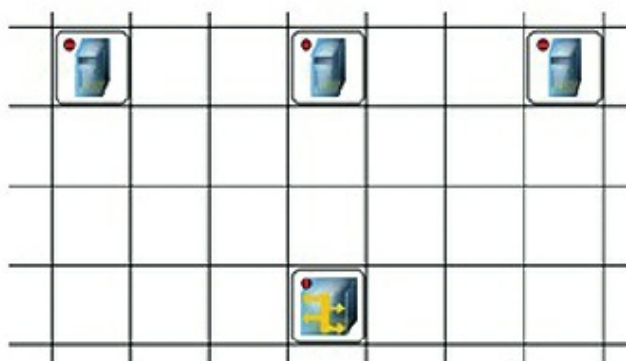
NetEmul программасы (мына адрестен жүктеледі: <https://sourceforge.net/projects/netemul/files/release-1.0/netemul-1.0.exe/download>), компьютерлік желілердің жұмысын түсінуді жеңілдету үшін қызмет етеді.

Программаның интерфейсі

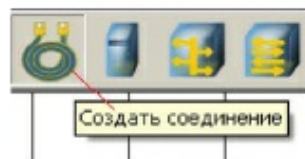
Мысал. Қарапайым жергілікті желі құру.

- 1) Программаны орнатып, оны іске қосайық және **Сервис – Баптау (Настройки)** командасымен оны орыс тіліне көшірейік.
- 2) Жергілікті желі құру үшін **Файл – Жаңа (Новый)** командасын орындап және желі сызбасын 1.2.7-суреттегідей етіп саламыз.

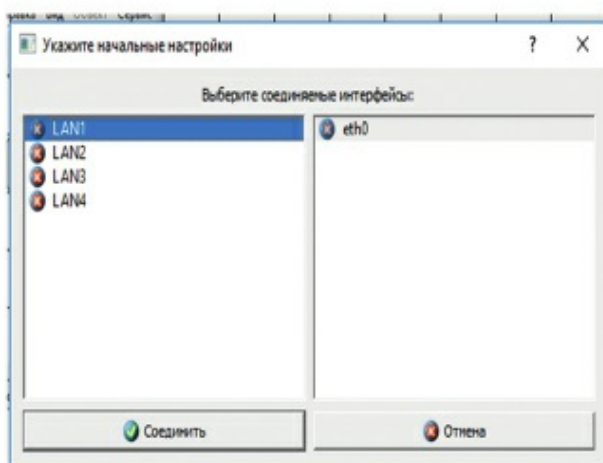
Сурет 1.2.7. Үш компьютер мен концентратордан тұратын сызба

Үш компьютер мен концентраторды салғаннан кейін оларды қосуға болады (сурет 1.2.8).

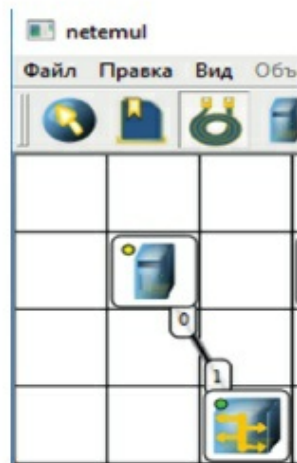

Сурет 1.2.8. Желілік құрылғыларды қосу құралы

Құрылғылар арасындағы байланыстарды сызу барысында қосылатын интерфейстерді таңдап, **Қосу (Соединить)** батырмасын басу қажет (1.2.9 және 1.2.10-суреттер).

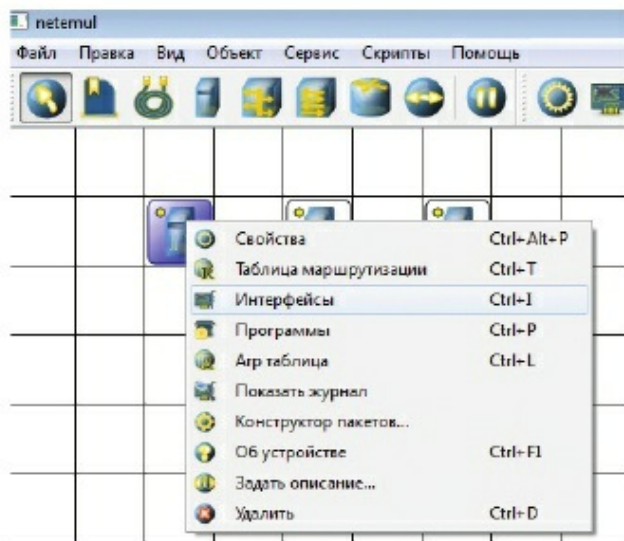

Сурет 1.2.9. Қосудың бастапқы параметрлерін таңдау

Сурет 1.2.10. Құрылғылардың қосылуын іске асыру

Енді компьютерде интерфейсті (желілік карта) баптауға болады (сурет 1.2.11).

Сурет 1.2.11. Интерфейс таңдау

192.168.0.1 жазғаннан кейін маска автоматты түрде пайда болады. Қолдану (Применить) және ОК батырмаларын басқаннан кейін желі арқылы қозғалатын ақпараттық пакеттердің анимациясы шығады.

Желі осылайша құрылып, бапталды. **TCP** хаттамасы бойынша деректерді жіберу керек (1.2.12 және 1.2.13-суреттер).

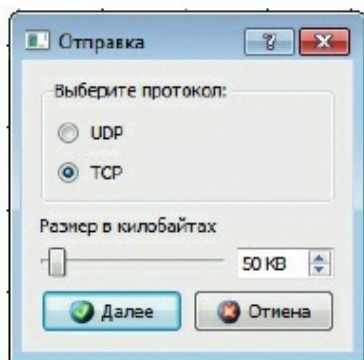

Сурет 1.2.12. Деректерді жіберу батырмасы

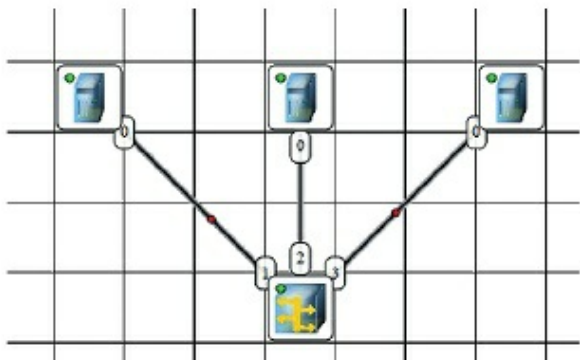

Сурет 1.2.13. Хаттаманы таңдау

Егер бір жерден қате кетсе, онда тиісті хабарлама, ал егер бәрі дұрыс болса, онда желі арқылы қозғалатын пакеттердің анимациясы пайда болады (сурет 1.2.14).

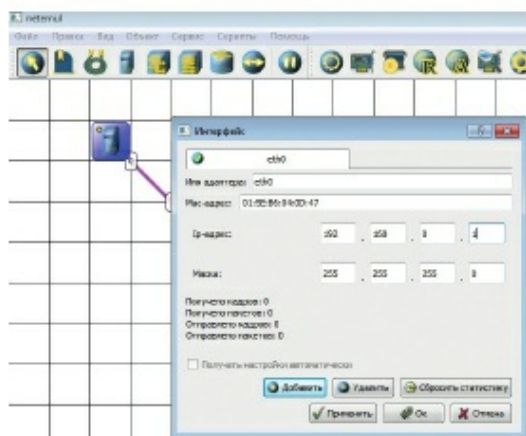
Сурет 1.2.14. Пакеттердің желі бойымен қозғалысы

Сурет 1.2.15. ДК-дің желілік интерфейспен жұмыс істеу диалогтық терезесі

Ағымдағы жағдайда әр дербес компьютерде бір желілік карта болады, бірақ бірнеше болуы да мүмкін екенін білген жөн. Компьютерге адаптерді қосу үшін оны тінтуірдің оң жағымен басып, **Интерфейстер**

параметрін таңдаңдар. Нәтижесінде 1.2.16-суреттегідей диалогтық терезе ашылады.

Сурет 1.2.16. Бұл ДК-де eth0-eth3 адаптерлері орнатылған

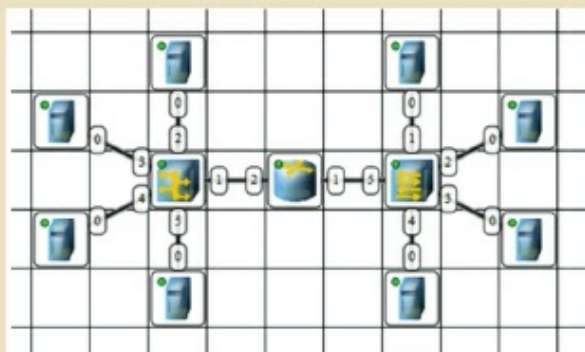
Содан кейін Қосу (Добавить) батырмасын басамыз, жаңа адаптердің түрін таңдап, ОК батырмасын басу керек. Осылайша, тағы бір интерфейс құрылды.

Ескерту.

Әрбір желі интерфейсіннің (желілік адаптер) MAC адресі бар. NetEmul программасында MAC адрес жолында жаңа адресі көрсетуге болады, бірақ үнсіз келісім бойынша интерфейссті құрған кезде ол автоматты түрде осы бірегей нөмірді иеленеді.

ТӘЖІРИБЕ ЖАСАҢДАР

1.2.17-суретте көрсетілгендей сегіз дербес компьютерден, концентратор, коммутатордан және маршрутизатордан тұратын желі құру. Оның дұрыс жұмыс істеуін баптау.

Сурет 1.2.17. Жұлдыз топологиясы бойынша екі ішкі желі

1.3. АҚПАРАТТЫҚ ҚАУІПСІЗДІК

«Ақпараттық қауіпсіздік», «құпиялылық» және «деректердің тұтастығы» терминдерінің мағынасын қалай түсінесіңдер?

«Ақпараттық қауіпсіздік», «құпиялылық» және «деректердің тұтастығы» терминдерінің мағынасын.

Ақпараттық қауіпсіздік – Информационная безопасность – information security;
Құпиялылық – Конфиденциальность – confidentiality;
Тұтастық – Целостность – Integrity.

Қазіргі Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі ақпараттың құпиялылығын бұзумен байланысты қылмыстарға қатысты жаза қолдануды қарастырады. 7-тарау «Ақпараттандыру және байланыс саласындағы қылмыстық құқық бұзушылықтар» 205–213 баптарды қамтиды. Бұл баптар зиянды компьютерлік программаларды және программалық өнімдерді құру, пайдалану немесе таратуға қатысты компьютерлік ақпаратқа заңсыз қол жеткізумен байланысты құқық бұзушылықтарға арналады.

Сендер білесіңдер

Түйін сөздер

Бұл қызықты

Ақпараттық қауіпсіздік ақпараттың құпиялылығын, тұтастығын және қолжетімділігін қамтамасыз ету процесі.

Ақпараттық қауіпсіздіктің міндеті – рұқсат етілмеген және қорғалатын ақпаратқа рұқсатсыз қолжетімділікке жол бермеу және мүмкін болатын арналар арқылы ақпараттың сыртқа таралуы алдын алу.

Ойланыңдар: Ақпаратты қорғау жүйесінде құқықтық шаралардың орны қандай?

Ақпаратты қорғау деп ақпаратты қорғаудың принциптері мен құралдарын қолдану реті және ережесі түсініледі.

ЕСТЕ САҚТАҢДАР:

«Ақпараттандыру саласындағы ақпараттық қауіпсіздік (бұдан әрі – ақпараттық қауіпсіздік) – электрондық ақпараттық ресурстарды, ақпараттық жүйелерді және ақпараттық инфрақұрылымды сыртқы және ішкі қауіптерден қорғану жағдайы». «Ақпараттандыру туралы» Заң (11 сәуір, 2019 ж.)

Ақпаратты қорғау түрлі әдістермен қамтамасыз етіледі: **құқықтық, ұйымдастырушылық және инженерлік-техникалық.**

ЕСТЕ САҚТАҢДАР:

Ақпараттық қауіпсіздіктің құқықтық негіздерін мемлекет қамтамасыз етеді. Ақпаратты қорғау халықаралық конвенциялар, Конституция және мемлекеттік заңдар арқылы реттеледі.

Құқықтық әдістер шектеулі қолжетімділік деректерін пайдалану ережелерін заңды түрде қадағалап және осы ережелерді бұзғаны үшін жауапкершілік шараларын белгілейді. ҚР ағымдағы жағдайды бағалауды және қоғамды ақпараттандыру саласындағы халықаралық тәжірибені, «цифрлық» экономиканы дамытуды және ақпараттық-коммуникациялық қызмет көрсету саласын кеңейту процесін негізге ала отырып, киберқауіпсіздік тұжырымдамасын («Қазақстанның киберқалқаны», 2017 жылдың 30 маусымында) қабылдады. Тұжырымдама электрондық ақпараттық ресурстар, ақпараттық жүйелер және телекоммуникация желілерін қорғау саласындағы мемлекеттік саясатты іске асырудың негізгі бағыттарын, АКТ-ны қауіпсіз пайдалануды қамтамасыз етеді.

Құқықтық қамтамасыз ету халықаралық және ұлттық құқықтық нормаларды қамтиды (сурет 1.3.1).

Ақпараттық қауіпсіздікті құқықтық қамтамасыз ету

Халықаралық және ұлттық құқықтық нормалар:

– келісімдер;	– Конституция;
– келісімшарттар;	– қаулылар;
– лицензиялар;	– кодекстер;
– патенттер;	– жетекші құжаттар;
– авторлық құқық;	– нормативтік актілер.

Сурет 1.3.1. Ақпараттық қауіпсіздікті құқықтық қамтамасыз ету шаралары

Ақпараттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету бойынша халықаралық құқықтық шараларға Киберқауіпсіздік бағдарламасы (ITU), Ақпараттық және коммуникациялық технологияларды қауіпсіз пайдалану мен киберқауіпсіздікті түсіну жолдарын қамтитын БҰҰ Бас Ассамблеясының (www.un.org/ru) резолюциясы тәрізді бірқатар құжаттар жатады.

Соңғы жылдары ұлттық құқықтық жүйе ақпараттандыру саласындағы ақпараттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету бойынша қолданыстағы нормативтік актілер жаңа құжаттар мен түзетулермен кеңейтілді (Қылмыстық кодекс, «Өкімшілік құқықбұзушылық туралы», «Мемлекеттік құпия туралы», «Жеке деректер және оларды қорғау туралы», «Электрондық құжат және электрондық цифрлық қолтаңба туралы», «Байланыс туралы») және «Ақпараттандыру туралы» Қазақстан Республикасы Заңының жаңа редакциясын іске асыру барысында әзірленген заң

аясындағы актілер 2016 жылдың 1 қаңтарынан бастап күшіне енді. Осылайша, ақпараттық қауіпсіздікті құқықтық қамтамасыз ету, ең алдымен, ақпараттық салада азаматтардың, қоғам мен мемлекеттің мүдделерінің заңдылығы мен теңгерімінің принциптерін сақтауға негізделеді.

Ойланыңдар! Ақпараттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету үшін қандай ұйымдастыру шараларын қолдану керек?

Ұйымдастыру шаралары қызметкерлердің ақпаратпен жұмыс істеу ережелерін сақтауын, оның ішінде шектеулі қолжетімділікті реттейді (сурет 1.3.2).

Ақпараттық қауіпсіздікті ұйымдастыруды қамтамасыз ету:

– құжатты сақтау тәртібі;	– құпиясөзді ауыстыруды бақылау;
– қол жеткізу режимі;	– қорғау жүйелеріндегі осалдықты анықтау;
– ақпараттық жүйелер мен ақпараттық-коммуникациялық инфрақұрылымды жобалауда және жасауда қорғау шараларын сақтау;	– ақпаратты қорғау құралдарына тестілеу жүргізу.

Сурет 1.3.2. Ақпараттық қауіпсіздікті қамтамасыз етудің негізгі ұйымдастыру шаралары

Техникалық шаралар компьютерлік жүйеге рұқсатсыз кіруден ақпаратты қорғауға, маңызды компьютерлік жүйелерге қолдау көрсетуге, программалық және аппараттық қамтамасыз етуді өзірлеуге және енгізуге бағытталған (сурет 1.3.3).

Ақпараттық қауіпсіздікті техникалық қамтамасыз ету:

– ақпараттық-коммуникациялық инфрақұрылым объектілерінің жұмыс істеуіндегі құқықбұзушылықты болдырмау және қорғау;	– электрондық ақпараттық ресурстарды және ақпараттық-коммуникациялық инфрақұрылымды қорғаудың аппараттық, программалық және криптографиялық құралдарын пайдалану.

Сурет 1.3.3. Ақпараттық қауіпсіздікті қамтамасыз етудің негізгі техникалық шаралары

Қарастырылған қорғау шаралары жалпылама сипатта екенін айта кетейік.

Ақпараттық қауіпсіздіктің деңгейін осал тұстары бойынша бағалау үшін арнайы қорғау құралдарын қолдану және шаралар жүйесі қажет.

Ақпараттың **құпиялылығы** мен **тұтастығы** сақталса, ақпарат қорғалған болып саналады.

Құпиялылық – бұл қорғау жүйесінде тіркелген, яғни шектеулі адамдар тобына кіретін пайдаланушыларға ғана қарауға және өңдеуге болатын ақпараттың қасиеті. Егер рұқсаты жоқ адам ақпаратқа қол жеткізсе, онда құпиялылықты бұзу немесе рұқсатсыз кіру (ҚРК) орын алады.

Құқық немесе меншік иесі қорғайтын ақпараттың кейбір түрлері үшін құпиялылық ең маңызды қасиеттерінің бірі болып табылады, мысалы, қызметтік ақпарат, қолжетімділігі шектеулі жеке деректер, банк клиенттері туралы ақпарат, салық туралы мәліметтер, пациенттердің денсаулығы туралы медициналық мекемелердің ақпараты және т.б.

Тұтастық – ақпаратты сақтау, пайдалану және тарату процестерінде, оның өз құрылымы мен мазмұнын сақтау қасиеті.

Ақпаратты өзгерту оның иесімен қарастырылмаған жағдайда, мысалы, оператордың қателігі немесе бөгде адамның қасақана әрекеті тұтастықты бұзуға алып келеді. Деректер тұтастығын қолдау құралдары мәліметтердің келісілмеген жағдайларға айналуына және қате (дұрыс емес) нәтижелер беруіне жол бермейді. Өуе қозғалысын басқарудың автоматтандырылған жүйелері, электр немесе электрмен жабдықтау сияқты және т.б. ақпараттық-коммуникациялық инфрақұрылымның түрлі объектілерінің жұмысына байланысты мәліметтердің тұтастығы ерекше маңызды.

Қолжетімділік – барлық тіркелген пайдаланушылардың құпия ақпаратқа рұқсаты болуы тиіс. Ақпараттық қауіпсіздікті болдырмау үшін оның қасиеттерінің бірін бұзу жеткілікті.

Адамның барлық салада компьютерлерді қолдануының теріс салдары да жоқ емес, мысалы, зиянды (жағымсыз) программаларды құру.

Зиянды программа ақпаратқа рұқсатсыз қол жеткізуге, сондай-ақ компьютердің немесе программалық қамтамасыз ету жұмысына кедергі жасау үшін жасалған. Бұл программаларды өзірлеу және пайдалану қылмыстық сипатта болады. «Kaspersky зертханаларының» (<http://securelist.com/ru>) бақылауы бойынша, қазір зиянды программалар мен кибер-шабуылдардың түрлері өте көп.

Компьютерлік вирустар – бұл зиянды программалардың түрі, олар өздерінің көшірмелерін жасап, оларды файлдарға, компьютерлік желілердің жүйелік аймақтарына енгізе алады және сол арқылы өздері тарайды.

ЕСТЕ САҚТАҢДАР:

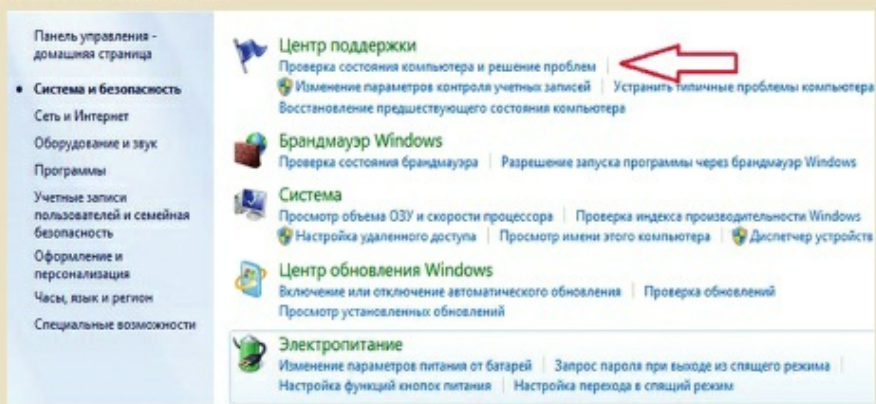
Вирустардың жіктелуі:

- **мақсат бойынша:** файлды вирустар, жүктеу вирустары, скриптілік вирустары, макровирустар, бастапқы кодты жұқтыратын вирустар;
- **зардап шеккен операциялық жүйелер мен платформалар:** – Microsoft Windows, Linux;
- **вирус қолданылатын технологияларға сәйкес:** полиморфтық вирустар, құпия вирустар, руткиттер;
- **вирус жазылған тілге сәйкес:** ассемблер, жоғары деңгейлі программалау тілі, сценарий тілі және т.б.;
- **қосымша зиянды функционалдылық үшін:** артқы шлюздер, кейлоггерлер, тыңшылар, ботнеттер және т.б.

Зиянды программадан басқа ақпараттық қауіптердің түрлері көп. Мысалы, фишинг (ағыл. phishing) – бұл жеке құпия деректерді ұрлау үшін компьютерлік алаяқтықтың бір түрі.

ТӘЖІРИБЕ ЖАСАҢДАР

1. Компьютердің қауіпсіздік жағдайын тексеру үшін: **Іске қосу** → **Басқару тақтасы** → **Жүйе және қауіпсіздік (Пуск** → **Панель управления** → **Система и безопасность)** командаларын орындаңдар.
2. **Система и безопасность** терезесінде **Компьютерді тексеру және мәселені шешу (Проверка состояния компьютера и решение проблем)** сілтемесін басыңдар (сурет 1.3.4).
3. Экранда **Қолдау орталығы (Центр поддержки)** терезесі пайда болады. Компьютерде орнатылған антивирустық және антишпиондық программаларға қатысты ақпаратпен танысыңдар.

Сурет 1.3.4. Жүйе және қауіпсіздік терезесі

Егер Windows компьютерде антивирустық және антишпиондық программаларды анықтамаған болса, **Желіден программаны іздеу (Найти программу в сети)** сілтемесін басыңдар және Microsoft ұсынған программаларын көріңдер.

Міндетті түрде антивирустық және антишпиондық программалық құралды орнатып, оларды үнемі жаңартып отырыңдар. Осындай программалар арқылы зиянды программалардың компьютерге жүктелудің алдын алуға болады.

1. Ақпараттық қауіпсіздік дегеніміз не?
2. Ақпаратты қорғау дегеніміз не?
3. Ақпаратты қорғау үшін қандай шаралар қолданылады?
4. Қандай зиянды программалар бар? Олардың компьютердегі әрекеті қандай салдарға әкеледі?
5. Ақпараттық ресурстарды қорғау қандай болуы керек?
6. Компьютер қауіпсіздігін қалай тексеруге болады?
7. Windows-де рұқсатсыз әрекеттерден ақпаратты қорғаудың қандай құралдары бар?
8. Компьютерлеріңді қауіпті программадан қорғайтын қандай ереже бар?

Қазақстанда ақпараттық қауіпсіздік мәселелерін «Қазақстанның киберқалқаны» тұжырымдамасы реттейді. Осы құжаттың негізінде өртүрлі елдердің киберқауіпсіздік стратегиясында деректердің тұтастығы мен құпиялылығын қамтамасыз етуге қандай орын бөлінгенін түсіндіріңдер.

1. Дербес компьютердің қорғау объектісі ретінде айрықша ерекшеліктері қандай?
2. Ақпараттық қауіпсіздік тұрғысынан қандай қасиеттері ең маңызды болып табылады?
3. Ақпараттық қауіпсіздік саласында мемлекеттің негізгі мақсаттары қандай?

1. Ақпараттық қауіпсіздік ережелерін мысалдармен сәйкестендіріңдер.
 - 1) компьютерді қорғау, 2) авторлық құқық, 3) жеке деректер, 4) зиянды программалар, спам, хакерлер және алаяқтық:
 - a. Өр аккаунт үшін құпиясөз пайдаланыңдар.
 - b. Жеке ақпаратты ешкімге бермеңдер.
 - c. Құжаттардың нөмірлерін ешқашан бермеңдер.
 - d. Өз компьютерлеріңде шектеулі құқықтармен жұмыс істеңдер.
 - e. Электрондық поштамен, әсіресе тіркемелермен жұмыс істегенде мұқият болыңдар.
 - f. Операциялық жүйені және ең көп таралған программаларды жаңартыңдар.

- g. Сыртқы тасымалдағыштармен жұмыс істеу кезінде абай болыңдар.
 - h. Капчи орнатыңдар.
 - i. Спамға сенбендер.
 - j. Басқа сайттардың сілтемелеріне өтпеңдер.
 - k. Вирусқа қарсы қосымша утилиттерді пайдаланып, компьютерді вирустарға жиі тексеріп тұрыңдар.
- Мысалдар тізімін өз беттеріңмен толықтырыңдар. Ойлап тапқан мысалдарың қай топқа жатады?
2. «Желілік этикет» тақырыбында қысқаша өңгіме айтыңдар (storytelling) және программалық құралдарды қолдана отырып, қолжетімді тәсілмен орындаңдар.

1.4. АҚПАРАТТЫ ҚОРҒАУ ӘДІСТЕРІ

Сен құпия ақпараттарыңды бөгде адамдардан қалай қорғайсың?

Деректерді шифрлеу қажеттілігін бағалау.	Шифрлеу – Шифрование – Encryption	31 наурыз – халықаралық резервтік көшіру күні. Деректерді сақтаудың ең кең таралған жолы – компьютердің қатты дискілерінде сақтау. Дегенмен ол ақпарат жоғалмайтынына кепілдік бермейді. Сыртқы дискідегі ақпаратты үнемі сақтап отырмаса, қатты дискілердегі файлдар біржола жоғалуы мүмкін.
Сендер білесіңдер	Түйін сөздер	Бұл қызықты

Ақпараттарды қорғаудың барлық технологиялары әртүрлі шифрлеу әдістеріне негізделген. Шифрлеу дегеніміз рұқсаты жоқ тұлғалардан ақпараттарды қорғау мақсатында оларды түрлендіруді айтады. Бұл процесс – қайтымды процесс. Кез келген шифрлеу әдісінің ерекшелігі – бұл әдіс үшін мүмкін болатын барлық түрлендіруді таңдауды анықтайтын кілтті қолдану.

Ақпараттың бөгде адамдарға мағынасыз символдар жиынтығы ретінде көрінуі үшін арнайы шифрлеу алгоритмдері жасалған.

ЕСТЕ САҚТАҢДАР:

«Криптография» грек тілінде «құпия шрифт» дегенді білдіреді. Бұл ғылым ақпаратты рұқсатсыз пайдаланбау үшін мәтіндерді және басқа деректерді шифрлеумен айналысады.

Шифрлеу алгоритмдерін екіге бөлуге болады: **симметриялық** және **асимметриялық**:

– **симметриялық алгоритмдерде** шифрлеу үшін және шифрды шешу үшін де бір кілт пайдаланады (сурет 1.4.1).

Сурет 1.4.1. Симметриялық алгоритмдер

Симметриялық алгоритмдердің мысалдары:

– DES (Data Encryption Standard) – IBM фирмасы құрастырған және 1977 жылы ресми стандарт ретінде бекітілген.

– AES (Advanced Encryption Standard) – шифрлеу стандарты ретінде қабылданған блоктық шифрлеу алгоритмі.

Бұл алгоритмдердің кемшілігі, егер зиянкестер шифрлеу кілтін ұрлай алса, онда олар шифрден шешілген ақпараттарды да ұрлай алады.

– **асимметриялық алгоритмдер** екі түрлі кілтті пайдаланады: біреуі шифрлеу (ашық деп те аталады), екіншісі шифрды шешу үшін (жабық деп аталады) (сурет 1.4.2).

Сурет 1.4.2. Асимметриялық алгоритмдер

Асимметриялық алгоритмдердің мысалдары:

– RSA (Rivest, Shamir және Adleman авторларының аты-жөндерінен құрастырылған) – бұл шифрлеуге де, әрі цифрлық қолтаңбаларға да сай келетін бірінші жүйе. Бірінші симметриялық шифрлеу, содан соң асимметриялық шифрлеу сенімділікті арттыру мақсатында пайда болды. Мысалы, ЭЦҚ (Электрондық цифрлық қолтаңба) асимметриялық шифрлеуге негізделген.

Қазақстан Республикасының Заңына сәйкес электрондық құжат – электрондық цифрлық түрде берілген және электрондық цифрлық қолтаңба («Электрондық құжат және электрондық цифрлық қолтаңба туралы» Қазақстан Республикасы Заңының 1-бабының 12-тармағы) арқылы куәландырылған құжат болып табылады.

Асимметриялық шифрлеу алгоритмдері кілттерді ұрлау мәселесін ішінара шешеді. Егер зиянкес кілтті ұрлай алса да, ақпаратты шифрдан шеше алмайды.

Кез келген шифрлеу жүйесі, крипто төзімділерінен басқасы, жай кілттің сәйкес келетінін табу арқылы бұзылуы мүмкін. Шифрлеу жүйелерін бұзудың тағы бір жолы – хабарламаларды ұрлап алып, оларды талдау. Шифрлеу жүйелерінің бұзылуына қарсы тұру қабілеті *криптографиялық төзімділік* деп аталады. Шифрлеу жүйесін таңдағанда, осы көрсеткішті ескеру қажет.

Қазіргі таңда ақпараттық қауіпсіздік нарығында уақытпен тексерілген криптографиялық алгоритмдерді іске асыратын құралдар кешені бар. Барлық осы жүйелер «ашық шифрлеу» қағидасы бойынша біріктірілген, оның мәні деректер жеке операция ретінде емес, нақты уақыт режимінде шифрленеді.

Вижнер шифрлеу әдісі

Сөздерді шифрлеудің Вижнер әдісін кілттік сөзді қолданып автоматтандырамыз, мысалы, **sport** сөзі. Шифрлеу сөзінің ұзындығы 10 таңбадан аспайды және латын алфавитінің кіші әріптерінен тұрады. *Bank*, *computer* және *musician* сөздерін шифрлеу.

1. Тапсырманы шешу үшін Excel-дің СИМВОЛ және КОДСИМВ мәтіндік функцияларын қолданамыз.

ЕСТЕ САҚТАҢДАР:

Электрондық цифрлық қолтаңба (ЭЦҚ) – электрондық құжаттың түпнұсқалығын, оның тиесілілігін және мазмұнының өзгертілмейтіндігін растайтын электрондық цифрлық символдар жиынтығын білдіретін жеке қолтаңба.

Сурет 1.4.3. Электрондық цифрлық қолтаңба

ЕСТЕ САҚТАҢДАР:

Деректерді шифрлеудің негізгі артықшылықтары:

- іскерлік қызметінде үнемі пайдаланылатын құпия ақпараттың сенімді түрде қорғалуы;
- деректерге, корпоративтік поштаға және басқа ақпаратқа рұқсатсыз кіруден қорғау;
- құпия ақпаратты қарауға сенімді тұлғаға ғана рұқсат беру;
- деректерге кіруді шұғыл түрде бұғаттау.

2. Мәтіннің әрбір әрпі бөлек ұяшықта сақталуы керек.

3. Ағылшын алфавиті әріптерінің реттік нөмірлері (кодтар) бар, сондықтан алфавиттегі әріптің реттік нөмірі осы әріптің кодын «а» әрпінің кодын алып, оған 1-ді қосқанға тең. Бұл кілттік сөздің әрпіне сәйкес келетін ауысымды есептейді. Осылайша кілттік сөздің әріптеріне сәйкес жылжуы есептеледі. Мысалы, В3 ұяшығында келесі формула орналасады:

$$=КОДСИМВ(В2)-КОДСИМВ(«а»)+1$$

4. Төрт жолда шифрленген сөз бар. 5-жолдағы ұяшықтар шифрлеуге арналған формулаларды қамтиды. В5 ұяшығындағы формула: =СИМВОЛ(КОДСИМВ(«а»)+ОСТАТ(КОДСИМВ(В4)-КОДСИМВ(«а»)+В3;26)).

5. СИМВОЛ (символ коды) функциясы берілген кодтың мәні бойынша символды шақырады. ОСТАТ (бөлінгіш, бөлгіш) функциясы бүтін бөлімнің қалған бөлігін қайтарады. Ағылшын алфавитінде 26 әріп бар. 0-ден 25-ке дейінгі сандарды 26-ға бөлгеннен қалған қалдық. Бұл ағылшын алфавиті (кіші әріптер) кодтарының аясында, яғни «а» әрпінің кодын «z» әрпінің кодына дейін қалуға мүмкіндік береді (кесте 1.4.1).

Вижнер шифрын қолдану

Кесте 1.4.1

	A	B	C	D	E	F	G	H	I	J	K
1	Вижнер шифры										
2	кілт	s	p	o	r	t	s	p	o	r	t
3	жылжу	19	16	15	18	20	19	16	15	18	20
4	бастапқы мәтін	b	a	n	k						
5	шифрленген мәтін	u	q	c	c						
6	бастапқы мәтін	c	o	m	p	u	t	e	r		
7	шифрленген мәтін	v	e	b	h	o	m	u	g		
8	бастапқы мәтін	m	u	s	i	c	i	a	n		
9	шифрленген мәтін	f	k	h	a	w	b	q	c		

ТӘЖІРІБЕ ЖАСАҢДАР

Вижнер шифрлеу әдісін пайдаланып, шифрленген сөздердің бастапқы мәтінін табыңдар (кесте 1.4.2). Формуланы қалай өзгерту керек?

Вижер шифрымен мәтінді дешифрлеу

Кесте 1.4.2

бастапқы мәтін									
шифрленген мәтін	t	y	o	m	r				
бастапқы мәтін									
шифрленген мәтін	h	v	r	w	x	p	d	s	u

1. Ақпараттарды шифрлеу дегеніміз не?

2. Шифрлеудің қандай түрлері бар?

3. Шифрлеудің мақсаты қандай?

4. Ақпараттарды шифрлеудің негізгі артықшылықтары қандай?

Кестені толтырыңдар. Симметриялық және асимметриялық әдістердің артықшылықтары мен кемшіліктері.

Шифрлеу әдістері	Деректерді шифрлеудің негізгі артықшылықтары мен кемшіліктері	
	+	-
Симметриялық		
Асимметриялық		

Деректерді шифрлеу жүйелері қандай мәселелерді шешеді?

Планшет компьютерлерінде және ұялы телефонда графикалық кілт қолданылады. Ол қандай да бір түйіндерді қосуға арналған бір қисық сызықты білдіреді. Қанша графикалық кілттің түрлі нұсқауларын құруға болады, егер түйін ретінде шаршының барлық төбелерін және әрқайсысын бір ретпен қолданса?

1.5. ТҮЛҒАНЫ ИДЕНТИФИКАЦИЯЛАУ ӘДІСТЕРІ

Тұлғаны идентификациялаудың түрлі әдістеріне мысалдар келтіріңдер.

Идентификациялау және аутентификациялау терминдерінің мағынасын.	<p>Идентификациялау – Идентификация – Identification;</p> <p>Аутентификациялау – Аутентификация – Authentication.</p>	Соңғы онжылдықта электрондық цифрлық идентификациялау бағыттары қарқынды дамуда, ондағы ақпарат адамның аз қатысуымен жинақталған. Автоматты идентификациялау технологиялары нақты уақыт режимінде объектілерді анықтауды қажет ететін компьютерлік және басқару жүйелерінің талаптарын басынша толық қанағаттандырады.
Сендер білесіңдер	Түйін сөздер	Бұл қызықты

ЕСТЕ САҚТАҢДАР:

Идентификациялау деп идентификаторды ұсыну процесін айтады. Идентификациялаушы (ID, data name, identifier, анықтағыш) – бұл объектіні басқа объектілерден ажыратуға мүмкіндік беретін бірегей белгісі.

Аутентификациялау деп қолданушының ұсынған идентификатордың түпнұсқалылығын немесе оның сол пайдаланушыға қатыстылығын тексеру процесін айтады.

Кез келген қорғау жүйелерінің негізі идентификациялау және аутентификациялау болып табылады.

Пайдаланушы жүйеге кіру барысында оны идентификациялау мен аутентификациялаудың жалпы процедурасы 1.5.1-суретте көрсетілген. Егер аутентификациялау процесінде пайдаланушының шынайылығы анықталса, онда ақпаратты қорғау жүйесі оның өкілеттігін (құқығын) анықтауы қажет. Бұл бақылауды жалғастыру үшін және ресурстарға қолжетімділікті шектеу үшін қажет. Аутентификациялау бағыты бойынша біржақты (қолданушы жүйеге өзінің шынайы екендігін дәлелдейді, мысалы, жүйеге кірерде) және екіжақты бола алады.

Аутентификация әдістері:

- электрондық қолтаңбаның барлық түрлері;
- бір рет қолданылатын (код пен SMS-хабарламалар) және бірнеше рет қолданылатын құпиясөз (PIN кодтар, кодтық сөздер, цифрлер, графикалық кілттер);

Сурет 1.5.1. Идентификациялау және аутентификациялау процедурасы

– *биометрикалық: физиологиялық және әрекеттік* (қолдың таңбасы, көздің ішкі тор қабығы, дауыстың тембрі, жазуы және т.б.)

– *географиялық орналасқан жері* (GPS геомәліметтер, Интернетке кіру нүктесі).

Адамның биометрикалық параметрлерін өлшеуге негізделген аутентификациялау әдістері (сурет 1.5.2) 100% дерлік идентификациялауды қамтамасыз етеді.

Физиологиялық әдістер	Мінез-құлық әдістері
<ul style="list-style-type: none"> • саусақ іздерін алу; • көздің сыртқы нұрлы қабықшасын сканерлеу; • көздің ішкі нұрлы қабықшасын сканерлеу; • қол саусақтарының геометриясы; • бетті тану 	<ul style="list-style-type: none"> • жазу мөнерін талдау; • дауыс тембрін талдау; • клавиатурада жазу мөнерін талдау

Сурет 1.5.2. Биометрикалық әдістердің мысалдары

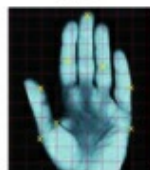
Адамның биометрикалық параметрлерін өлшеуге негізделген аутентификация жүйесінің негізгі элементтері:

- сканерлеу құрылғысы;
- пайдаланушының идентификаторын қалыптастыратын идентификациялауды программалық қамтамасыз етуі;
- сканерленген бейнені деректер қорында бар бейнемен салыстыруды іске асыратын аутентификациялауды программалық қамтамасыз ету.

Ерекше қолданылатын биометрикалық аутентификация жүйелерін қарастырайық:

– саусақ іздерін сканерлегенде оптикалық элементтің көмегімен сурет қалыптасады, ол бұдан әрі стандартпен салыстырылады. Саусақ ізінің биологиялық қайталануы 10^{-5} есе болады, бұл қорғаудың ең жоғарғы дәрежеде екендігін береді.

– алақанның формасын сканерлеу саусақ ұзындығын, қалыңдығын және саусақ бетінің аумағын өлшеуге негізделген өлшемді кескінді құрайды, әрі қарай салыстыру үшін үлгіге түрлендіреді. Мұндай жүйелер заң органдарында, халықаралық аэропорттарда, ауруханаларда, иммиграциялық қызметтерде және т.б. кеңінен қолданылады.

– көздің нұрлы қабықшасын ең үлкен дәлдікпен сканерлеген кезде, 2D кескіндерін нақты адам көзінен ажырата алады.

– бет сканерлеу жүйесінің жұмысы адамның бетінің үшөлшемді моделін құру болып табылады, ол беттің бөліктері арасындағы негізгі арақашықтықты есептегеннен кейін құрылады. Адамның сақалды, мұртты, көзілдірікті немесе баскімнің болуы адамның идентификациясына кедергі келтірмейді.

– бейнені жазу кезінде және *дауыс бойынша тану* процесінде олар әр адамға арналған дауыстық ерекшеліктерге, дауыстың жоғарылығына, модуляцияға және дыбыс жиілігіне сүйенеді. Бұл көрсеткіштер әрбір адам үшін бірегей және дауыс трактінің физикалық сипаттамасымен анықталады.

Тіркелу жазбасын құру

Пайдаланушының тіркелу жазбасы – дербес компьютер параметрлерін және оның жұмысын өзгертуге арналған пайдаланушы құқықтарын анықтайтын ақпарат тізімі (мысалы, программаны орнату және жою).

Жүйеде идентификациялау үшін оның тіркелу жазбасының атауы (логин) және құпиясөзі қолданылады.

Windows-те пайдаланушылардың тіркелу жазбасының үш түрі бар: әкімшілік, стандартты, қонақ.

Windows 10 мысалында пайдаланушының жаңа тіркелу жазбасын құруды қарастырайық.

Пайдаланушының немесе әкімшіліктің тіркелу жазбасын құру үшін **Іске қосу (Пуск) → Windows батырмасын басыңдар, Параметры – Учетные записи таңдаңдар. Microsoft Windows қолдау көрсету қызметінің нұсқауларын орындаңдар** (<https://www.microsoft.com/ru-kz/>).

ЕСТЕ САҚТАҢДАР:

Құпиясөзді пайдалану компьютердің қауіпсіздігін арттырады. Компьютерде бірнеше пайдаланушы жұмыс істегенде сендердің тіркелу жазбаларыңа құпиясөз берілген болса, онда жеке параметрлерің, программаларың және жүйелік ресурстарың жақсы қорғалады.

1. Тұлғаны идентификациялау дегеніміз не?
2. Аутентификациялау деп нені айтамыз?
3. Биометрика әдістерінің мысалдарын атаңдар. Ең көп қолданылатын қандай биометрикалық атрибуттарды білесіңдер?

1. Тұлғаны идентификациялау қандай мақсатта пайдаланылатынын түсіндіріңдер.
2. Анаграмма әдісімен ертегі кейіпкерлері пайдаланушының идентификациялау жүйесі үшін компьютерлік жүйеге кіру логиндерін ойлап тапты: doyssey, vergilul, omen, solas, sarlcon, oinnrkio, deonspio. Оларды ертегі кейіпкерлерінің атауларымен идентификациялаңдар.
3. Өңгімені идентификациялау, авторизациялау, аутентификация сөздерімен толтырыңдар.

Жаңа қызметкер алғаш рет жұмысқа келеді. Ол кіреберісте өзін таныстырып және бұл жерде менеджер болып жұмыс істейтінін айтады. Сондықтан ол өзін ... – деп хабарлайды. Ол кім? Күзетші одан шын мәнінде жаңа менеджер екенін және кеңсеге кіруге құқылы екенін дәлелдеуін сұрайды. Фотосуреті бар рұқсат қағазын күзетшінің тізімімен салыстырады, растайды ...

Кіруге рұқсат берілді – орындалды ...

4. Жүйенің пайдаланушысы адам немесе компьютер екенін анықтайтын компьютерлік тест ... деп аталады.

5. Айзере өз құпиясөзін келесі жолмен қорғайды: құпиясөздің шеттерінен оның ортасына қарай жылжыту арқылы әр екінші таңбаны ауыстырады. Мысалы, құпиясөз **password – prswsoad**. Осылайша, бұл тақырыпқа қатысты жаңа терминдерді шифрлеп көріңдер.

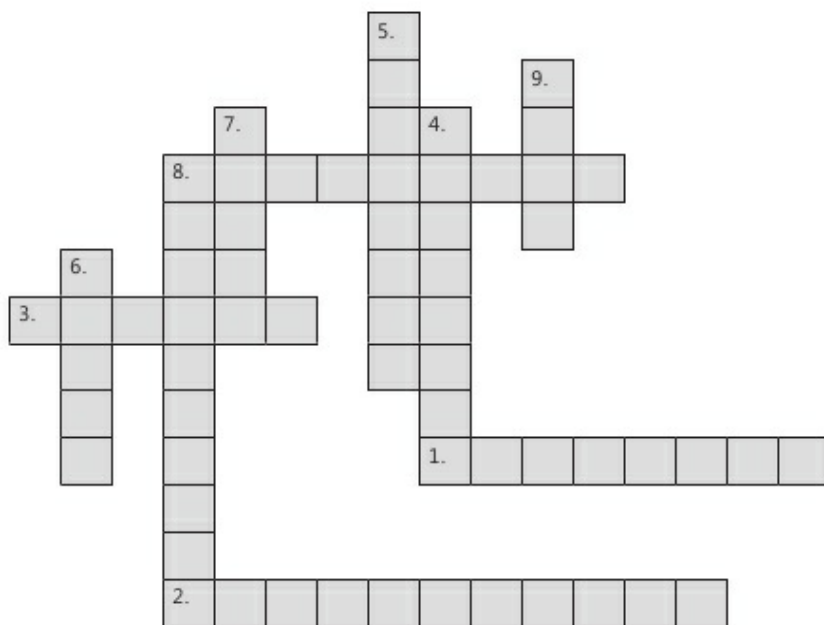
6. Сөзжұмбақты шешіңдер.

Көлденеңінен:

1. Жеке басты немесе өкілеттілікті растауға арналған сөз немесе таңбалар.
2. Адамның, қоғамның, мемлекеттің мүддесін ішкі және сыртқы қауіптерден қорғау жағдайы.
3. Интернеттегі алаяқтықтың түрі, оның мақсаты – пайдаланушылардың құпия ақпаратына логин мен құпиясөзге қол жеткізу.
8. Жүйе қандай жағдайда құпия ақпаратқа рұқсатсыз кіруіне, оның бұрмалануына немесе жойылуына қарсы тұра алады?

Тігінен:

4. Желі пайдаланушыларының сенімін қылмыстық мақсаттарда пайдалану.
5. Ақпаратты сақтау, пайдалану және тарату процестерінде, оның өз құрылымы мен мазмұнын сақтау қасиеті.
6. Зиянды (жағымсыз) программа.
7. Сервиске немесе сайтқа кіру үшін қолданылатын сөз.
8. Қорғау жүйесіне тіркелген, яғни шектеулі адамдар тобына кіретін пайдаланушыларға ғана қарауға және өңдеуге болатын ақпараттың қасиеті.
9. Электрондық пошта арқылы зиянды хабарламалардың келуі.

Зерттеу жүргізіңдер.

1. Физиологиялық және мінез-құлықтық параметрлерге байланысты аутентификациялауларды ажырату ерекшеліктері қандай?
2. Сәйкестендірудің биометриялық жүйелерінің қандай артықшылықтары бар?

**«Компьютерлік желілер және ақпараттық қауіпсіздік»
бөлімінің тест тапсырмалары**

Білу

Түсіну

Қолдану

Анализ

Синтез

1. Құрылғы атауын оның қызметімен сәйкестендіріңдер.

1) Концентратор	А) бұл құрылғы мәліметтерді сұраған компьютер мен компьютерге қажетті ақпаратты жіберетін компьютер арасындағы тікелей байланысты ұйымдастырады.
2) Маршрутизатор	В) порттарына келіп түскен пакеттерді басқа порттарға таратуды қамтамасыз етеді.
3) Коммутатор	С) бұл құрылғы жергілікті желіден ғаламдық желіге кіруді қамтамасыз етеді.

2. Домен – бұл...

- А) желідегі пайдаланушы компьютерінің адресін анықтайтын адрес;
- В) компьютердің арасындағы байланыс орнататын программа атауы;
- С) компьютердің арасындағы байланыс орнататын құрылғы атауы;
- Д) ақпарат алмасу жылдамдығы.

3. Құрылғы атауын оның анықтамасына сәйкестендіріңдер.

1) Желілік хаттама	А) бұл байланыс арнасы бойынша берілу үшін белгілі бір форматтың фрагменті (деректер блогы).
2) Телекоммуникация және компьютерлік желілердегі пакет (кадр)	В) желіге қосылған екі немесе одан да көп құрылғылар арасында мәліметтерді қосуға және олармен алмасуға мүмкіндік беретін ережелер мен әрекеттер жиынтығы (әрекеттердің реті).

4. Желідегі компьютердің дұрыс IP адресін таңдаңдар.

- А) 108.214.198.112.
- В) 18.274.198.0.
- С) 1278.214.198.
- Д) 10,0,0,1225.

5. Желідегі компьютердің нөмірін IP 215.128.255.106 бойынша анықтаңдар.

- A) 215.128.255.106.
- B) 128.255.106.
- C) 255.106.
- D) 106.

6. Интернет желісіне қосылған компьютер міндетті түрде ие:

- A) URL адрес;
- B) IP адрес;
- C) WEB-бетке;
- D) домен атауы.

7. Желілік адаптерлердің болуын тексеру үшін келесі әрекеттерді орындау керек:

- 1) Диспетчер устройств терезесінде Сетевые адаптеры таңдап, содан кейін желілік адаптердің атауын;
- 2) Пуск – Панель управления таңдап, содан кейін нәтижелер тізімінен Диспетчер устройств таңдау керек. Егер жаңа драйвер анықталса, ол автоматты түрде жүктеледі және орнатылады.
- 3) Жаңартылған драйверді орнатқаннан кейін қайта қосу қажет болса, Пуск – Выключение – Перезапуск түймесін басу керек, содан кейін қосылу мәселесін шешілгеніне көмектескенін тексеру керек.
- 4) Осыдан кейін желі адаптерінің атын басу және ұстап тұру (немесе оң жақ батырмасын басу) керек, содан кейін Обновить драйвер – Автоматический поиск обновленных драйверов таңдау керек. Нұсқауларды орындап, Заккрыть командасын таңдау.

8. Карталар жиынтығын пайдаланып, ақпараттық қауіпсіздік ұғымының анықтамасын тұжырымдаңдар:

– бұл	құпиялылығын,	ақпараттың
ету	процесі.	қолжетімділігін
және	тұтастығын	қамтамасыз
Ақпараттық	қауіпсіздік	

9. Компьютердің вируспен зақымдалғанын растайтын жанама белгілерді таңдаңдар:

- A) экран жыпылықтайды;
- B) Интернет қолжетімді емес;
- C) тінтуір мен пернетақта жұмыс істемейді;

- D) пернетақтадағы пернелер «жабысып» қалады;
- E) компьютер экранында кез келген объектіні қозғалысқа келтіру мүмкін емес;
- F) компьютерде күтпеген хабарлар, суреттер немесе дыбыстық сигналдар пайда болады;
- G) сендердің қатысуларыңызсыз программа іске немесе Интернетке қосылады;
- H) достарыңның поштасына немесе мессенджеріне сендер жібермеген хабарламалар барады;
- I) пошта жәшіктерінде кері адресі және тақырыбы жоқ көптеген хабарламалар бар;
- J) компьютер баяу жұмыс істейді немесе жиі қатып қалады;
- K) компьютер қосылғанда, операциялық жүйе іске қосылмайды;
- L) файлдар мен бумалар жоғалып кетеді немесе мазмұнын өзгертуі мүмкін;
- M) қате туралы жүйелік хабарлар көп шығады;
- N) браузер күтпеген жерден тоқтап немесе күтпеген әрекет етеді. Мысалы, қосымша бетті жабу мүмкін емес.

10. Құпиялылықты өсуі реті бойынша жіктеңдер:

- A) банктік құпия;
- B) қызметтік құпия;
- C) мемлекеттік құпия;
- D) жеке деректер;
- E) кәсіптік құпия.

II бөлім. ДЕРЕКТЕРДІ ҰСЫНУ

2.1. САНАУ ЖҮЙЕСІ

Қандай санау жүйесін білесіңдер? Позициялық санау жүйесінің позициялық емес санау жүйесінен айырмашылығы қандай?

Санау жүйесін, санау жүйесінің түрлерін; Ондық санау жүйесінен екілік санау жүйесіне және керісінше ауыстыруды.

Санау жүйесі – Система счисления – Scale of notation

Екілік жүйе – Двоичная система – Binary system

Ондық сандардың ежелгі бейнесі кездейсоқ емес: әрбір сан ондағы бұрыштардың санын көрсетеді. Мысалы, 0 – бұрыштар жоқ, 1 – бір бұрыш, 2 – екі бұрыш және т.б.

1234567890

Сендер білесіңдер

Түйін сөздер

Бұл қызықты

ЕСТЕ САҚТАҢДАР:

Санау жүйесі – арнайы белгілер (цифрлар) жиынтығының көмегімен сандарды белгілеу тәсілі.

ЕСТЕ САҚТАҢДАР:

Санау жүйесінің алфавиті – бұл ондағы қолданылатын сандар жиыны.

Сандар ұсынылған санау жүйелерін ажырату үшін екілік, сегіздік және оналтылық сандар белгілеріне төменгі индекс енгізіледі және ол санау жүйесінің негізі деп аталады. Мысалы: 101000_2 ; 156_8 ; AB_{16} .

Балалық шақтан таныс ондық санау жүйесінен басқа (онда 0-ден 9-ға дейінгі он цифр пайдалынады) техникада екілік жүйесі де қолданылады.

Екілік санау жүйесі – негізгі 2 болатын позициялық санау жүйесі. Екі цифрды қолданады: 0 және 1. Екілік жүйені пайдаланудың себебі компьютердің сақтау элементтері тек екі тұрақты күйде болуы мүмкін. Олардың біреуі «0», екіншісі «1» деп белгіленеді. Сондықтан компьютердегі барлық ақпарат 0 және 1 комбинациясы ретінде ұсынылуы керек.

Сегіздік санау жүйесі – негізгі 8 болатын позициялық санау жүйесі. Ондағы нөмірлерді көрсету үшін 0-ден 7-ге дейінгі цифрлар қолданылады. Сегіздік жүйе көбінесе цифрлық құрылғылармен байланысты салада қолданылады. Бұрын программалау және жалпы компьютерлік құжаттамада кеңінен қолданылды, бірақ қазіргі уақытта оналтылық жүйемен толықтай дерлік ауыстырылған.

Ондық санау жүйесі – негізі он болатын позициялық санау жүйесі. 0-ден 9-ға дейінгі цифрларды пайдаланады.

Оналтылық санау жүйесі – негізгі 16 болатын позициялық санау жүйесі. Санды көрсету үшін қолданылатын таңбалар – 0-ден 9-ға дейінгі ондық сандар және латын алфавитінің әріптері – A, B, C, D, E, F.

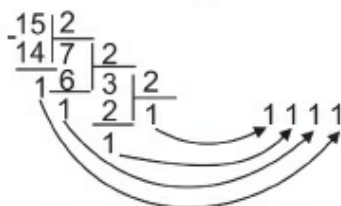
Ескерту: A–10, B–11, C–12, D–13, E–14, F–15 сандары сәйкес келеді.

Бүтін сандарды ондық санау жүйесінен екілік, сегіздік және оналтылық санау жүйесіне ауыстыру ережесі

Сандарды ондық санау жүйесінен екілік санау жүйесіне ауыстыру. Ондық санды екілік жүйеге ауыстыру үшін оны ретімен 2-ге қалдығы 1-ге тең немесе кем мәнге ие болғанша бөлу керек. Екілік жүйедегі сан бөлудің соңғы нәтижесінің және кері тәртіптегі бөлудің қалдықтарының жиынтығы ретінде жазылады.

1-мысал. 15_{10} санын екілік санау жүйесіне ауыстыру:

Бөлудің қалдықтарын керісінше жазу арқылы $15_{10} = 1111_2$ санын аламыз.

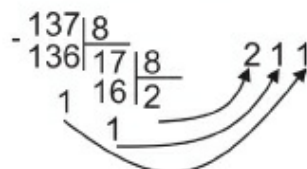
Сурет 2.1.1. 15_{10} санын екілік санау жүйесіне ауыстыру мысалы

Сандарды ондық санау жүйесінен сегіздік санау жүйесіне ауыстыру. Сегіздік санау жүйесіне ауыстыру екілік жүйесіне ауыстыруға ұқсас, санау жүйесінің негізі, яғни бөлінетін сан 8-ге өзгереді.

Түрленетін санды ондық жүйенің ережелеріне сәйкес 7-ден аспайтын қалдықты есте сақтай отырып 8-ге бөледі.

2-мысал. 137_{10} санын сегіздік санау жүйесіне ауыстырамыз.

137_{10} санын жүйелі түрде санау жүйесінің негізі 8-ге бөлеміз:

Бөлудің қалдықтарын керісінше жазу арқылы $137_{10} = 211_8$ санын аламыз.

Сурет 2.1.2. 137_{10} санын сегіздік санау жүйесіне ауыстыру мысалы

Сандарды ондық санау жүйесінен оналтылық санау жүйесіне ауыстыру. Түрленетін санды ондық санау жүйесінің ережелеріне сәйкес 15-тен аспайтын қалдықты есте сақтай отырып 16-ға бөледі.

3-мысал. 558_{10} санын оналтылық санау жүйесіне түрлендіреміз.

558_{10} санын жүйелі түрде санау жүйесінің негізі 16-ға бөлеміз және нәтижесін аламыз:

$$\begin{array}{r|l}
 558 & 16 \\
 \hline
 34 & 16 \\
 14 & 2 \\
 \hline
 & 2 \\
 \hline
 E &
 \end{array}$$

2 2 E

Бөлудің қалдықтарын керісінше жазу арқылы $558_{10} = 22E_{16}$ санын аламыз.

Сурет 2.1.3. 558_{10} санын оналтылық санау жүйесіне ауыстыру мысалы

Екілік, сегіздік және оналтылық санау жүйелерін ондық санау жүйесіне ауыстыру

Екілік санды ондыққа ауыстыру үшін оны сол сандардың және 2 санының сәйкес дәрежесін көбейтуден көпмүше түрінде жазып, ондық арифметиканың ережелері бойынша есептеу керек.

4-мысал. 1001_2 санын ондық санау жүйесіне ауыстыру ыңғайлы болуы үшін санның разрядын оңнан солға қарай 0-ден бастап нөмірлейміз. Разряд нөмірі сандық жүйе негізінің дәрежесіне тең.

ЕСТЕ САҚТАҢДАР:

Разряд – цифрдың сандағы орны. Бүтін сандардың разрядын жазу барысында 0-ден басталып, оңнан солға қарай нөмірленеді.

$$\begin{array}{cccc}
 3 & 2 & 1 & 0 \\
 1 & 0 & 0 & 1_2 \\
 \hline
 1001_2 = 1 \cdot 2^3 + 0 \cdot 2^2 + 0 \cdot 2^1 + 1 \cdot 2^0 = 8 + 0 + 0 + 1 = 9
 \end{array}$$

Сурет 2.1.4. Екілік санау жүйесінен ондық санау жүйесіне ауыстыру мысалы

ТӘЖІРИБЕ ЖАСАҢДАР

Сегіздік және оналтылық санау жүйесінен ондық санау жүйесіне ауыстыру тура екілік санау жүйесінен ондық санау жүйесіне ауыстыруға ұқсас. Жоғарыдағы мысалды негізге ала отырып, сегіздік және оналтылық санау жүйесіндегі сандарды ондық санау жүйесіне ауыстырып көріңдер. Енді дәреженің негізі 2 емес, сәйкесінше 8 және 16 болады.

$$211_8 = 137_{10} \text{ және } 22E_{16} = 558_{10}.$$

1. Санау жүйесі дегеніміз не?
2. Санау жүйесінің қандай түрлері бар?
3. Бүгін ондық сандарды екілік, сегіздік, оналтылық және кері ауыстырудың қандай әдістерін білесіңдер?

1. Ондық санау жүйесінде берілген сандарды аударыңдар.

- 1) $263_{10} \rightarrow X_8$
- 2) $92_{10} \rightarrow X_2$
- 3) $614_{10} \rightarrow X_8$
- 4) $1201_{10} \rightarrow X_{16}$
- 5) $901_{10} \rightarrow X_8$
- 6) $1323_{10} \rightarrow X_{16}$
- 7) $2945_{10} \rightarrow X_{16}$
- 8) $781_{10} \rightarrow X_8$
- 9) $111_{10} \rightarrow X_8$
- 10) $913_{10} \rightarrow X_{16}$

2. Сандарды ондық санау жүйесіне ауыстырыңдар.

Нұсқа	Тапсырма	Нұсқа	Тапсырма	Нұсқа	Тапсырма
1	10001110_2	5	11101110_2	9	1111100_2
2	10011010_2	6	1000001_2	10	101001110_2
3	10011110_2	7	10111011_2	11	10011000_2
4	11111110_2	8	10010101_2	12	10111110_2

3. Тапсырмаларды орындаңдар:

1) Мына сандардың арасындағы минималды санды таңдаңдар:

1000000_2 , 10011_2 , 39_{10} , 52_{10} .

2) Сандарды өсу ретімен орналастырыңдар:

110010_2 , 73_{10} , 40_{10} , 101010_2 .

3) Мына сандардың арасындағы максимал санды таңдаңдар:

100001_2 , 1001110_2 , 42_{10} , 63_{10} .

4) Санды кему ретімен орналастырыңдар:

101001_2 , 43_{10} , 100010_2 , 52_{10} .

5) Мына сандардың арасындағы минимал санды таңдаңдар:

100110_2 , 11110_2 , 56_{10} , 23_{10} , 521_8 .

6) Сандарды өсу ретімен орналастырыңдар:

110111_2 , 76_{10} , 101_2 , 54_{10} .

7) Мына сандардың арасындағы максимал санды таңдаңдар:

11001_2 , 1111_2 , 24_{10} , 240_{10} , $7B_{16}$.

8) Мына сандардың арасындағы минимал санды таңдаңдар:

$11001_2, 100_2, 38_{10}, 23_{10}, 1F_{16}$.

9) Санды кему ретімен орналастырыңдар:

$110010_2, 10010110_2, 200_{10}, 74_{10}, 2473_8$.

10) Сандарды өсу ретімен орналастырыңдар:

$100010_2, 100111_2, 61_{10}, 32_{10}, 37_8$.

«Санау жүйелері және компьютер» тақырыбына эссе жазыңдар.

2.2. САНДАРДЫ БІР САНАУ ЖҮЙЕСІНЕН ЕКІНШІ САНАУ ЖҮЙЕСІНЕ АУЫСТЫРУ

Қандай санау жүйелерін білесіңдер?

Сегіздік, оналтылық санау жүйелерін бір санау жүйесінен екіншісіне ауыстыруды.

Сегіздік жүйе – Восьмеричная система – Octalsystem
Оналтылық жүйе – Шестнадцатеричная система – HexadecimalSystem
Ондық жүйе – Десятичная система – Decimalsystem

Ата-бабаларымыз санауды бастаған сәтте қол мен аяқтың саусақтарын пайдалана отырып, 20 таңбадан тұратын жүйені қолданды. Кейінірек бұл тенденция өзгерді. Санау жүйесі қазіргі таңда мейлінше танымал.

Сендер білесіңдер

Түйін сөздер

Бұл қызықты

Сандарды екілік санау жүйесінен сегіздік санау жүйесіне ауыстыру. Сандарды екілік санау жүйесінен сегіздік санау жүйесіне ауыстыру үшін:

1. Бастапқы екілік сан бүтін сандар үшін оңнан солға қарай триадаға (яғни 3 цифр жиынтығы) бөлінеді. Егер екілік санның цифрлар саны 3-тен бөлінбесе, онда бүтін сандар үшін сол жағынан нөлдермен толтырылады.

2. Өрбір триада 2.2.1-кестеге сәйкес сегіздік санмен ауыстырылады.

Сегіздік санау жүйесіндегі әрбір санға екілік санау жүйесіндегі үш цифр сәйкес келеді:

Сегіздік санау жүйесіндегі әрбір санға (N_8) екілік санау жүйесіндегі (N_2) үш цифр сәйкес

Кесте 2.2.1

N_8	0	1	2	3	4	5	6	7
N_2	000	001	010	011	100	101	110	111

Жасыл цифрлар – қосылған нөлдер.

1-мысал. 1111011100_2 санын сегіздік санау жүйесіне ауыстыру ($2 \Rightarrow 8$).

1_8	7_8	3_8	4_8
001	111	011	100

Жауабы: $1111011100_2 = 1734_8$

Сандарды сегіздік санау жүйесінен екілік санау жүйесіне ауыстыру үшін:

1. Сегіздік санау жүйесіндегі әрбір сан кестеге сәйкес екілік сандардың триадасымен ауыстырылады. Егер кестеде екілік сан 3 цифрдан кем болса, онда ол бүтін сандар үшін сол жағынан 3 цифрға дейін нөлдермен толықтырылады.

2. Соңғы нәтижедегі мәні жоқ нөлдер жойылады.

2-мысал. 1734_8 санын екілік жүйеге ауыстыру ($8 \Rightarrow 2$).

001	111	011	100
1_8	7_8	3_8	4_8

Жауабы: $1734_8 = 1111011100_2$

Сандарды екілік санау жүйесінен оналтылық санау жүйесіне ауыстыру үшін:

– Екілік санау жүйесінің бастапқы саны бірліктер санынан (оң жақ бөлігі) бастап, тетрадаларға (екілік жүйенің төрт цифрына) бөлінеді. Соңғы (сол жақта) тетрада толық болмауы мүмкін, сол кезде сол жаққа 0 саны (бір, екі немесе үш) қосылады. Содан кейін тетрадалар сәйкесінше оналтылық сандық жүйенің (тетрадалық кестеге сәйкес) сандарына ауыстырылады (кесте 2.2.2).

Әрбір тетрада – бұл екілік сандар жүйесіндегі тиісті санның жазбасы екенін ескеріңдер.

Оналтылық санау жүйесіндегі әрбір санға (N_{16}) сәйкес екілік санау жүйесіндегі (N_2) төрт цифр

Кесте 2.2.2

N_{16}	0	1	2	3	4	5	6	7
N_2	0000	0001	0010	0011	0100	0101	0110	0111
N_{16}	8	9	A	B	C	D	E	F
N_2	1000	1001	1010	1011	1100	1101	1110	1111

3-мысал. 10111101101_2 санын оналтылық санау жүйесіне ауыстыру ($2 \Rightarrow 16$).

5_{16}	E_{16}	D_{16}
0101	1110	1101

Жауабы: $10111101101_2 = 010111101101_2 = 5ED_{16}$.

Сандарды оналтылық санау жүйесінен екілік санау жүйесіне ауыстыру. Оналтылық санды $A78_{16}$ екілік жүйесіне ауыстыру өте қарапайым, оналтылық санның әрбір санының астында кестеден сәйкес екілік тетрадан (4 екілік сандар тобы) жазса болғаны.

4-мысал. $A78_{16}$ санын екілік санау жүйесіне ауыстыру ($16 \Rightarrow 2$).

1010	0111	1000
A_{16}	7_{16}	8_{16}

Жауабы: $A78_{16} = 101001111000_2$.

1. Екілік, сегіздік және оналтылық санау жүйесіне сипаттама беріңдер: алфавит, негіз, сандарды жазу. Сандардың жазылуына мысалдар келтіріңдер.

2. Бүтін екілік жүйесіндегі сандарды сегіздік, оналтылық және кері ауыстырудың қандай әдістерін білесіңдер?

1. Берілген сандарды тиісті санау жүйесіне ауыстырыңдар.

1) $714_8 = ?_2$	6) $001_2 = ?_8$	11) $739_{10} = ?_8$	16) $1111_2 = ?_{16}$
2) $2011_8 = ?_2$	7) $10010100_2 = ?_8$	12) $A63D_{16} = ?_2$	17) $355_{10} = ?_{16}$
3) $7_8 = ?_{10}$	8) $110100_2 = ?_8$	13) $5FFF_{16} = ?_2$	18) $912_{10} = ?_{16}$
4) $117_8 = ?_{10}$	9) $537_{10} = ?_8$	14) $7A5D_{16} = ?_2$	19) $FFAD_{16} = ?_{10}$
5) $55_8 = ?_{10}$	10) $1056_{10} = ?_8$	15) $110110_2 = ?_{16}$	20) $76AC_{16} = ?_{10}$

2. Салыстырыңдар.

1) 123_8 және 1011100_2	4) 1245_{10} және 101011_2
2) 52_{16} және 51_8	5) 218_{10} және 179_{16}
3) 367_8 және 1152_{10}	6) 100101110_2 және $7FF_{16}$

3. Кестені толтырыңдар. Өртүрлі санау жүйесіндегі бүтін санның жазылуын көрсетіңдер.

Екілік	Сегіздік	Ондық	Оналтылық
1010110			

	427		
		275	
			F1B

4. 10^A және 10^B сыныптарында 1111_2 қыз бар. Барлығы 20_{16} оқушы болса, қанша ер бала болғаны?

Ескерту: орындалған тапсырмалардың дұрыстығын онлайн калькулятор көмегімен тексеріңдер (<https://calculatori.ru/perevod.chisel.html>).

«Санау жүйелері» тақырыбына реферат жазыңдар.

2.3. ЛОГИКАЛЫҚ ОПЕРАЦИЯЛАР. АҚИҚАТТЫҚ КЕСТЕСІН ҚҰРУ

Пікір дегеніміз не? Қай пікір ақиқат және жалған болып табылады?

Логикалық операцияларды қолдануды (дизъюнкция, конъюнкция, инверсия).

Дизъюнкция – Дизъюнкция – Disjunction
Конъюнкция – Конъюнкция – Conjunction
Инверсия – Инверсия – Inversion
Ақиқаттық кестесі – Таблица истинности – Truth table

Формалды логиканың негізін Ежелгі Грекия ғалымы Аристотель (б.з.д. 384–322 жж.) салды. Ғалымның еңбегі мынада: ол ойлау формасын мазмұннан бөліп, математикалық әдісті логикада қолданды.

Сендер білесіңдер

Түйін сөздер

Бұл қызықты

Пікір – бұл ақиқат немесе жалған деп айтуға болатын хабарлы сөйлем.

Логикалық өрнек – ауызша пікір немесе жазбалар, оған тұрақты шамалармен бірге **айнымалы шамалар (объектілер)** жатады. Осы айнымалылардың (объектілердің) мәніне байланысты логикалық пікір екі ықтимал мәндердің бірін қабылдай алады: *ақиқат* (логикалық 1) немесе *жалған* (логикалық 0).

Күрделі логикалық өрнек – логикалық опе-

ЕСТЕ САҚТАҢДАР:

Логикалық операциялар – бұл нәтижесі ұғымдардың мазмұны немесе көлемінің өзгеруі, сондай-ақ жаңа ұғымдарды қалыптастыру болып табылатын ақыл-ой әрекеттері.

рациялар көмегімен біріктірілген бір немесе бірнеше қарапайым логикалық өрнектерден құрылған логикалық өрнек.

Кез келген логикалық өрнекті жазуға болатын үш негізгі логикалық операция бар:

1. Инверсия.
2. Конъюнкция.
3. Дизъюнкция.

ЕСТЕ САҚТАҢДАР:

Екі пікірге сәйкесінше жаңа пікір беретін, алғашқы екі пікір ақиқат болса ғана ақиқат болып табылатын логикалық операция **конъюнкция** деп аталады.

Байланыстыру (конъюнкция) – бұл **Логикалық ЖӘНЕ**, сонымен қатар **Логикалық көбейту**. Мысалы, екі қарапайым өрнек бар дейік: А және В. Бұл өрнектер 1 (ақиқат) немесе 0 (жалған) болуы мүмкін. **Логикалық ЖӘНЕ** операциясын орындаған кезде А және В, 1 (ақиқат) мәніне ие болған кезде ғана, 1 (ақиқат) мәнін қабылдайтын күрделі өрнекті аламыз, қалған жағдайдың бәрінде 0 (жалған).

Логикалық ЖӘНЕ операциясының белгілері (программалау тілдерінде): ЖӘНЕ, &&, AND, &, ∧, *.

Конъюнкция үшін ақиқаттық кестесі (2.3.1):

Кесте 2.3.1

A	B	F = A∧B
1	1	1
1	0	0
0	1	0
0	0	0

ЕСТЕ САҚТАҢДАР:

Екі пікірге сәйкесінше жаңа пікір беретін, бастапқы екі пікір жалған болып табылғанда ғана жалған болатын логикалық операция **дизъюнкция** деп аталады.

Дизъюнкция, кейде **Логикалық НЕМЕСЕ**, кейде **Логикалық қосу** деп аталады. Егер логикалық тұрғыдан ойланатын болсақ, осы операцияның нәтижесі қандай нәтижелерге әкелетінін білуге болады. **Логикалық ЖӘНЕ** операциясында нәтиже 1-ге тең болады, егер А және В екеуінде 1-ге тең болса, ал **Логикалық НЕМЕСЕ** операциясында А немесе В біреуі 1-ге тең болса, нәтиже 1-ге тең болады. **Логикалық НЕМЕСЕ** операциясының белгілері: **НЕМЕСЕ**, ||, OR, ∨, +.

Дизъюнкция үшін ақиқаттық кестесі (кесте 2.3.2):

Кесте 2.3.2

A	B	$F = A \vee B$
1	1	1
1	0	1
0	1	1
0	0	0

Инверсия, бұл Логикалық ЕМЕС және Теріске шығару. Логикалық ЕМЕС операциясының белгілері: ЕМЕС, !, NOT, \neg , $-$.

Егер $A = 1$ (ақиқат), онда **Теріске шығару** операциясын орындағаннан кейін A 0-ге тең болады, яғни жалған болады.

Инверсия үшін ақиқаттық кестесі (кесте 2.3.3):

Кесте 2.3.3

A	$\neg A$
1	0
0	1

Ақиқаттық кестесін құру алгоритмі:

1. Логикалық өрнектегі n айнымалылардың санын есептеу;
2. $m = 2^n$ формуласын пайдаланып, кестедегі жолдардың санын анықтау, мұндағы n – айнымалылар саны;
3. Формуладағы логикалық операциялардың санын есептеу;
4. Жақшалар мен басымдықтарды (приоритет) ескере отырып, логикалық операциялардың орындалу ретін орнату (кесте 2.4.1):

Логикалық операциялардың орындалу басымдылығы (кесте 2.3.4)

Кесте 2.3.4

Басымдылығы	Операция		Белгіленуі
I (Жоғары)	ЕМЕС	NOT	$\neg, -$
II (Биік)	ЖӘНЕ	AND	$\wedge, *$
III (Орта)	НЕМЕСЕ, Теріске шығару НЕМЕСЕ	OR, XOR	$\vee, + \oplus$

ЕСТЕ САҚТАҢДАР:

Әрбір пікірге түпнұсқаға қарама-қайшы келетін мәнге ие жаңа пікірді идентификациялайтын логикалық операция **теріске шығару** деп аталады.

ЕСТЕ САҚТАҢДАР:

Ақиқаттық кестесі – бұл оның құрамына кіретін қарапайым пікірлердің барлық комбинациялары (жиындары) үшін құрамдас пікірлер қандай мәндерді қабылдайтынын көрсететін кесте.

5. Бағандардың санын анықтау: айнымалылар саны + операциялардың саны;
6. Кіріс айнымалыларының санын жазу;
7. Ақиқаттық кестесін құрылымдау.

Ақиқаттық кестесін құру

1) Бірінші айнымалының мәндері бағанын тең екіге бөлу және жоғарғы бөлігін «0», төменгі бөлігін «1» толтыру.

2) Екінші айнымалының мәндері бағанын төрт бөлікке бөлу және әрбір ширекті «0» тобынан бастап «0» және «1» ауыспалы топтармен толтыру.

3) Кейінгі айнымалылардың мәндері бағандарын 8, 16 және т.б. бөліктерге бөлуді жалғастыру және «0» немесе «1» топтары бір таңбадан тұрғанға дейін оларды «0» немесе «1» топтарымен толтыру.

4) Логикалық операциялардың орындалу басымдылығына сәйкес ақиқаттық кестесін бағандар бойынша толтыру.

1-мысал. $A \wedge (B \vee \neg B \wedge \neg A)$ формуласы үшін ақиқаттық кестесін құру алгоритмі.

1. Логикалық айнымалылардың саны $n = 2$, өйткені біздің мысалда A, B .
2. Жол саны $2^2 = 4$.
3. Формуладағы логикалық операциялардың саны 5 ($\wedge, \vee, \neg, \wedge, \neg$).
4. $A \wedge (B \vee \neg B \wedge \neg A)$.
5. Бағандар саны $2+5 = 7$ -ге тең.
6. Кіріс айнымалы жиынтығы.

A	B
0	0
0	1
1	0
1	1

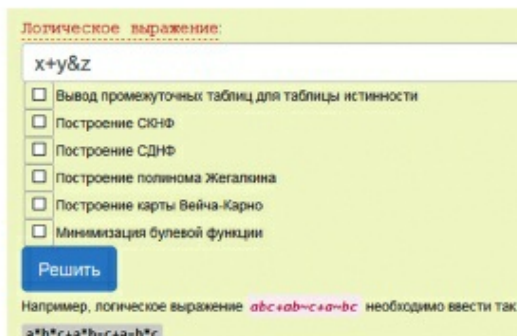
7. Ақиқаттық кестесін толтыру (кесте 2.3.5).

Кесте 2.3.5

A	B	$\neg B$	$\neg A$	$(\neg B) \wedge (\neg A)$	$B \vee ((\neg B) \wedge (\neg A))$	$A \wedge (B \vee ((\neg B) \wedge (\neg A)))$
0	0	1	1	1	1	0
0	1	0	1	0	1	0
1	0	1	0	0	0	0
1	1	0	0	0	1	1

2-мысал. <https://math.semestr.ru/inf/table.php> сілтемесі бойынша онлайн калькуляторды қолдана отырып, $F(A,B,C) = \neg(\neg A \wedge C) \vee (\neg B \vee A)$ логикалық өрнегінің ақиқаттық кестесін құрыңдар (сурет 2.3.1).

Сурет 2.3.1. Онлайн калькулятор

- Негізгі логикалық операцияларды атаңдар.
- Логикалық пікір дегеніміз не? Теріске шығару. Конъюнкция. Дизъюнкция.
- ЖӘНЕ** операциясы логикалық көбейту деп, ал **НЕМЕСЕ** – логикалық қосу деп аталу себебі неде?
- Негізгі логикалық операцияларды атаңдар және олардың ақиқаттық кестесін келтіріңдер.
- Ақиқаттық кестесін құру алгоритмін жазыңдар.
- Келесі пікірді логикалық өрнектер түрінде жазыңдар: «Мен әжеме барамын және егер достарымды кездестірsem, уақытты қызықты өткіземін».
- Логикалық операциялардың орындалу басымдылығын атаңдар.

- $F=(A \vee B) \wedge (\neg A \vee \neg B)$ логикалық функциясының ақиқаттық кестесін құрыңдар.
- $F=\neg A \wedge \neg B \wedge \neg C$ логикалық функциясының ақиқаттық кестесін құрыңдар.
- F өрнегінің ақиқаттық кестесінің фрагменті берілген.

Қай өрнек F -ке сәйкес келеді?

a)

X	Y	Z	F
0	1	0	1
1	0	1	0
1	1	0	0

- $\bar{X} \& Y \& \bar{Z}$
- $X \wedge \bar{Y} \vee Z$
- $X \& \bar{Y} \& Z$
- $\bar{X} \wedge Y \wedge \bar{Z}$

ә)

X	Y	Z	F
0	0	0	0
1	1	0	1
1	1	1	0

- $X \vee Y \vee Z$
- $X \& Y \& \bar{Z}$
- $\bar{X} \& Y \& \bar{Z}$
- $X \wedge \bar{Y} \wedge Z$

4. Кестені толтырыңдар (кесте 2.3.6). Ақиқат – 1, Жалған – 0.

Кесте 2.3.6

Пікір	Теңқабырғалы үшбұрыш	Тікбұрышты үшбұрыш	Теңбүйірлі үшбұрыш
Егер барлық қабырғалары тең болса			
Егер екі қабырғасы тең болса			
Егер бір бұрышы тік болса			
Ауданы катеттердің көбейтіндісінің жартысына тең және келесі формула бойынша есептелсе: $S = \frac{1}{2}ab$			
Гипотенуза квадраты катеттерінің квадраттарының қосындысына тең болса			
Табанындағы бұрыштары тең болса			
Табанына түсірілген медиана осы үшбұрыштың әрі биссектрисасы, әрі биіктігі болып табылады			
Қабырғалары a -ға тең, үшбұрыштың ауданы, келесі формула бойынша $S = \frac{a^2\sqrt{3}}{4}$ есептеледі			

5. Логикалық операциялардың белгілерін пайдаланып, «алма жасыл немесе ұсақ болса, онда ол қатты» деген пікірді жазыңдар.

6. Берілген параметрлер бойынша логикалық өрнектің нәтижесін анықтаңдар.

$(\bar{B} \& \bar{C}) \wedge (\bar{A} \& \bar{C})$, мұндағы $A = 1, B = 1, C = 0$.

Келесі логикалық өрнектер үшін пікірлер ойлап табыңдар:

- $\bar{A} \vee \bar{B}$.
- $\bar{A} \& \bar{B} \vee \bar{C}$.
- $A \& B \vee C$.
- $\bar{A} \& \bar{B}$.

2.4. КОМПЬЮТЕРДІҢ ЛОГИКАЛЫҚ ЭЛЕМЕНТТЕРІ

Қандай логикалық операцияларды білесіңдер?

Негізгі логикалық элементтердің мақсатын түсіндіру: конъюнктор, дизъюнктор, инвертор;

Логикалық өрнектерді логикалық схемаға және керісінше түрлендіру.

Логикалық элементтер – Логические элементы – Logical elements

Логикалық схема – Логическая схема – Logic circuit

Сендер білесіңдер

Түйін сөздер

Логикалық элементтер негізінде қазіргі заманғы цифрлық техниканың (компьютерлер, цифрлық құрылғылар) барлық есептеуіш құрылғылары құрылған.

Компьютердің базалық логикалық элементтері негізгі үш логикалық операцияны жүзеге асырады:

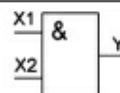
- конъюнктор – логикалық элемент **ЖӘНЕ** логикалық көбейту;
- дизъюнктор – логикалық элемент **НЕМЕСЕ** логикалық қосу;
- инвертор – логикалық элемент **ЕМЕС** инверсия.

ЕСТЕ САҚТАҢДАР:

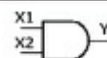
Логикалық элемент (вентиль) – логика алгебрасының ережелеріне сәйкес екілік айнымалылармен белгілі бір логикалық операцияны орындайтын ЭЕМ-ның қарапайым құрылымдық бірлігі.

Конъюнктор (ЖӘНЕ элементі) Логикалық көбейту операциясын іске асырады. Схеманда екі немесе одан да көп кіріс және бір шығысы бар. Барлық кіріс сигналдары «1»-ге тең болғанда ғана «1» шығу сигналы пайда болады.

Логикалық элемент **ЖӘНЕ** схемасы.

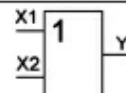

Шетелдік схемаларда **ЖӘНЕ** элементінің белгісі басқаша бейнелейді. Оны қысқаша **AND** деп атайды.

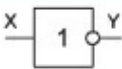

Дизъюнктор (НЕМЕСЕ элементі) Логикалық қосу операциясын іске асырады. Схеманың екі немесе одан көп кірісі бар. Егер кем дегенде бір кіріске «1» сигналы берілсе, онда шығыста «1» сигналы пайда болады.

Схеманда логикалық элемент **НЕМЕСЕ** осылай көрсетіледі.

Шетелдік схемаларда оны басқаша бейнелейді және **OR** элементі деп атайды.

<p>Инвертор (ЕМЕС элементі) Логикалық терістеу өрекетін іске асырады. Схе­мада бір кіріс және бір шығыс бар. Кірісте «0» сигналы болған жағдайда ғана шығу кезінде «1» сигналы болады.</p>	
<p>Схемада логикалық элемент ЕМЕС осылай көр­сетіледі.</p>	
<p>Шетелдік схемаларда элементтің ЕМЕС белгісі басқа сызылады. Оны қысқаша NOT деп атайды.</p>	

ЕСТЕ САҚТАҢДАР:

Логикалық схема – компьютер құрылғы­ларының жұмысын сипаттайтын кез кел­ген логикалық функ­цияны іске асыратын электрондық құрылғы.

Логикалық схемалар не үшін құрылады?

Логикалық элементтерден арифметикалық операцияларды орындауға және ақпаратты сақ­тауға мүмкіндік беретін неғұрлым күрделі схе­маларды құрайды. Белгілі бір функцияларды орындайтын схеманы өртүрлі логикалық элемент­терден құруға болады.

Логикалық схемаларды құру ережелері:

- 1) логикалық айнымалылардың санын анықтау;
- 2) негізгі логикалық операциялардың санын және олардың орындалу тәртібін анықтау;
- 3) әрбір логикалық операция үшін оған сәйкес логикалық элементті бейнелеу;
- 4) логикалық элементтерді өзара логикалық операцияларды орындау тәртібі бойынша біріктіру.

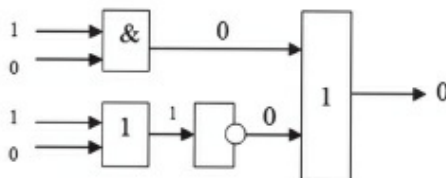
$F = A \wedge B \vee \neg(B \vee A)$ логикалық өрнегіне сәйкес логикалық схеманы құру.

A=1, B=0 үшін өрнектің мәнін есептеу.

- 1) Екі айнымалы бар: A және B.
- 2) Төрт логикалық операция: конъюнкция, екі дизъюнкция және терістеу. Операцияларды орындау тәртібін анықтаймыз:

$$A \wedge B \vee \neg(B \vee A)$$

- 3) Схеманы логикалық операцияларды орындау тәртібіне сәйкес солдан оңға қарай саламыз:

4) Өрнектің мәнін есептейміз: $F=1\wedge 0\vee \neg(0\vee 1)=0$.

5) Логикалық схеманың құрылуының дұрыстығын келесі сілтеме бойынша тексеріңдер: <https://www.semestr.online>. Алдымен видеонұсқаулықпен танысыңдар.

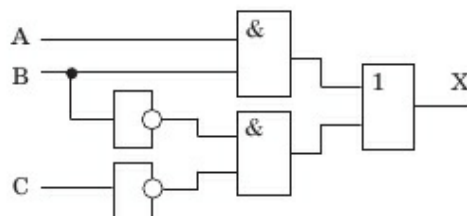
1. Вентиль немесе логикалық элемент дегеніміз не?
2. Негізгі логикалық элементтерді атаңдар және олардың белгілерін схемада келтіріңдер.
3. Конъюнктор элементі қандай функцияны орындайды?
4. Дизъюнктор элементі қандай функцияны атқарады?
5. Инвертор элементі қандай функцияны орындайды?
6. Логикалық схемалар не үшін құрылады?
7. Логикалық схемаларды құру алгоритмі.

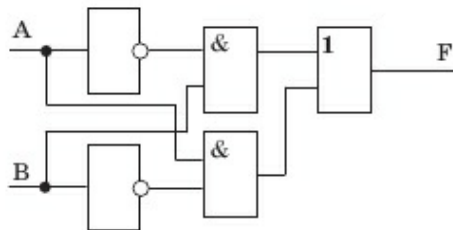
1. Логикалық өрнектің негізінде логикалық элементтердегі схемаларды құру мысалдарын келтіріңдер.
2. Логикалық схемалар бойынша логикалық өрнектерді құру мысалдарын келтіріңдер.

1. Сәйкес логикалық схемаларын құрыңдар:
 - 1) $F=A\vee B\wedge (B\vee A)$. Егер, $A=1, B=0$;
 - 2) $F=\neg(A\wedge B)\wedge (B\vee A)$. Егер, $A=0, B=1$;
 - 3) $F=\neg A\vee B\wedge B$. Егер, $A=1, B=0$;
 - 4) $F=A\wedge B\vee (C\vee B)$. Егер, $A=1, B=0, C=1$;
 - 5) $F=\neg A\vee C\wedge (A\vee B)$. Егер, $A=1, B=1, C=0$.
2. Берілген схема бойынша құрылымдық формуланы анықтаңдар.

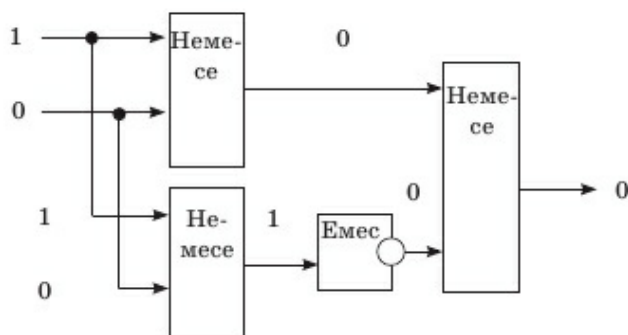
3. Шығу сигналының мәнін келтірілген схемада табыңдар, егер:
 - 1) $A = 0$ және $B = 0$;
 - 2) $A = 0$ және $B = 1$;
 - 3) $A = 1$ және $B = 0$;
 - 4) $A = 1$ және $B = 1$.

Қатесін табыңдар.

$F = B \wedge A \vee \neg (B \vee A)$ логикалық өрнегіне сәйкес логикалық схеманы құрыңдар. $A=1, B=0$ үшін өрнектің мәнін есептеу.

2.5. КОМПЬЮТЕРДІҢ ЛОГИКАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Қандай логикалық элементтерді білесіңдер?

Басқару құрылғысының, арифметикалық-логикалық құрылғының және жад регистрлерінің функцияларын процесордың жеке бөліктері ретінде сипаттау.

Басқару құрылғысы – Устройство управления – Control Unit (CU)
Арифметикалық-логикалық құрылғы – Арифметико-логическое устройство – Arithmetic-logical Unit (ALU)
Жад регистрі – Регистр памяти – Register-memory

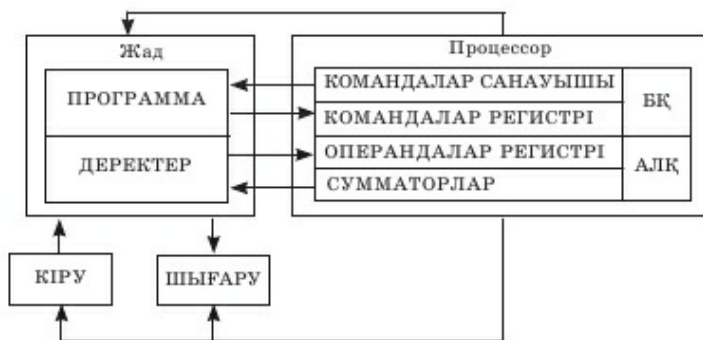
ENIAC компьютерін әзірлеуші Джон фон Нейман – АЛҚ-ның алғашқы құрушысы. Ол 1945 жылы EDVaC (Electronic Discrete Variable Computer) деп аталатын жаңа компьютер бойынша алғашқы ғылыми жұмыстарын жариялады. Бұл компьютердің архитектурасы кейінгі компьютерлердің көпшілігінің архитектурасының прототипі болды. Фон Нейман өз жұмыстарында компьютерлерде болуы керек деп санаған құрылғыларды көрсетті. Бұл құрылғыларға АЛҚ-да енеді.

Сендер білесіңдер

Түйін сөздер

Бұл қызықты

Компьютер үш негізгі компоненттен тұрады (сурет. 2.5.1): процессор, жедел есте сақтау құрылғысы (ЖЕСҚ), ақпаратты енгізу және шығару құрылғылары. Компьютер жұмыс істейтін ақпарат екі түрге бөлінеді:

Сурет 2.5.1. Компьютердің жалпы схемасы

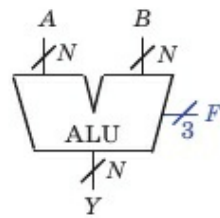
- деректерді өңдеу бойынша командалар жиыны (программа);
- программа өңдейтін деректер. Өңдеуді екі блоктан тұратын процессор басқарады: басқару құрылғысы және арифметикалық-логикалық құрылғы.

Арифметикалық-логикалық құрылғы (АЛҚ) қандай функцияны атқарады?

АЛҚ регистрлерден, тиісті логикалық схемалары бар сумматордан және орындалатын процесті басқару элементінен тұрады. Құрылғы оған деректерді жібергенде регистрлерде орналасқан айналымалылармен орындалатын операциялар аттарына (кодтарына) сәйкес жұмыс істейді. Арифметикалық-логикалық құрылғы (АЛҚ) әртүрлі математикалық және логикалық операцияларды бір құрылғыға біріктіреді. Мысалы, типтік АЛҚ қосу, азайту, мөндерді салыстыру, AND және OR әрекеттерін орындай алады. АЛҚ көптеген компьютерлік жүйелердің басты бөлігін құрайды.

2.5.2-суретте N-биттік кіріс және шығысы бар N-бит АЛҚ үшін символ көрсетілген. АЛҚ қандай функцияны орындайтынын көрсететін F басқару сигналын алады. Басқару сигналдары деректерден ажырату үшін көк түспен көрсетілген. АЛҚ орындайтын әдеттегі функциялар 2.5.1-кестеде көрсетілген. SLT (Set Less Than – қарағанда, азын орнат) функциясы мөндерді салыстыру үшін пайдаланылады.

ЕСТЕ САҚТАҢДАР:
Арифметикалық-логикалық құрылғы (АЛҚ) – арифметикалық және логикалық операцияларды орындайтын процессордың орталық бөлігі.

Сурет 2.5.2. АЛҚ символы

АЛҚ орындайтын әдеттегі функциялар

Кесте 2.5.1

$F_{2:0}$	Функция
000	A AND B
001	A OR B
010	A + B
011	қолданылмайды
100	A AND \bar{B}
101	A OR \bar{B}
110	A - B
111	SLT

Басқару құрылғысы қандай функцияны атқарады?

ЕСТЕ САҚТАҢДАР:

Басқару құрылғысы (БҚ) – процессордың компоненттерінің жұмысын басқаратын блогы: жад блогы, АЛҚ, енгізу және шығару құрылғысы.

Басқару құрылғысы (БҚ) компьютердің барлық бөліктерін басқарады. Басқару құрылғысынан басқа құрылғыларға «не істеу керек?» деген сигналдар түседі, ал басқа құрылғылардан БҚ олардың жай-күйі туралы ақпарат алады. Басқару құрылғысында **командалардың есептеуіші** деп аталатын арнайы регистр (ұяшық) бар. Программа мен деректерді жадқа жүктегеннен кейін командалардың санауышына программаның

бірінші командасының адресі жазылады. БҚ жадынан адресі командалар санауышында орналасқан жад ұяшығының мазмұнын оқиды және оны арнайы құрылғы **командалар регистріне** орналастырады. БҚ команданың операциясын анықтайды, адресі командада көрсетілген деректерді жадта белгілейді және команданың орындалуын бақылайды. Операцияны АЛҚ немесе компьютердің аппараттық құралдары орындайды. Кез келген команданы орындау нәтижесінде командалардың санауышы бірлікке өзгереді, демек, программаның келесі командасын көрсетеді. Егер ағымдағы команданы тізбегімен емес, берілген тәртіп бойынша орындау қажет болса, онда арнайы өту командасы басқаруды беру керек ұяшықтың адресін қамтиды.

Жад регистрі қандай функцияны атқарады?

Регистрлер – бұл екілік кодтар түрінде берілген ақпаратты жазуға, сақтауға, беруге және түрлендіруге арналған құрылғылар.

Қолдану салалары: жад құрылғылары, кідіріс элементтері, тізбекті кодтардың параллельді және керісінше түрлендіргіштері, сигналдардың сақиналы таратқыштары және т. б. Функционалдық қасиеттеріне және схемалық іске асырылуына байланысты бөлінеді:

- жад регистрлері;
- жылжу регистрлері;
- өмбебап регистрлер.

Жад регистрлерінің қызметі – екілік кодты уақыт аралығында сақтау.

ЕСТЕ САҚТАҢДАР:

Жад регистрі – екілік кодтармен ұсынылған ақпаратты қабылдау және сақтау функциясы болып табылатын регистр.

1. Компьютердің негізгі компоненттерін атаңдар. Олардың мақсаты қандай?

2. АЛҚ қандай функцияны орындайды? БҚ? Регистрлер?

3. Intel процессор регистрі туралы ақпаратты Интернеттен табыңдар. Қандай регистрлер ең маңызды болып табылады?

4. Сумматор дегеніміз не?

«Компьютердің логикалық негіздері» тақырыбына қатысты терминдерге сөзжұмбақ құрыңдар.

«Компьютердің логикалық негіздері» тақырыбына презентация жасаңдар.

2.6. МӘТІНДІК АҚПАРАТТАРДЫ КОДТАУ ПРИНЦИПТЕРІ

Ақпараттардың қандай түрлері бар?

Unicode және ASCII таңбаларын кодтау кестелерін қалай салыстыру керектігін.

Кодтау – Кодирование – Coding

Декодтау – Декодирование – decoding

Егер Windows-1251-дегі кириллица мәтіні қатарынан 20 рет KOI8-R → Windows-1251 – кодтауды қолданса, нәтижесінде бастапқы мәтін алынады.

Сендер білесіңдер

Түйін сөздер

Бұл қызықты

Компьютер – сандық түрде ұсынылған ақпаратты өңдеуге арналған өмбебап құрылғы. Дыбыстар, суреттер, мәтін және т.б. ақпараттар ком-

ЕСТЕ САҚТАҢДАР:

Код – бұл алдын ала белгілі бір анықталған тұжырымдарды жазу (немесе беру) үшін шартты белгілер жиынтығы (немесе сигналдар).

ЕСТЕ САҚТАҢДАР:

Кодтық кесте (немесе кодтау кестесі) – бұл кодталатын таңбалардың реттелген тізімі, оларға сәйкесінше таңба екілік кодына және керісінше түрленеді.

пьютерде өңделу үшін сандық түрге түрлендіреді. Бұл сабақта мәтіндік ақпараттарды сандық кодқа түрлендіруді қарастырамыз және аталған түрлендіру кодтар кестесі арқылы жүзеге асырылады.

Ақпаратты кодтау – ақпараттың ұсынылуын қалыптастыратын процесс. «Кодтау» термині ақпаратты сақтау, тасымалдау немесе өңдеу қолайлы болатындай етіп бір түрінен екінші түріне көшу ретінде түсіндіріледі.

Декодтау – мәліметтерді екілік кодтан адамға түсінікті формаға түрлендіру.

ASCII (American Standard Code for Information Interchange) кодтар кестесі — 128 символдан тұратын, атап айтқанда, сандар түріндегі латын алфавитінің әрпінен тұратын ақпаратпен алмастыруға арналған америкалық стандартты код. Басқа алфавиттердің әріптерін кодтау үшін

бұл кестені 256 символға дейін толықтырады. ASCII кестесі стандартты (0-ден 127-ге дейінгі кодтар) және кеңейтілген (128-ден 255-ке дейінгі кодтар) бөлімдерге бөлінген. Жиынтыққа құрылғыны басқаруға қолданылатын командалар (0-31 коды бар символдар) және латын алфавитінің символдары, тыныс белгілері, сандар, арифметикалық амалдар және кейбір қосымша символдар (32-127 коды бар символдар) ретіндегі экранда көрінбейтін символдар енгізілген.

Кодтаудың дамуындағы келесі кезең – **ANSI кодтаудың** пайда болуы. Бұл ASCII-дің кеңейтілген нұсқалары, бірақ олардың ішінен түрлі қосымша элементтер жойылып, баспаханалық символдар қосылған. Танымал Windows-1251 кодтауы ANSI кодтауының мысалы болып табылады. Баспаханалық символдардан басқа, бұл кодтауға орыс алфавитінің әріптері енгізілген. 2002 жылы Windows-1251-пен үйлескен KZ-1048 қазақ тілінің ресми кодтау стандарты қабылданды, фрагменті 2.6.1 және 2.6.2-суреттерде көрсетілген.

Көрсетілген кодтау кестесінің төменгі бөлігі ASCII кодтауына толық сәйкес келеді. Әріптердің астындағы сандар Юникодтағы сәйкес символдың оналтылық кодын білдіреді.

Windows-1251 кодтауы

	.0	.1	.2	.3	.4	.5	.6	.7	.8	.9	.A	.B	.C	.D	.E	.F
в.	Ђ	Ѓ	„	ѓ	„	…	†	‡	€	%	Љ	«	Њ	Ќ	ћ	џ
	402	403	201A	453	201E	2026	2020	2021	20AC	2030	409	2039	40A	40C	40B	40F
9.	ђ	‘	’	“	”	•	—	—		™	љ	»	њ	ќ	ћ	џ
	452	2018	2019	201C	201D	2022	2013	2014		2122	459	203A	45A	45C	45B	45F
А.		Ў	ў	Ј	Ѡ	Г	І	§	Ё	©	Є	«	¬		®	Ї
	А0	40E	45E	408	А4	490	А6	А7	401	А9	404	АВ	АС	АD	АE	407
В.	°	±	І	і	г	μ	¶	·	ё	№	є	»	ј	ѕ	ѕ	ї
	В0	В1	406	456	491	В5	В6	В7	451	2114	454	ВВ	45B	40B	455	457
С.	А	Б	В	Г	Д	Е	Ж	З	И	Й	К	Л	М	Н	О	П
	410	411	412	413	414	415	416	417	418	419	41A	41B	41C	41D	41E	41F
Д.	Р	С	Т	У	Ф	Х	Ц	Ч	Ш	Щ	Ъ	Ы	Ь	Э	Ю	Я
	420	421	422	423	424	425	426	427	428	429	42A	42B	42C	42D	42E	42F
Е.	а	б	в	г	д	е	ж	з	и	й	к	л	м	н	о	п
	490	491	492	493	494	495	496	497	498	499	49A	49B	49C	49D	49E	49F
Ғ.	р	с	т	у	ф	х	ц	ч	ш	щ	ъ	ы	ь	э	ю	я
	440	441	442	443	444	445	446	447	448	449	44A	44B	44C	44D	44E	44F

Сурет 2.6.1. Windows-1251 кодтау кестесі

	.0	.1	.2	.3	.4	.5	.6	.7	.8	.9	.A	.B	.C	.D	.E	.F
в.	Ђ	Ѓ	„	ѓ	„	…	†	‡	€	%	Љ	«	Њ	Ќ	ћ	џ
	402	403	201A	453	201E	2026	2020	2021	20AC	2030	409	2039	40A	49A	4BA	40F
9.	ђ	‘	’	“	”	•	—	—		™	љ	»	њ	ќ	ћ	џ
	452	2018	2019	201C	201D	2022	2013	2014		2122	459	203A	45A	49B	4BB	45F
А.		Ў	ў	Ә	Ѡ	Ө	І	§	Ё	©	Ғ	«	¬		®	Ү
	А0	4B0	4B1	4D8	А4	4E8	А6	А7	401	А9	492	АВ	АС	АD	АE	4AE
В.	°	±	І	і	ө	μ	¶	·	ё	№	Ғ	»	ә	Ң	ң	ү
	В0	В1	406	456	4E9	В5	В6	В7	451	2116	493	ВВ	4D9	4A2	4A3	4AF

Сурет 2.6.2. Windows-1251 кодтау кестесімен үйлескен KZ-1048 қазақша кодтау

Тек ерекшеленетін жолдар ғана көрсетіледі, өйткені қалғандары Windows-1251 кодтамасымен сәйкес келеді.

Юникод стандартының алғашқы 128 символы US-ASCII сәйкес символдарымен ұқсас келеді.

Қазіргі компьютерлік мәтіндік құжаттарда 16 биттік **Юникод кодымен** (Unicode-біріздендірілген кодтау) символдарды кодтау стандарты таралған, онда әлемнің барлық жазбаша тілдерінің алфавиті бар. 1991 жылы «Юникод консорциумы» ұйымы Юникод стандартын ұсынды. Стандарт екі негізгі бөлікке бөлінген: әмбебап символдар жиынтығы (UCS – Universal Character Set) және кодтау тобы (UTF – Unicode transformation Format).

Юникодтың бірнеше ұсынылу түрі бар: UTF-8, UTF-16, UTF-32. UTF-8 және UTF-16 екеуі де айнымалы ұзындықтағы кодтау болып табылады. Бірақ UTF-8 символында кем дегенде 8 бит болуы мүмкін, ал UTF-16 символының ұзындығы 16 биттен басталады. UTF-32 32 биттегі барлық мүмкін болатын символдарды қамтиды. UTF-8 операциялық жүйелер мен веб-кеңістікте кеңінен қолданылады.

Unicode кодтау стандарты әрбір символға екі байттан бөледі, бұл бір кестеде көптеген алфавиттерді кодтауға мүмкіндік береді.

$$N = 2^1 = 2^{16} = 65536.$$

ТӘЖІРИБЕ ЖАСАҢДАР

Microsoft Word мәтіндік процессорында **Кірістіру – Символдар (Вставка – Символы)** тобы – **Басқа символдар (Другие символы)** жолағын басыңдар. **Символ** сұхбаттасу терезесінде ашылған тізімнің көмегімен «Қ» кириллица белгісінің сандық кодын анықтаңдар. Юникод кодтау кестесі бойынша «Қ» әрпінің символдық коды: 049A.

Екілік код ұзындығын өлшеу бірліктері

Пернетақта арқылы мәтіндік ақпаратты енгізгенде, әрбір енгізілетін символ кодталады (бос орын, тыныс белгілері және т.б.), басқа сөзбен айтқанда сандық кодқа түрлендіріледі.

Мәтіндік түрде берілген ақпарат көлемі әріптер мен тыныс белгілерінің, бос орындардың санына байланысты. Тыныс белгілері мен бос орындар да өз кодтары бар символдар болып табылады. Стандартты 8 биттік мәтінді кодтау кезінде әрбір символ бір байтпен кодталады.

Мысалы, ұзындығы 27 символға тең «Сен жоғары сынып оқушысысың» деген хабарлама келеді. Егер компьютердегідей, әріпті және бос орынды бір байтпен кодтайтын болса, бұл ақпарат 27 байтты алады. Оны 8 биттік кодтау ASCII-де кодтаған кезде, оның көлемі 216 битке тең болды

($27 \cdot 8 = 216$ бит). Егер «Сен жоғары сынып оқушысысың» деген ақпаратты «Жоғары сынып оқушысы» деп қысқартсаңдар, бұл көрсеткіш тиісінше 20 байтқа (немесе 160 бит) тең болады. 16 биттік Unicode кодтау кезінде хабарлама көлемі 432 битке тең ($16 \cdot 27 = 432$ бит).

1. Мәтіндік ақпарат дегеніміз не? Компьютерде мәтіндік ақпаратты кодтаудың қандай принципі қолданылады?
2. Символдарды кодтаудың халықаралық кестесі қалай аталады?
3. ASCII коды дегеніміз не? ASCII кодтарын қалай қолдану керек?
4. Ресми қазақ тілі кодировкасы қалай аталады?

Тапсырманы кодтаудың тиісті тәсілімен орындаңдар.

1. «Кодтау» сөзі жадта қанша бит орын алады?
2. Мәтін компьютер жадында 0, 25 Кбайт орын алады. Бұл мәтінде қанша таңба бар?
3. Әрбір таңба 16 битпен кодталатынын ескере отырып, ақпараттық көлемін бағалаңдар (Unicode):

«Каждый символ кодируется восемью битами»

4. Абай өлеңінен «Бес нәрседен қашық бол» деген сөздерді KZ-1048 код кестесінің фрагменті арқылы кодтаңдар.
5. Excel программасын қолдана отырып, төменде көрсетілген кестені келесі деректермен теріңдер: оқулықтың атауы, бір беттегі жолдар саны, бір жолдағы символдар саны, беттер саны. Шамамен әрбір оқулықтың мәтіндік ақпаратының көлемін және жалпы қосындысын анықтаңдар. Егер сізде 4 гигабайт көлемі бар флешка-тасымалдағыш болса, оқулықтың электрондық нұсқасы сенің флеш-тасымалдағышыңа сияды ма?

Оқулықтың атауы	Бір беттегі жолдар саны	Бір жолдағы символдар саны	Бет саны	Ақпараттың көлемі		
				байт	Кбайт	Мбайт
Информатика	33	63	164	$= 33 \cdot 63 \cdot 164 = 340\ 956$	332	0,324
...						

Unicode кодтауы қандай мақсатта енгізілген? Unicode соңғы нұсқасын атаңдар (Unicode.org).

«Деректерді ұсыну» бөлімінің тест тапсырмалары

Білу

Қолдану

Синтез

Түсіну

Анализ

1. a және b сандарының қосындысын есептеңдер. Мұндағы $a=2D_{16}$ және $b=57_8$ тең. Бір санау жүйесінен екіншісіне ауыстыруды қолданыңдар:

- A) 100001000_2
- B) 272_8
- C) 143_{10}
- D) 84_{16}
- E) 1011100_2

2. Unicode кодталған (әр таңба үшін 16 бит) «Көз қорқақ, қол батыр» сөйлемі қосымшасының ақпараттық көлемі қаншаға тең?

- A) 27 байт;
- B) 46 байт;
- C) 127 бит;
- D) 54 байт;
- E) 336 бит.

3. Логикалық операциялар үшін ақиқаттық кестелерін анықтаңдар.

1	Конъюнкция	A)	<table border="1"> <thead> <tr> <th>X</th> <th>\bar{X}</th> </tr> </thead> <tbody> <tr> <td>0</td> <td>1</td> </tr> <tr> <td>1</td> <td>0</td> </tr> </tbody> </table>	X	\bar{X}	0	1	1	0									
X	\bar{X}																	
0	1																	
1	0																	
2	Дизъюнкция	B)	<table border="1"> <thead> <tr> <th>X</th> <th>Y</th> <th>$X \wedge Y$</th> </tr> </thead> <tbody> <tr> <td>0</td> <td>0</td> <td>0</td> </tr> <tr> <td>0</td> <td>1</td> <td>0</td> </tr> <tr> <td>1</td> <td>0</td> <td>0</td> </tr> <tr> <td>1</td> <td>1</td> <td>1</td> </tr> </tbody> </table>	X	Y	$X \wedge Y$	0	0	0	0	1	0	1	0	0	1	1	1
X	Y	$X \wedge Y$																
0	0	0																
0	1	0																
1	0	0																
1	1	1																
3	Инверсия	C)	<table border="1"> <thead> <tr> <th>X</th> <th>Y</th> <th>$X \vee Y$</th> </tr> </thead> <tbody> <tr> <td>0</td> <td>0</td> <td>0</td> </tr> <tr> <td>0</td> <td>1</td> <td>1</td> </tr> <tr> <td>1</td> <td>0</td> <td>1</td> </tr> <tr> <td>1</td> <td>1</td> <td>1</td> </tr> </tbody> </table>	X	Y	$X \vee Y$	0	0	0	0	1	1	1	0	1	1	1	1
X	Y	$X \vee Y$																
0	0	0																
0	1	1																
1	0	1																
1	1	1																

4. F таңбасы үш аргументтен тұратын келесі логикалық өрнектердің бірін білдіреді: X, Y, Z. F өрнегінің ақиқаттық кестесінің фрагменті берілген. Осы өрнектердің қайсысы F-ге сәйкес келеді?

- A) $\bar{X} + Y + \bar{Z}$;
- B) $X \cdot Y \cdot \bar{Z}$;
- C) $\bar{X} + \bar{Y} + Z$;
- D) $X + \bar{Y} \cdot Z$.

X	Y	Z	-Y	(-Y)&Z	F
0	0	0	1	0	
0	0	1	1	1	
0	1	0	0	0	
0	1	1	0	0	

5. $634_8 < x < 1F6_{16}$ қанағаттандыратын x мәнін көрсетіңдер.

- A) 412;
- B) 502;
- C) 90;
- D) 89;
- E) 88;
- F) 496.

6. Латын алфавитінің бес әрпіне сәйкес олардың екілік кодтарын жазыңдар.

A	B	C	D	E

7. X ұштаңбалы саны. Оналтылық санау жүйесінде 7_{16} аяқталады, ал сегіздік санау жүйесінде – 26_8 басталады. Осы санды ондық санау жүйесінде көрсетіңдер.

Жауабы: _____

8. «Ақиқаттық кестесін құру алгоритмін» сәйкестендіріңдер.

Әрекет	Орындалу реті
A) Кіріс айнымалыларының санын жазу	1
B) Логикалық операцияларды орындау арқылы ақиқаттық кестесін бағандар бойынша реттілікке сәйкес толтыру	2
C) Бағандардың санын анықтау: айнымалылар саны + операциялар саны	3
D) Логикалық өрнектегі n айнымалылардың санын есептеу	4
E) Формуладағы логикалық операциялардың санын есептеу	5
F) $m = 2^n$ формуласын пайдаланып, кестедегі жолдардың санын анықтау, мұндағы n – айнымалылар саны	6
G) Жақшалар мен басымдықтарды ескере отырып, логикалық операциялардың орындалу ретін анықтау	7

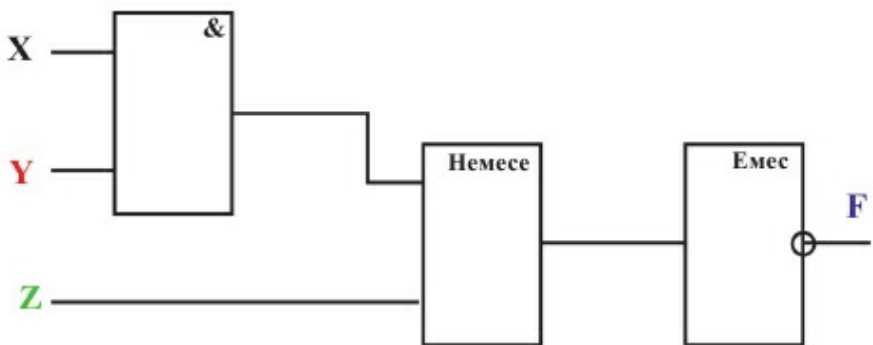
9. Келесі мысалдағы «Логикалық операциялардың орындалу басымдылығын» жазыңдар.

$$(A \vee B) \wedge (\neg A \vee \neg B)$$

10. Төмендегі схема бойынша логикалық өрнек жазыңдар.

1-тоқсанға арналған жобалық жұмыстар

1. Өз компьютерлік сыныбындағы (мектептің) жергілікті желіні зерттеңдер.

- Желінің жылдамдығы.
- Желінің топологиясы.
- Пайдаланылатын байланыс арналарының түрлері (коаксиальды кабель, еспелі жұп, оптикалық-талшықты).
- Пайдаланылатын коммуникациялық құрылғыларды (концентратор, коммутатор, маршрутизаторлар), олардың паспорттық сипаттамаларын (өндіруші, порттар саны, қосымша қасиеттері) көрсетіңдер.
- Жергілікті желі серверінің қызметін сипаттаңдар (құрылғы пайдаланушылары мен қызметтері, соның ішінде Интернетпен байланыс).
- NetEmul программасын пайдаланып, желінің толық сызбасын сызыңдар.
- Жергілікті желіге кім қызмет етеді?
- Желі жұмыс істеу үшін қандай программалық қамтамасыз ету қолданылады?
- Компьютерлік сыныптағы барлық компьютерлердің IP адресін анықтаңдар.
- Өз аймағыңның DNS адресін анықтаңдар.

2. Шағын-жоба дайындаңдар. Зерттеулер жүргізіңдер.

Мақсаты: үйде ДК пайдаланушысы үшін антивирустық программаның үздігін іздеу.

1) Маңызды факторларды талдау және іріктеу:

- A) бағасы – бір жылға лицензияланған нұсқасын сатып алу құны;
- B) танымалдығы – осы антивирустың рейтингтегі орны;
- C) белсенді вирусты емдеу – антивирустың белсенді вирустарды жою қабілеті;
- D) жад көлемі – программаны орнату үшін қажетті тегін жедел жады;
- E) жұмыс істеу жылдамдығы – файлдарда вирустың бар-жоғын тексеру жылдамдығы;
- F) қолдану ыңғайлылығы – осы антивирус арқылы компьютерді пайдаланудың ыңғайлылығы;
- G) демо-нұсқасын ұсыну – бұл өнімнің уақытша тегін нұсқасын пайдалану мүмкіндігі;

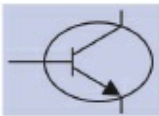

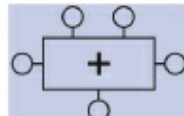
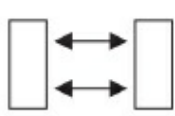
2) Жиынтық кестені ақпаратты ресми түрде ұсыну арқылы толтыру.

Параметрлері	Факторлар						
	Бағасы	Танымалдығы	Белсенді вирусты емдеу	Жад көлемі	Жұмыс істеу жылдамдығы	Қолдануыңғайлылығы	Демонұсқасын ұсыну

3) Нәтижелерді талдау және негіздеу.

Зерттеу нәтижесінде ең жақсы көрсеткіштерге ие болған екі объектінің тізімін (1 және 2-ші орын) және кестеде соңғы орында тұрған зерттеу объектісін көрсетіңдер.

3. Келтірілген тақырыптарға зерттеу жүргізіңдер және олардың арасындағы байланысты түсіндіріңдер.

 <p>Құрылғылар</p>	 <p>Логикалық операциялар</p>	 <p>Санау жүйесі</p>	 <p>Микро-архитектура</p>
---	--	---	---

 <p>Архитектура</p>	 <p>Операциялық жүйе</p>	 <p>Программалық қамтамасыз ету</p>
--	---	--

III бөлім. АЛГОРИТМДЕУ ЖӘНЕ ПРОГРАММАЛАУ

3.1 ҚОЛДАНУШЫ ПРОЦЕДУРАЛАР

Python программасының құрылымы қандай? Айнымалыларды қалай сипаттауға болады? Қандай деректер типтерін білесіңдер?

Ішкі программа деген не; Ішкі программа түрлері, олардың сипаттамалары және негізгі программада қалай шақырылатыны.

Ішкі программа – Подпрограмма – Subprogram
Процедура – Procedure
Функция – Function
Жүйелік функциялар – Системные функции – System functions
Қолданушы функциялар – Пользовательские функции – Custom functions

Сендер білесіңдер

Түйін сөздер

Үлкен программалар әдетте бөліктерге бөлініп құрылады және біртіндеп орындалады. Әрбір осындай бөлік сол программаның ішінде ұқсас тапсырмаларды немесе тіпті басқа тапсырмаларды шешуде пайдаланылуы үшін ішкі программа ретінде рәсімделінуі керек. Сондықтан программа жұмысты бастайтын **негізгі (немесе бас) программадан** және оған бағынатын **ішкі программалардан** тұрады.

Негізгі программа тікелей немесе жанама түрде кез келген ішкі программаны шақыра алады.

Ішкі программа тура осылай кез келген ішкі программаны және өзін-өзі шақыра алады. Негізгі программаға басқа программалар сілтеме жасай алмайды.

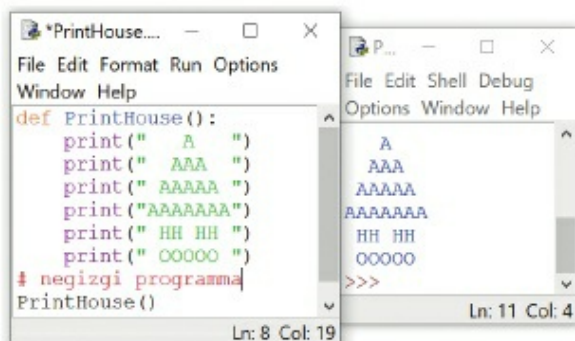
Ішкі программа кейбір әрекеттерді қарапайым түрде орындай алады (мысалы, экранға массивті шығару) және белгілі бір мән түріндегі нақты нәтижені қайтарады (мысалы, массивтің арифметикалық ортасын есептеп, алынған санды қайтарады). Бірінші типтегі ішкі программалар **процедуралар**, ал екіншісі **функциялар** деп аталады (бұл бірнеше аргументтер үшін бір мән есептелетін математикадағы функцияларға ұқсас).

Ішкі программалар программистерді бірдей кодтың қайталануынан арылтты. Мысалы, символдармен бейнеленген үйді экранға шығаратын ішкі программаны құруға болады.

ЕСТЕ САҚТАҢДАР:

Ішкі программа – бұл белгілі бір тапсырманы шешетін операторлар тобы. Атауы бар ішкі программаны программаның кез келген жерінде бірнеше рет атымен шақыру арқылы іске қосуға болады.

Енді оны шығару үшін бір команда жеткілікті (ішкі программаның шақырылуы) (сурет 3.1.1).

Сурет 3.1.1. Print House программасының коды және нәтижесі

Мысалы, 3.1.1-суретте көріп отырғанымыздай, программа денесіне тікелей басып шығарылатын жаңа **PrintHouse** командасы енгізілді. Бұл процедура жұмыс істеу үшін негізгі программада (немесе басқа процедурада) оны осы атымен шақыру керек.

ЕСТЕ САҚТАҢДАР:

Ішкі программаны шақыру – оны қажет кезінде атымен шақыруды айтамыз. Шақыру – ішкі программаны іске қосу.

Процедура **def** (ағылшын тілінен *define* – анықтау) кілттік сөзінен басталады. Содан кейін процедураның аты жазылады. Одан кейін бос жақшалар мен қос нүкте қойылады. Процедура денесі шегініспен теріліп жазылады. Процедураны шақырған кезде транслятор бұл туралы білу үшін негізгі программаның алдыңғы бөлігінде процедура орналасады. Процедураны шығару кезінде, сондай-ақ оның сипаттамасында процедураның атынан кейін жақшалар қойылады (бұл жағдайда бос жақшалар қойылады).

Python программасында жұмысты бастау үшін компьютеріңе программаның өзірлеу ортасын орнату қажет. Оны келесі сайттан жүктеуге болады: <https://www.python.org/downloads>. Ол үшін қалаған Python нұсқасын таңдап, сендердің операциялық жүйелеріңе сәйкес келетін тегін инсталляциялық пакетті жүктендер. Жүктелген файлды іске қосып, орнату шеберінің нұсқауларын орындаңдар.

Python-да түрлі әдіспен жұмыс істеуге болады. Бірінші әдіс командалар мен программалар консоль терезесінен іске қосылған кездегі командалық жолды пайдалану болып табылады. Бірақ тілді үйрену, сондай-ақ программа мәтіндерін құру және редакциялау үшін Python дис-

трибутивімен бірге қамтылған IDLE әзірлеу ортасын пайдаланған жөн. Ол Python Shell деп аталатын командалардың интерпретаторынан және Python үшін арнайы IDLE мәтіндік редакторынан тұрады (сурет 3.1.2). Python Shell интерпретаторы терезесінде консольдегі командаларды орындауға болады.

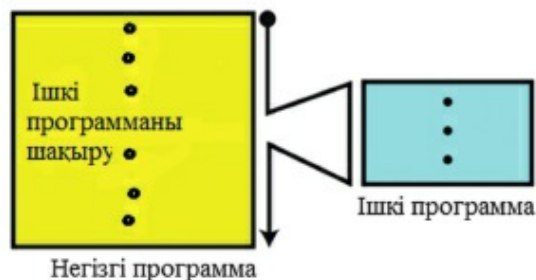

Сурет 3.1.2. IDLE іске қосу

Python Shell интерпретаторынан басқа, IDLE ортасының әртүрлі интерактивті қабықшаларын қолдана аламыз: IPython, Atom, Geany, PyCharm және т. б.

Ішкі программасы бар программаның құрылымы

Программалау жүйесінің бөлігі ретінде қолданылатын ішкі программалар әдетте **стандартты** немесе **жүйелі** деп аталады. Пайдаланушы өздігінен жазатын немесе кез келген басқа дереккөздерден алатын барлық қалған ішкі программалар **стандартты емес** немесе **қолданушы** деп аталады (сурет 3.1.3).

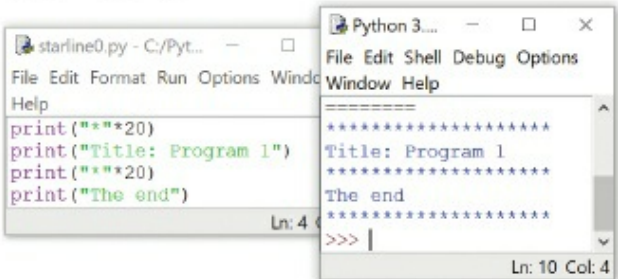
Сурет 3.1.3. Ішкі программасы бар программаның құрылымы

«*» 20 символдан тұратын жолды, одан кейін «**Title: Program 1**» жолын, одан кейін қайтадан «*» 20 символдан тұратын жолды, содан соң «**The end**» жолды және соңында тағы «*» 20 символдан

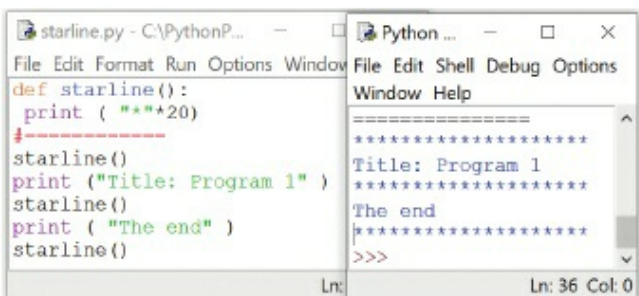

тұратын жолды басып шығаратын программаны қарастырайық (сурет 3.1.4):

Сурет 3.1.4. Берілген символдар жолын басып шығаратын программаның үлгісі және нәтижесі

Бұл программада үш рет қайталанатын фрагменттің бар екенін байқаймыз. Осыған байланысты оны, мысалы, **starline** деп белгілеп, бір рет анықтап, содан кейін ғана осы атауды көрсетуге болады (сурет 3.1.5).

Сурет 3.1.5. Starline процедурасын пайдалану коды және нәтижесі

ТӘЖІРИБЕ ЖАСАҢДАР

- 1) Жұлдызша жолдар туралы программаны «=» символдан, ал жолдың ұзындығы 20 символдардан тұратындай етіп қайта жасаңдар.
- 2) «Процедура жұмыс істеп тұр» хабарламасын экранға басып шығаратын **showmessage** процедурасын программаға қосыңдар.
- 3) Негізгі программаға **showmessage** процедурасын шақыру командасын қосыңдар.

1. Ішкі программа деген не? Оларды пайдаланудың мағынасы неде?
2. Python-да процедуралар қалай рәсімделеді?
3. Процедура «жұмыс істеу» үшін программаның мәтініне процедураны қосу жеткілікті ме?
4. Негізгі программадан процедураны шақыру қалай жүргізіледі?
5. Қандай процедуралар стандартты (жүйелі) деп аталады?
6. Қолданушы процедура деген не?

1. Бейнеленген символдарды экранға шығаратын процедураны жазыңдар (сурет 3.1.6).

```

    ^^
    ///()\\      #
    \\\\\\\      #
    #####
    #####
    #           #
    ==         ==
    %%% %%% %%% %%% %%% %%% %%% %%% %%% %%%
    
```

Сурет 3.1.6. Программа нәтижесі

2. Физикалық тұрақтылар туралы анықтамалық ақпаратты экранға шығаратын процедураны жазыңдар.
 Температураның абсолюттік нөлі – 237,15°C-ға тең.
 Еркін түсу үдеуі $g = 9,806665 \text{ м/с}^2$.
 Вакуумдағы жарық жылдамдығы $c = 299\ 792\ 458(\pm 1,2) \text{ м/с}$.

1. 2 санының квадраттар кестесін экран бетіне басып шығаратын процедураны жазыңдар.
 2. Процедураның сипаттамасы берілген:

```

def Proc()
for i in range(1,11):
    for j in range(1,11):
        print("{:4d}".format(i*j),end=" ")
    print()
    
```

1) Нәтижесінде экран бетіне не шығарылады?
 2) Proc процедурасын шақыратын программа жазыңдар.

3.2. ПАРАМЕТРЛЕР

Ішкі программа деп нені айтады? Ішкі программа қалай сипатталады? Ішкі программаның қандай типтерін білесіңдер?

Негізгі программдан ішкі программаға параметрлер беру механизмі; Мән және сілтеме бойынша параметрлерді беру тәсілдері; Жергілікті және жаһандық айнымалылардың көріну аймағы туралы.

Аргумент – Argument
Параметрлер – Parameters
Жергілікті – Локальный – local
Жаһандық – Глобальный – Global

Сендер білесіңдер

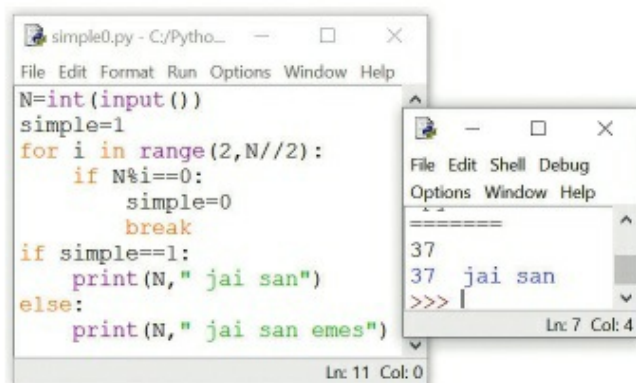
Түйін сөздер

Көптеген жағдайларда деректерді қандай да бір түрде өзара әрекеттесуі үшін шақырылған процедураға беру пайдалы. **Print House** процедура-

сы әрбір шақыруда бірдей әрекеттер орындайды. Ішкі программа бірдей әрекеттерді ғана емес, сонымен қатар бір типті әрекеттерді (ұқсас алгоритмдер, бірақ әртүрлі параметрлермен) орындауы үшін параметрлерді негізгі программдан ішкі программаға беру механизмі ойлап табылды. Ішкі программада кейбір абстрактілі айнымалылар (**аргументтер** немесе **параметрлер** деп аталады) пайдаланылады. Оларға нақты мәндер тек шақыру кезінде беріледі.

1-мысал. Программада берілген санның жай сан екенін бірнеше рет анықтау қажет делік.

Бұл әрекетті орындау үшін 2-ден $N/2$ -ге дейінгі диапазонда N санының бөлгіштері бар екенін тексеру керек. Егер бөлгіш жоқ болса, N – жай сан, әйтпесе жай сан бола алмайды. Алгоритмде циклден шығатын екі жол қарастырылғанын ескеріңдер. Біріншісі – циклдің өзі аяқталған кезіндегі дағдылы, ал екіншісі – мерзімінен ерте шығу жолы болып табылады. Кем дегенде бір бөлгіш табылған жағдайда циклді жалғастырудың мағынасы жоқ. N айнымалысы үшін осы тапсырманы шешетін алгоритм мына түрде болады (сурет 3.2.1):

Сурет 3.2.1. N санының жай сан екенін анықтайтын алгоритм және нәтижесі

ЕСТЕ САҚТАҢДАР:

Аргумент (немесе параметр) – бұл шақыру кезінде негізгі программдан ішкі программаға берілетін мән.

Жай сан қажет болған жағдайда осындай циклді қайта-қайта жазу уақытты алады. Сонымен қатар, қате кеткен жағдайда оны табу қиынға түседі. Сондықтан осы қосымша алгоритмді процедура түрінде рәсімдеу керек. Бірақ бұл проце-

дураға аргументті беру керек – бұл жай сан екендігін анықтайтын сан. Программа мына түрде жазылады (3.2.2-сурет):

```

simple.py - C:\PythonProjects\k...
File Edit Format Run Options Window Help
def PrintSimple(N):
    simple=1
    for i in range(2,N//2):
        if N%i==0:
            simple=0
            break
    if simple==1:
        print(N, " jai san")
    else:
        print(N, " jai san emes")
=====
PrintSimple(37)
Ln: 1 Col: 0

Pyth...
File Edit Shell Debug Options
Window Help
===
37 jai san
>>>
Ln: 6 Col: 4
    
```

Сурет 3.2.2. Параметрі бар процедураның үлгісі және нәтижесі

Негізгі программа тек бір ғана команданы қамтиды – аргументі 37 болатын **PrintSimple** процедурасын шақыру. Процедураның тақырыбына жақшаның ішіне параметрдің ішкі атауы (яғни процедурада оны шақыруға болатын атауы) және типі жазылады.

Процедурада **simple** жергілікті айнымалысы жарияланады. Бұл процедура ішінде ғана белгілі, оны негізгі программадан және басқа процедуралардан шақыру мүмкін емес. **Жаһандық** айнымалылар қандай да бір функцияның денесінен тыс жарияланады, сондықтан да осындай айнымалылардың көріну аймағы бүкіл программаны қамтиды (сурет 3.2.3).

```

*global_.py - C:\PythonProjects\kaz\global_.py (3.7.3)*
File Edit Format Run Options Window Help
x = 5 # jahandyq ainymaly
print(" jahandyq ainymaly x = ", x)
y = 12 # jahandyq ainymaly
print(" jahandyq ainymaly y = ", y)
def proc():
    print("func: jahandyq ainymaly x = ", x)
    y = 9 # jergilikti ainymaly
    print("func: jergilikti ainymaly y = ", y)
=====
proc() # func() funksiasyn shaqyramyz
print("??? y = ", y) # jahandyq ainymaly beinelenedi
Ln: 12 Col: 0
    
```

Сурет 3.2.3. Жаһандық айнымалыларды қолдану мысалы

Программа орындалғаннан кейін мынадай нәтиже шығады (сурет 3.2.4).

```
Python 3.7.3 Shell
File Edit Shell Debug Options Window Help
=====
jahandyq ainymaly x = 5
jahandyq ainymaly y = 12
func: jahandyq ainymaly x = 5
func: jergilikti ainymaly y = 9
??? y = 12
>>>
Ln: 20 Col: 4
```

Сурет 3.2.4. Программаның орындалу нәтижесі

Процедураның ішінде біз **x** негізгі айнымалысын шақырдық және оның мәнін экранға шығардық. Өрі қарай функция ішінде **y** жергілікті айнымалысы құрылады және оның атауы жаһандық айнымалы атауымен сәйкес келеді – бұл жағдайда **y**-ке қатысты жергілікті айнымалы мәндері шығарылады, ал жаһандық айнымалыда өзгеріссіз қалады. Егер біз функцияның ішіндегі жаһандық айнымалының мазмұнын өзгерткіміз келсе, біз **global** кілттік сөзін қолданамыз (3.2.5 және 3.2.6-суреттер):

```
*global2.py - C:\PythonProjects\kaz\global2.py (3.7.3)*
File Edit Format Run Options Window Help
a = 25 # jahandyq ainymaly
def proc():
    global a # , a - jahandyq ainymaly ekenin korsety
    print(" a ten ", a)
    a = 3 # jahandyq ainymalyny ozgertemiz
    print(" a jahandyq manin kelesi sanga ayystyramyz", a)
proc()
print(" a mani quraidy ", a)
Ln: 9 Col: 0
```

Сурет 3.2.5. **global** кілттік сөзін қолдану мысалы

```
Python 3.7.3 Shell
File Edit Shell Debug Options Window Help
\kaz\global2.py =====
a ten 25
a jahandyq manin kelesi sanga ayystyramyz 3
a mani quraidy 3
>>> |
Ln: 25 Col: 4
```

Сурет 3.2.6. **global** кілттік сөзін қолдану нәтижесі

Параметрлер бірнеше болуы мүмкін, бұл жағдайда олар процедура тақырыбында үтір арқылы бөлініп тізімделеді. Мысалы, берілген N символдардан тұратын жолды басып шығаратын процедура мына түрде жазылуы мүмкін (сурет 3.2.7):

```

LineOfChar.py - C:\Pyt...
File Edit Format Run Options Window Help
def LineOfChar(N, ch):
    print(ch*N)
#=====
LineOfChar(10, '@')
Ln: 1 Col: 0

Pyth...
File Edit Shell Debug
Options Window Help
#####
>>>
Ln: 6 Col: 4
    
```

Сурет 3.2.7. Бірнеше параметрлері бар процедураның үлгісі және нәтижесі

Егер процедурада параметрлер пайдаланылса, онда олардың әрбіреуінің бірегей атауы болуы керек. Программа процедураны шақырғанда параметр мәндері параметрлер атауларына солдан оңға қарай беріледі.

2-мысал. Кесіндіні берілген векторға параллель тасымалдауды жүзеге асыратын программаның мысалын қарастырайық. Кесінді ұштарының координаталары арқылы беріледі (0 индексі бар тізім элементтері – абсцисса, 1 индексі бар – ордината). $O\vec{X}$ ығысу векторы X нүктесінің координаталары арқылы беріледі (0 нүктесі – координата басы).

Есептің шешімі мына түрде шығады (сурет 3.2.8):

```

*shift.py - C:\PythonProjects\shift.py (3.7.3)*
File Edit Format Run Options Wind Python 3.7...
def shift(a, b, x):
    a[0] = a[0]+ x[0]
    a[1] = a[1]+ x[1]
    b[0] = b[0]+ x[0]
    b[1] = b[1]+ x[1]
#=====
C = [1, 2]
D = [-3, 2]
Y=[1,1]
shift(C, D, Y)
print(C, D) # [2, 3] [-2, 3]
Ln: 9 Col: 0

Python 3.7...
File Edit Shell Debug Options
Window Help
TART: C:\PythonProjects\
shift.py =====
=====
[2, 3] [-2, 3]
>>> |
Ln: 13 Col: 4
    
```

Сурет 3.2.8. Кесіндіні берілген векторға параллель тасымалдауды жүзеге асыратын программа және нәтиже

Жергілікті айнымалылар – a , b параметрлері $[1, 2]$ және $D = [-3, 2]$ болатын C негізгі айнымалылардың мөндерімен байланысты. X жергілікті айнымалысы $[1, 1]$ тізімімен байланысты. **shift** процедурасында тізімдердің элементтерінің жаңа мәндері $a = [2, 3]$ және $b = [-2, 3]$ арқылы есептеледі. Осылайша, C және D жаһандық айнымалы мәндері өзгереді.

ТӘЖІРИБЕ ЖАСАҢДАР

1. Программаны іске қосыңдар, C және D айнымалыларының әртүрлі кіріс мәндері үшін оны тексеріңдер.
2. Ығысу векторы Y айнымалы мәніне орнатылатындай етіп программаны өзгертіңдер.

1. Параметрлер деген не? Олар не үшін пайдаланылады?
2. Қандай айнымалыларды жергілікті деп атайды? Олар қайда жарияланады?
3. Қандай айнымалыларды жаһандық деп атайды? Процедура ішінде оларды қалай алуға болады?
4. Бірнеше параметрлері бар процедура қалай сипатталады?

1. Берілген сандардың барлығын соңынан бастап, экран бетіне баған түрінде көрсететін программаны шығарыңдар.
2. Берілген сандардың барлық бөлгіштерін (бір жолға) экран бетіне шығаратын процедураны жазыңдар.
3. N жұлдызшадан тұратын шаршыны экран бетіне шығаратын процедураны жазыңдар. Мұндағы N – процедура параметрі (натурал сан).
4. Сандық параметрді қабылдайтын – адамның жасын жылдары бойынша және бұл жасты «год», «года» немесе «лет» орыс тіліндегі сөзімен көрсететін процедураны жазыңдар. Мысалы, «21 лет», «22 года», «61 год». (Өзгертілетін параметрлерді пайдаланыңдар.)

$ax^2 + bx + c = 0$, ($a \neq 0$) теңдеудің нақты түбірін табатын программа берілген.

```
from math import sqrt
print("Enter a, b, c")
a=int(input())
b=int(input())
c=int(input())
D=b*b-4*a*c
print("D=", D)
if D>0:
    x1=(-b-sqrt(D))/(2*a)
    x2=(-b+sqrt(D))/(2*a)
    print("x1=", x1, "x2=", x2)
elif D==0:
```



```
x1 = (-b) / (2*a)
print("x1=", x1)
else:
    print("No real roots")
```

a , b және c берілген коэффициенттер үшін квадраттық теңдеудің барлық түбірлерін экранға шығаратын процедураны қолдану үшін программаны өзгертіңдер. Бұл процедураны негізгі программадан шақырыңдар.

3.3. ҚОЛДАНУШЫ ФУНКЦИЯЛАР

Негізгі программадан процедураға параметрлерді жіберудің қандай әдістерін білесіңдер? Жергілікті және жаһандық айнымалылар арасындағы айырмашылық қандай?

Функцияның процедурадан айырмашылығы; Функцияның қайтарылатын мәні деген не; Return операторының мақсаты.

Функция – Function
Қайтарылатын мән – Возвращаемое значение – Returnvalue
Нәтиже – Результат – Result

Сендер білесіңдер

Түйін сөздер

Функциялар – Python тілінің маңызды компоненттерінің бірі. Бұған дейін біз программалау тілінің тек стандартты функцияларын қолдандық (мысалы, **abs**, **sin**, **cos**). Енді өз функцияларымызды құруды үйренеміз. Функция (процедура секілді) – бұл аргументтерді қабылдай алатын көмекші алгоритм.

Функцияның процедурадан өзгешелігі функция әрқашан **нәтижелік мәнді** қайтарады. Нәтиже сан, символ немесе объектінің басқа түрі болуы мүмкін. Шақырылған функция орындалуы аяқталғаннан кейін, оның мәні шақыру нүктесіне қайтарылады.

Қайтып оралатын мәнді шақырылып отырған функцияға беру үшін **return** (ағылшын тілінен *қайтару*) операторы пайдаланылады. **Return** операторы келесі әрекеттерді орындайды:

- **return** сөзінің оң жағындағы өрнекті есептейді;
- функцияны орындауды тоқтатады;
- функцияның нәтижесі ретінде есептелген өрнектің мәнін қайтарады.

ЕСТЕ САҚТАҢДАР:

Python-да барлық ішкі программалар **функция** деп аталады, бірақ олар екі түрлі болуы мүмкін: қайтып оралатын немесе қайтып оралмайтын мәндер.

1-мысал. Берілген N санын ондық санау жүйесінен негізгі 2 , 5 және 7 болатын санау жүйесіне түрлендіретін программа жасаңдар. Ол үшін `Convert` функциясын сипаттайық. Мұндай жазбадағы кіші сан – бұл жаңа санау жүйенің негізінде санды бөлудегі бөлінді болып табылады. Егер бөлінді нөлге тең болмаса, бөлуді жалғастырыңдар және келесі санды табыңдар және т.б. N айнымалысы үшін осы тапсырманы шешетін алгоритмді төмендегідей жазуға болады (сурет 3.3.1):

```

convert.py - C:\PythonProjects\...
File Edit Format Run Options Win...
def Convert(N,b):
    S=0
    p=1
    while N != 0:
        S+=N%b*p
        p*=10
        N=N//b
    return S
X=int(input("X="))
print(X, " (10) =", Convert(X, 2), " (2) ")
print(X, " (10) =", Convert(X, 5), " (5) ")
print(X, " (10) =", Convert(X, 7), " (7) ")

```

```

Python 3.7... - □ ×
File Edit Shell Debug Options
Window Help
X=33
33 (10) = 100001 (2)
33 (10) = 113 (5)
33 (10) = 45 (7)
>>> |
Ln: 19 Col: 4
Ln: 1 Col: 0

```

Сурет 3.3.1. Сандарды бір санау жүйесінен екіншісіне ауыстыру программасы

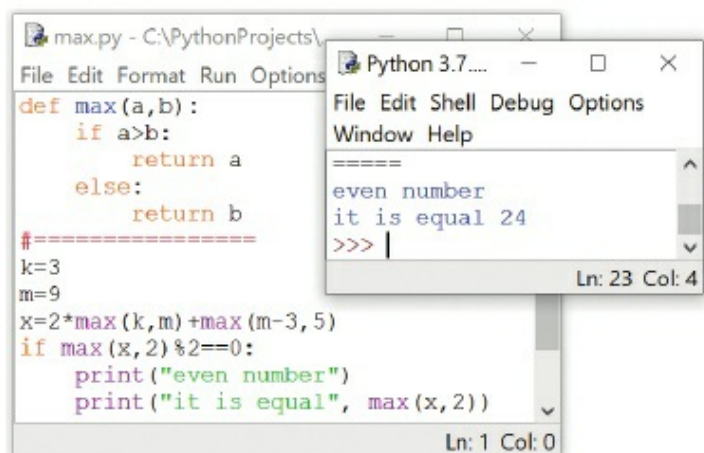
Санның соңғы цифрын алу үшін санды 10 -ға бөлгендегі қалдықты алу керек. Алынған цифр разрядтарға көбейтіледі және алдыңғы мәнімен қосамыз. Санның соңғы цифры кесіліп алынады, келесі цифрға көшеміз. Цикл N мәні нөлге тең болғанға дейін жалғасады.

Процедурадағы сияқты жергілікті айнымалыларды функцияларда жариялауға және қолдануға болады. Олар тек осы функцияның көріну аймағына кіреді, басқа функциялар мен процедуралар үшін қолжетімсіз. Функцияда бірнеше `return` операторлары болуы мүмкін, олардың біреуін орындағаннан кейін функция аяқталады.

ТӘЖІРИБЕ ЖАСАҢДАР

Convert функциясының көмегімен сандарды негіздері 8 , 16 және 20 санау жүйесіне түрлендіру мүмкін бе?
Бұл үшін программаға қандай өзгерістер енгізу қажет?

2-мысал. Аргумент ретінде алынған екі бүтін санның максимумын қайтаратын функция жазыңдар (сурет 3.3.2).

Сурет 3.3.2. max функциясын пайдалану үлгісі және нәтижесі

Программада осылайша құрылған функциялар стандартты функциялар сияқты қолданылады. Оларды функциямен қайтарылатын өрнектің типі қолданылатын кез келген жерде шақыруға болады.

Python-да функция атаулары функцияның адресін қамтитын айнымалылар болып табылады. Бұл адресі басқа айнымалыға тағайындауға және басқа атаумен функцияны шақыруға болады.

```
def summa(a, b):
    return a + b
F = summa
X = F(5, 12) # funksiany basqa atpen jakyryga bolady
```

Функцияның параметрлері ағымдағы жағдайда мәндерді қабылдай алады:

```
def summa(a, b=4):
    return a + b
X = summa(3) # y ornyna agimdagy zhagdaidagi man
            # koiylady
Y = summa(35, 28) # parametr many
                # 28-re ten
```

Функция атауы қарапайым айнымалы болғандықтан, функцияны шақырған кезде оны аргумент ретінде беруге болады:

```
def summa(a, b):
    return a + b
```

```
def func(f, x, y):
    return f(x, y)
z = func(summa, 10, 3) # summany argument retinde
                        # beremiz
```

Бұл мысал `func()` функциясынан `summa()` функциясын қалай шақыруға болатындығын көрсетеді.

Функцияны сипаттағанда, мөндерді нақты параметрлерге беруге болады (негізгі аргументтерді пайдалану):

```
def func(x, y=4, z=15):
    print("x ten", x, ", y ten", y, ", z ten", z)
func(3, 9) # x=3, y=9, z=15
func(48, z=35) # x=48, y=4, z=35
func(z=50, x=100) # x=100, y=4, z=50
```

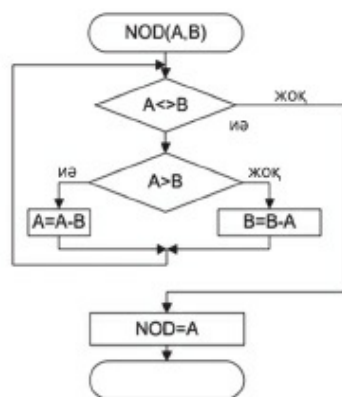
`x` аргументі берілмеген жағдайда функцияны шақыру қате болады, өйткені ол үшін ағымдағы жағдайда мән берілмеген.

1. Функция деген не? Оның процедурадан айырмашылығы қандай?
2. Программа мәтінде функциялар қалай рәсімделеді?
3. Программа мәтіні бойынша функцияның қай мәні қайтарылатындығын анықтау мүмкін бе?
4. Есептеулер нәтижелерін функциядан қалай беруге болады?
5. `return` операторын қандай мақсатта пайдалануға болады?
6. Программада функцияны пайдаланудың негізгі артықшылықтарын атаңдар.

1. Блок-схемада көрсетілген алгоритм бойынша `NOD` функциясын сипаттаңдар (3.3.3-сурет).
2. Санның квадратын шығару функциясын жазыңдар.
3. Үшбұрыштың ауданын есептейтін функцияны құрыңдар.
4. Салым бойынша кірісті есептейтін `profit` функциясын жазыңдар. Функция үшін бастапқы деректер: салымның көлемі, пайыздық мөлшерлеме (жылына) және салым мерзімі (күндер саны).
5. Екі бүтін санды салыстыратын және салыстыру нәтижесін келесі белгілердің бірі ретінде қайтаратын функцияны жазыңдар: `>`, `<` немесе `=`.
6. `n` натурал санының факториалын есептейтін функцияны жазыңдар.

Сурет 3.3.3. Екі санның ең үлкен ортақ бөліндісін табуға арналған алгоритмнің блок-схемасы

1. Функция тақырыбы: def F(x, y, z=0):

Ішкі программаны шақырудың дұрыс нұсқасын көрсетіңдер:

A) F(1, 2); C) F(z=12, x=150);

B) F(25, z=24); D) F(30,40,50).

2. Программа жұмысының нәтижесінде экранда не көрсетіледі (сурет 3.3.4)? Неліктен?

A) -1; B) 2; C) -3; D) 24.

```
def F(x):
    return (x-1)*(x-3)
a=-3; b=3; d=0.1
t=a; M=a; R=F(a)
while t<b:
    if F(t)<R:
        M=t; R=F(t)
    t=t+d
print(M)
```

Сурет 3.3.4. Функцияны пайдалану үлгісі

3. Программаның трассировкасын анықтаңдар:

```
def F(x):
    return 2*(x*x-1)*(x*x-1)+27
a=-20; b=20
M=a; R=F(a)
for t in range(a,b+1):
    if F(t)<=R:
        M=t; R=F(t)
print(M+R)
```

3.4. РЕКУРСИЯ

Функцияның қайтарылатын мәні дегеніміз не? Параметрлерді негізгі программдан ішкі программаға беру механизмін сипаттаңдар.

Рекурсия дегеніміз не? Рекурсивті функцияларды сипаттау ережелері; Тікелей және жанама рекурсия дегеніміз не?

Рекурсия – Рекурсия – Recursion
Рекурсия базасы – База рекурсии – Recursion basis
Рекурсия қадамы – Шаг рекурсии – Recursive step

Рекурсия туралы әзілдердің басым бөлігі шексіз рекурсияға қатысты, онда шығу шарттары жоқ; рекурсияны түсіну үшін алдымен рекурсия ұғымын түсіну керек.

Сендер білесіңдер	Түйін сөздер	Бұл қызықты
-------------------	--------------	-------------

Рекурсия – ғылым саласында ғана емес, күнделікті өмірде, әдебиет пен поэзияда, бейнелеу өнері мен музыкада және қоршаған табиғатта кездесетін кең тараған құбылыс.

Поэзиядағы рекурсия үлгісі:

Саумалық, саумалық,
Қан тауының көк құсы
Ұйқыдан көзін ашты ма?
Саумалық, саумалық,
Самарқанның көк тасы
Жібіді ме, көрдің бе?

Саумалық, саумалық,
Ескі жыл кетіп,
Жаңа жыл келді.
Ескі жыл есіркей кет,
Жаңа жыл жарылқай кел.

ЕСТЕ САҚТАҢДАР:

Рекурсия (латынша *recursio* – қайтару) – бұл объектілерді немесе есептеу процестерін өзі арқылы сипаттаудың тәсілі.

Қоршаған ортадағы рекурсия мысалы (3.4.1–3.4.2-суреттер):

Сурет 3.4.1. Гүлді қырыққабат күрделі рекурсивті формаға ие

Сурет 3.4.2. Архитектурадағы рекурсия мысалы

Рекурсия – программалаудың қуатты құралы. Ол ойын және шамадан тыс күрделі тапсырмаларды шешу кезінде кеңінен қолданылады. Программалауда көптеген міндеттер рекурсия көмегімен шешіледі немесе оларды басқа тәсілмен шешу айтарлықтай қиынырақ болады.

Мысал. $n!$ факториалын есептеудің классикалық мысалында рекурсия ұғымын қарастырайық. Өздерің білетіндей, n санының факториалы n -ге дейінгі барлық натурал сандардың көбейтіндісі:

$$n! = 1 \times 2 \times \dots \times (n - 1) \times n = \prod_{k=1}^n k$$

Анықтама бойынша $0! = 1$.

Келтірілген өрнекті келесідей түрлендіріп жазуға болады:

$$n! = n \times (n - 1) \times \dots \times 2 \times 1 = n \times (n - 1)!$$

Яғни n санының факториалы $(n-1)$ санының факториалын n санына көбейтіндісіне тең. $(n-1)$ санының факториалы – бұл $(n-1)$ санының

(**n-2**) санының факториалына көбейтіндісі және т.б. Осылайша, егер **n** факториалын функция түрінде рәсімдесе, онда осы функция денесінде (**n-1**) санының факториалын есептеу функциясын шақыруға нұсқау болады, яғни функция өзін шақырады.

Бұл шақыру әдісі **рекурсия** деп аталады. Ал өзіне-өзі сілтеме жасайтын функция **рекурсивті функция** деп аталады:

$$n! = \begin{cases} n! = 1, \text{ мұндағы } n=0; \\ n \times (n-1)!, \text{ мұндағы } n>0. \end{cases}$$

Рекурсивті функция программаның қайталануына беруін тудырмау үшін рекурсияны тоқтату шартын (базалық жағдай) қамтуы керек.

n!(n ≥ 0) натурал санының факториалын есептейтін функция **Python** программалау тілінде төмендегідей анықталады:

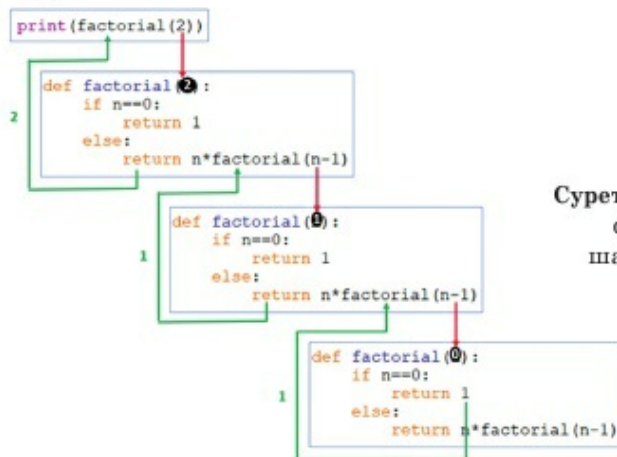
```
def factorial(n):
    if n==0:
        return 1
    else:
        return n*factorial(n-1)
```

ЕСТЕ САҚТАҢДАР:

Рекурсивті функция – бұл өзін тікелей немесе басқа функциялар арқылы шақыратын функция.

Егер **factorial()**, **0** аргументімен шақырылса, функция **1**-ді қайтарады. Әйтпесе, ол **n * factorial(n - 1)** көбейтіндісін қайтарады. Бұл **factorial()** мәнін есептеу үшін **n-1**-мен шақырылады және **n=0**-ге тең болғанша қайталануы.

Мысалы, **2** санын бергенде, бізде келесі шақырулар тізбегі орындалады (сурет 3.4.3).

Сурет 3.4.3. factorial() функциясын шақырудың реті

ЕСТЕ САҚТАҢДАР:

Рекурсия қадамы (рекурсивті шақыру) – базалық жағдайға жақындататын параметрдің өзгеше мәнімен функцияның өзін шақыратын қадам.

ЕСТЕ САҚТАҢДАР:

Стек (ағылшын тілінен *stack* – байлам, бума) – уақытша деректерді немесе адрестерді сақтауға арналған арнайы ұйымдастырылған жедел жады құрылғысының аумағы.

factorial(0) базалық жағдайға жеткенге дейін ештеңе көбейтілмейді. Содан кейін біз бір қадаммен қайта көтеріле бастаймыз (**рекурсия қадамы**). Кіріктірілген шақырулардың жалпы саны **рекурсияның тереңдігі** деп аталады. **factorial()** жағдайында барлығы **n + 1** шақыру болады.

Әрбір процедура өзін-өзі шақырғанда, компилятор рекурсия аяқталғанда программаны жалғастыру үшін стекке **қайтарылатын адресті** есінде сақтайды. Егер рекурсия шексіз болса, компьютердің барлық бос жады (оның ЖЖҚ) тез толуы мүмкін, ал бұл программаның бұзылуына өкеледі.

Рекурсивті функцияларды қолданатын программалар мәтіннің қарапайымдылығы, анықтығы және ықшамдылығымен ерекшеленеді. Дегенмен бұл қарапайымдылық жедел жақты үнемді пайдалана алмайды, сонымен қатар функцияның рекурсивті шақырылуы кейде программаны айтарлықтай баяулатады.

ТӘЖІРИБЕ ЖАСАҢДАР

- 1) Рекурсивті функция көмегімен **n** санының факториалын есептейтін программа жазыңдар.
- 2) Пайдаланушыға **n** мәнін пернетақтадан енгізуге мүмкіндік беретін командаларды программаға қосыңдар.
- 3) **n = 5, 8, 15, 48** үшін факториал мәнін есептеңдер. Алған нәтижені түсіндіріңдер.

1. Рекурсия деген не? Табиғаттағы рекурсияға мысал келтіріңдер.
2. Кез келген рекурсивтік сипаттама неге екі бөліктен тұрады деп ойлайсыңдар?
3. Рекурсивті функция қалай орындалатынын түсіндіріңдер.
4. Қандай жағдайда рекурсия ешқашан тоқтамайды? Қарастырылған тапсырмаларда мұндай жағдайлар орындалмайтынын дәлелдеңдер.
5. Стек деген не? Программаны орындау кезінде стек қалай пайдаланылады?
6. Рекурсияны қолдану кезінде неліктен стек толып кетуі мүмкін?
7. Рекурсияның артықшылықтары мен кемшіліктерін атаңдар. Қандай жағдайда қолданған дұрыс, қандай жағдайда қолданбаған жөн?

1. n натурал саны берілген. 1-ден n -ге дейін барлық сандарды экранға шығарыңдар. Рекурсивті функцияны пайдаланыңдар.
2. Берілген сандармен көрсетілген интервалдағы сандардың қосындысын есептеңдер. Рекурсивті функцияны пайдаланыңдар. (Көмек: рекурсияның аяқталуының шарты жоғарғы шегара төменгі шегарадан бірге артық болса, яғни екі көршілес бүтін сандар интервалы.)
3. Берілген санды көрсетілген дәрежеге шығарыңдар. Рекурсивті функцияны пайдаланыңдар. (Көмек: мұнда рекурсияның аяқталуының шарты сан дәрежесінің нөлге тең болуы. Тақ және жұп дәреже үшін функцияның шақырылуы қамтамасыз етілуі керек.)
4. Рекурсивті функциясын қолданып, ең үлкен ортақ бөлгішті табу үшін Евклид алгоритмін жүзеге асырыңдар. Евклид алгоритмі A және B сандарының ең үлкен ортақ бөлгішін келесі ережеге сәйкес табады:

$$NOD(A, B) = \begin{cases} A, & \text{егер } B=0 \\ NOD(B, A \% B), & \text{егер } B \neq 0. \end{cases}$$

1. Рекурсивті функцияның сипаттамасындағы қателерді түзетіңдер. Өз жауаптарыңды дәлелдеңдер.

```
def factorial(n):
    if n<=5:
        return 1
    else:
        return n*factorial(n)
```

2. Төменде сипатталған **Recursion (5)** процедурасын шақырғанда не болатынын тексеріңдер. Неліктен?

```
def Recursion(n):
    if n>1:
        Recursion(n-1)
    print(n)
```

3. **F** рекурсивті функцияның сипаттамасы берілген.

```
def F(n):
    if n>1:
        print(n)
        F(n-3)
        F(n//3)
```

F(9) шақыруын орындағанда экранға шығарылатын барлық сандарды бос орындарсыз және бөлгіштерсіз қатар жазыңдар. Сандар экранда көрсетілетін тәртіпте жазылуы керек.

4. Төмендегі рекурсивті функцияны шақырғанда экранда сандар мен нүктелер пайда болады. Нәтижесінде экранда 5 нүкте пайда болу үшін бұл

функцияны а-ның қандай кіші аргументі арқылы шақыру керек (міндетті түрде ретімен емес, нүктелер арасында сандар болуы мүмкін)?

```
def F(a):
    if a<1:
        return 1
    if a%3==0:
        print("...")
        p=F(a//3)+F(a//4)
    else:
        print(".")
        p=F(a//4)
    print(p)
    return 2
```

3.5. СИМВОЛДЫҚ ЖОЛДАР

Python-да қандай деректер типін білесіңдер?
ASCII кодтарын сақтау үшін қандай тип қолданылады?

Символдық жол;
Жолдарды инициализациялау әдістері;
Жолдың кесіндісі деген не.

Символдық жол – Символная строка – Character string
Бөлік – Срез – Slicing

Әлемдегі компьютерлердің көбісі (және көп уақыт бойы) мәтіндік ақпаратты өңдеумен айналысады. Әлемде күн сайын қосымшалардағы хабарламаларды санамағанда 18,7 миллиард мәтін жіберіледі.

Сендер білесіңдер	Түйін сөздер	Бұл қызықты
-------------------	--------------	-------------

ЕСТЕ САҚТАҢДАР:
Символдық жол – бұл көрші ұяшықтардың жадында орналасқан символдар тізбегі. Көптеген программалау тілдерінде символдармен жұмыс істеу үшін арнайы типтегі айнымалылар бар: символдар және символдық жолдар.

Көптеген салаларда мәтіндік құжаттарды басқару өте маңызды міндет болып табылады. Сол себептен жолдық операциялар программалаудың қажетті элементі болып табылады.

Жолдарды жариялау

Python программалау тілінде мәтінмен жұмыс істеу үшін **str** (ағыл. *string* – жол) арнайы деректердің жолдық типі қарастырылған. Егер

мәтінді бір немесе екі тырнақшаға алса, Python жолдық объектілерді құрайды (сурет 3.5.1):

```
>>> 'hello'
'hello'
>>> "Welcome"
'Welcome'
>>>
```

Сурет 3.5.1. Жолдық объектілерді құру мысалы

Жолдық айнымалыларды жариялау үшін меншіктеу операциясын немесе пернетақтадан **input** – енгізу функциясын пайдаланады:

```
s='Salem!'
s=input ('Welcome')
```

Бос жолды да құруға болады:

```
s=''
```

Көп жолдық жолдарды құру үшін оны үш бірдей немесе қос тырнақшаға алу керек:

```
long_string='''Bul ote, ote, ote, ote, ote, ote, ote, ote
uzyn jol'''
```

Егер жазылатын жолда бір тырнақшаны пайдалану қажет болса, онда жолды қос тырнақшаға және керісінше енгізуге болады.

```
s1="I'm a Python programmer!"
s2='adette
"Python" cezi jylan degendi bildiredi'
```

Жолдарда екі таңба ретінде жазылған арнайы символдар (escape – басқару тізбегі) қолданылуы мүмкін, бірақ Python оларды бір символ ретінде көреді:

```
\n – жаңа жолға өту
\t – табуляция белгісі
\\ – солға қарай көлбеу сызық
\' – бір тырнақша символы
\" – қос тырнақша символы
```

Жолдық операциялар

Python программалау тіліндегі жолдарға арналған **операциялар**:

+ – конкатенация (жолдарды біріктіру);

```
>>>'Almaty'+ ' city'
```

```
'Almaty city'
```

* – көбейту (жолды қайталау);

```
>>>'Abc' * 3
```

```
'AbcAbcAbc'
```

ЕСТЕ САҚТАҢДАР:

'+' операторы жолдарды біріктіру (тіркеу) үшін пайдаланылады. Бұл операция кейде **конкатенация** деп аталады.

[] – индексация (жолдың символына кіруді орындайды). Жолдың әрбір символының өз реттік нөмірі (*индексі*) бар. Символдарды нөмірлеу нөлден басталады:

```
s = 'Def Python'
print(s[0])   #'D'
print(s[2])   #'f'
print(s[5])   #'y'
```

Сондай-ақ, теріс индекс бойынша жолдың элементін алуға болады, бұл жағдайда санақ жолдың соңынан басталады:

```
s = 'Def Python'
print(s[-1])  #'n'
print(s[-4])  #'t'
```

Python программалау тіліндегі жолдар сандар сияқты *өзгеріссіз* қалады. Жолдағы символды өзгерту әрекеті қателікке алып келеді.

```
>>> s='Move'
>>> s[0]='L'
Traceback (most recent call last):
  File "<pyshell#12>", line 1, in <module>
    s[0]='L'
TypeError: 'str' object does not support item assignment
>>>
```

Сурет 3.5.2. S[0] өзгерту кезінде пайда болатын қате

Жолды өзгерту керек болса, онда ескі жолдың үзінділерінен жаңа жолды құру қажет.

Бөліктер

Python программалау тілінде жолдың бір бөлігін (жол астын) ерекшелу үшін қос нүктемен бөлінген екі индексті – бөлікті алу операциясы қолданады:

```
>>> s='Python programming'
>>> s[7:11]
'prog'
```

s[7:11] – 7 индексімен басталып, 11 индексімен аяқталатын (оны қоспағанда) s жолдың бөлігі.

Бөліктермен әртүрлі амалдар жасауға болады:

```
>>> s[:3] # 0 индексінен 3-ке дейін
'Pyt'
>>> s[:] # барлық жол
'Python programming'
>>> s[::2]
# үшінші аргумент қадам береді (ағымдағы жағдайда бір қадам)
'Pto rgamn'
>>> s[::-1] # 'кері' қадам
```



```
'gnimmargorp nohtyP'  
>>> s[::-1] # бөлікті жолдың соңынан санау  
'Python programmin'
```


1-мысал. Біз пайдаланушымен сұхбатқа ұқсас виртуалды сұхбаттасушы программасын жазайық (сурет 3.5.3).

```
HarryPotter.py - C:\PythonProjects\kaz\HarryPot...  
File Edit Format Run Options Window Help  
print('Senin atyn kim?')  
name=input('Oz atyn men familiandy engiz:')  
print('Salem, '+name+'!')  
-----  
Ln: 5 Col: 0  
File Edit Shell Debug Options Window Help  
kaz\HarryPotter.py -----  
Senin atyn kim?  
Oz atyn men familiandy engiz:Garri Potter  
Salem, Garri Potter!  
>>>  
-----  
Ln: 30 Col: 4
```

Сурет 3.5.3. Виртуалды сұхбаттасушыға ұқсайтын программа

ТӘЖІРИБЕ ЖАСАҢДАР

1. Программаға тұратын жерің мен үй жануарларың туралы сұрақтар қосыңдар.
2. Мүмкін болатын жауаптар үшін тиісті түсіндірмелерді экранға шығарыңдар. Мысалы: «Бұл өте әдемі қала», «Бір күні мен сонда болатын шығармын» немесе «Қандай сүйкімді жануар!», «Үй жануарларын бәрі жақсы көре бермейді».
3. Қиял мен жасампаздықты пайдалана отырып, сұхбатты жаңа сұрақтармен толтырыңдар.

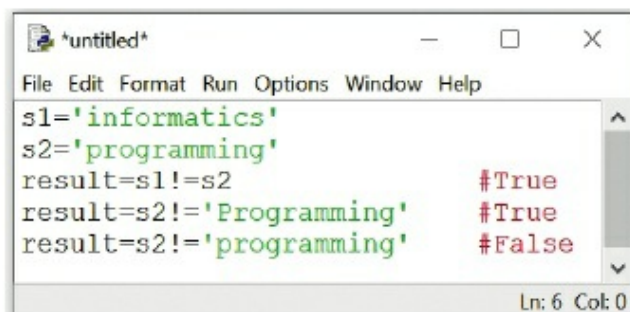
Жолдарды салыстыру

Жолдарға салыстыру операцияларын пайдалануға болады. Егер екі жолдың барлық символдары тең болса, == операторы **true** ақиқат мәнді қайтарады. Жолдардың символдары регистрге сәйкес болуы керек (3.5.4-сурет).

```
*untitled*  
File Edit Format Run Options Window Help  
s1='informatics'  
s2='programming'  
result=s1==s2 #False  
result=s1=='Informatics' #False  
result=s1=='informatics' #True  
-----  
Ln: 6 Col: 0
```

Сурет 3.5.4. == операциясын пайдалану үлгісі

Егер екі жол бір-біріне сәйкес келмесе, != операциясы **true** ақиқат мәнді қайтарады (сурет 3.5.5).


```

s1='informatics'
s2='programming'
result=s1!=s2           #True
result=s2!='Programming' #True
result=s2!='programming' #False

```

Ln: 6 Col: 0

Сурет 3.5.5. != операциясын пайдалану үлгісі

<, <=, >, >= салыстырудың негізгі операцияларының нәтижелері регистрге және символдардың алфавиттік тәртібіне байланысты. Мысалы, «б» жолы «а» жолынан үлкен, себебі «б» символы алфавиттік ретпен «а» символынан кейін тұрады. Ал «а» жолы «А» жолынан үлкен. Егер жолдың бірінші символдары тең болса, онда келесі символдары салыстырылады (сурет 3.5.6):


```

s1='Organ'
s2='Orkestr'
result=s1>s2           #False

```

Ln: 4 Col: 0

Сурет 3.5.6. > операциясын пайдалану үлгісі

$s1 > s2$ шарты жалған, яғни $s2$ мәні $s1$ мәнінен үлкен, себебі алғашқы екі таңба тең болса («Or»), бірінші жолдың үшінші таңбасы («g») алфавитте екінші жолдың үшінші таңбасына дейін («k») орналасқан, ал «g» символының коды «k»-ден кем.

2-мысал. Ұсынылған өлеңмен пайдаланушының білімін тексеретін программа жасайық (3.5.7, а-сурет) және нәтижесін көрейік (3.5.7, ә-сурет).

a)

```

poem.py - C:\PythonProjects\kaz\poem.py (3.7.3)
File Edit Format Run Options Window Help
import sys
print('Olen saiysy')
print('Olendi jalgastyr.')
print('Eger kinalsan, jaz: esimde joq')
print('')
print('Adam bolam desenez')
answer=input()
if answer=='esimde joq':
    print('Yaiymdama. Kelesi joly jalgastyrasyn.')
    sys.exit()
print('Ogan kaigy jeseniz')
answer=input()
if answer=='esimde joq':
    print('Yaiymdama. Kelesi joly jalgastyrasyn.')
    sys.exit()
Ln: 1 Col: 0
    
```

ә)

```

Python 3.7.3 Shell
File Edit Shell Debug Options Window Help
jects\kaz\poem.py =====
Olen saiysy
Olendi jalgastyr.
Eger kinalsan, jaz: esimde joq

Adam bolam desenez
Tileyin, omirin aldynda,
Ogan kaigy jeseniz
esimde joq
Yaiymdama. Kelesi joly jalgastyrasyn.
>>>
Ln: 41 Col: 4
    
```

Сурет 3.5.7. Салыстыру операциясын пайдаланатын программаның үлгісі

Егер пайдаланушы пернетақтаның көмегімен «есimde жоқ» деген фразаны жазса, онда программа өз жұмысын аяқтайды, әйтпесе өлеңнің келесі жолы көрсетілетінін ескеру керек. Программаның мерзімінен бұрын аяқталуы `sys` модуліндегі `exit ()` командасымен орындалады.

1. Символдық жол деген не?
2. Жолдарды құрудың түрлі әдістеріне мысалдар келтіріңдер.
3. Берілген нөмірмен жол элементіне сілтеме жасауға бола ма? Оны қалай жасауға болады?
4. Қандай индекс жолдың бірінші символына ие болады?

5. Берілген нөмірмен жол элементіне неге жаңа мән беруге болмайды?
6. Жолдың конкатенациясын не үшін пайдаланады?
7. Пайдаланушы енгізген жолдың арнайы бөлігін қалай таңдауға болады?
8. Жолдағы символдарды қалай ауыстыруға болады?
9. Жолдағы символдарды қалай өшіруге болады?
10. Берілген жолға ішкі жолды қалай қоюға болады?

1. Программаның фрагментін орындағаннан кейін жол айнымалылары қандай мәндерге ие болады (кесте 3.5.1)?

Кесте 3.5.1

	Айнымалы	Мәні
<code>str1='Hello, World!'</code>	str1	
<code>str2=''</code>	str2	
<code>str3=""Bul "jolda" ne 'beinelenedi' ?""</code>	str3	
<code>str4='Bul uzyn\njol'</code>	str4	
<code>str5='123'*4</code>	str5	

2. Науқастың ауру симптомдарын анықтайтын науқас пен дәрігердің сұхбатын көрсететін программаны жазыңдар.

3. Пайдаланушыға жұмбақ жасыратын программаны жазыңдар. Ол қанша дұрыс жауап бергенін есептеңдер.

Мысалы: Ағайынды бөрі:

Шықса көк, түссе сары. (жапырақ)

4. Жасанды интеллекттің ақыл-ой қабілеттерін анықтауға арналған Тьюринг тестін көрсететін программа құрыңдар.

Мысалы:

- а) Қоңыр аюдың түсі қандай?

ә) Барлық мысықтар балықты жақсы көреді. Менің мысығымның аты – Ақтамақ. Ақтамақ нені жақсы көреді?

б) Еламан Бақтөрені жұбатты, өйткені ол реинжулі еді. Кім реинжулі болды?

в) Үлкен шар үстелдің бетін тесіп өтті, себебі ол пенопласттан жасалған еді. Пенопласттан не жасалған еді?

Жасанды интеллект әзірге мұндай мәселелерге қабілеті жетпейді. Пайдаланушының кім екенін анықтауға тырысыңдар: адам ба, әлде жасанды интеллект пе?

5. Жолдарды өңдеу әдістерінің көмегімен «пайдаланушы» сөзінен анаграмманы шығаратын программа жазыңдар, мысалы, *пайда, айда, дала т.с.с.*

1. Жарияланғаннан кейін айнымалылар қандай мәндерге ие болады? Жауаптарыңды дәлелдеңдер.

`s1 = "s-1";`

`s2 = "s-2";`

`s3 = s1;`

1) `b = s2==s1;`

- 2) `b = s2=="s-2"`;
- 3) `s1 = "s1"; s2 = "s2"; b = s1 != s2`;
- 4) `s1 = "abcd"; s2 = "de"`;
`b = s1 > s2`;
`b = s1 < s2`;
- 5) `s1 = "abcd"; s2 = "ab"`;
`b = s1 >= s2`;
`b = s1 <= s2; b = s2 >= "ab"`

2. Келесі жолдарды анықтау үшін `my_string='I like Python'` жол бөліктерін сипаттаңдар:

```
'I'
'I like Python'
'like'
'I like Python!'
'!nohtyP ekil I'
'Python!'
```

3.6. ЖОЛДАРДЫ ӨНДЕУ ФУНКЦИЯЛАРЫ ЖӘНЕ ӘДІСТЕРІ

Символдық жолдардың мәндері қалай беріледі?
 Жолдармен қандай операцияларға рұқсат етіледі?

Функциялар мен жолдарды өңдеу әдістері;
 Жолдық типтен сандық типке және кері түрлендіру әдісі қалай іске асырылады?

Ұзындық – Длина – Length
Нүктелік нотация – Точечная нотация – Point notation
Жоласты – Подстрока – Substring

Сендер білесіңдер

Түйін сөздер

Жолдармен жұмыс істеген кезде әдетте оларды көшіру, қою, жою немесе іздеуді орындау қажет. Python программалау тілінде жолдармен жұмыс істеу үшін көптеген кіріктірілген функциялар қарастырылды. Мысалы, `len ()` (ағылшын тілінен `length` – ұзындық). Бұл функция параметр ретінде берілетін жолдың ұзындығын анықтайды (сурет 3.6.1).

```
>>> s='processor'
>>> len(s)
9
```

Сурет 3.6.1. `len()` функциясын пайдалану үлгісі

Кез келген символ үшін `ord ()` функциясының көмегімен оның нөмі-

рін (символ коды) білуге болады. Және керісінше, `chr ()` функциясының көмегімен сандық код арқылы символды анықтауға болады (сурет 3.6.2).

```
>>> ord('D')
68
>>> chr(70)
'F'
>>>
```

Сурет 3.6.2. Символ кодын және коды бойынша символды анықтаудың мысалы

Сандарды `str ()` функциясының көмегімен жолдарға түрлендіруге болады. Егер жол сандар мен белгілердің тізбегі болса, онда оны `int ()` функциясының көмегімен бүтін санға айналдыра аламыз, ал `float ()` функциясын қолданып нақты мәнге айналдыруға болады (сурет 3.6.3).

```
>>> str(123)
'123'
>>> int('456')
456
>>> float('3.1414926')
3.1414926
>>>
```

Сурет 3.6.3. Санды жолға және кері түрлендірудің мысалы

Жолдарды форматтау

Python-дағы форматтау – бұл жолдарды басқару құралы. Кейде программаның орындалу процесінде алынған деректер қойылған жолды құру қажет болған жағдайлар туындайды. Бұл үшін `format()` әдісі пайдаланылады. Мысалы:

```
>>> 'Hello, {}!'.format('world')
'Hello, world!'
```

Формат жолында фигуралық жақшаға `{}` алынған ауыстыру өрісі өзгеріссіз көшірілетін мәтін ретінде қарастырылады. Ал ауыстыру өрісі `format` функциясының аргумент мәндерімен толтырылады.

Жоғарыда келтірілген мысалда, жолдың шығарылу форматын анықтау үшін, `'Hello, {}!'.format('world')` деген жазу пайдаланылды. Бұл **нүктелік нотация** деп аталады, яғни жол объектісіне `format` әдісі қолданылады деген мағынаны береді.

Егер жолға бірнеше мәндерді қою қажет болса, онда формат жолында нөмірленген ауыстыру өрістерінің сәйкес саны көрсетілуі керек.

```
a = "Python is as simple as {0}, {1}, {2}".format("a", "b", "c")
print(a) # 'Python is as simple as a, b, c'

b = "Python is as simple as {1}, {0}, {2}".format("a", "b", "c")
print(b) # 'Python is as simple as b, a, c'
```

Сурет 3.6.4. format () функциясын пайдалану мысалы

Сандық деректерді форматталған түрде шығару үшін формат спецификаторы қолданылады: d – бүтін сандар үшін, f – тұрақты нүктесі бар нақты сандар және e – жылжымалы нүктелі экспоненттік формат.

Мысалы:

```
>>> s = "{:5d}".format(123)
>>> s
'123'
```

Нәтижесінде 123 саны бес позицияда d форматында (бүтін) жазылады, яғни жолдың басында екі бос орын болады:

```
x=54.321
s1 = "{:6.2f}".format(x) # s = " 54.32"
s2 = "{:10.2e}".format(x) # s = " 5.43e+01"
```

s1-де x айнымалысының мәні бөлшек бөлігінде 2 таңбасы бар, алты позицияда жазылады. s2-де бөлшек бөлігі, 2 таңбасы бар, 10 позицияда жазылады.

Жолдарды өңдеу әдістері

upper () және **lower ()** әдістері жолды жоғарғы және төменгі регистрге түрлендіреді (3.6.5-сурет).

```
s="One Two Three"
s1=s.upper() #s1="ONE TWO THREE"
s2=s.lower() #s2="one two three"
```

Сурет 3.6.5. upper() және lower() әдістерін пайдалану үлгісі

split әдісі (ағылшын тілінен *split* – ыдырату) берілген бір бөлгішке сәйкес жолды бөлу үшін қолданылады (үнсіз келісім бойынша бос орын):

```
>>> s='red blue orange white'
>>> s1=s.split()
>>> s1
['red', 'blue', 'orange', 'white']
>>> s = '/usr/local/bin'
>>> s.split('/')
['', 'usr', 'local', 'bin']
```

isdigit әдісі жолда сандардың болуын анықтайды. Егер жолда сандардан басқа ештеңе болмаса, **true** мәнін қайтарады және кері жағдайда **false** мәнін қайтарады (сурет 3.6.6):

```
s1="Computer"
print(s1.isdigit()) #False
s2="1024"
print(s2.isdigit()) #True
```

Сурет 3.6.6. **isdigit()** әдісін пайдалану үлгісі

find әдісі жоластын (подстрока) іздеу үшін пайдаланылады. Егер жоласты табылса, бірінші кірудің позициясын қайтарады. Кері жағдайда – 1 қайтарылады. **find** функциясын іздеу аймағының басы мен соңын анықтайтын қосымшаны екі параметрмен шақыруға болады. **rfind** әдісі (ағылшын тілінде *reverse find*) жолға жоластының соңғы кіруін іздеу үшін пайдаланылады (сурет 3.6.7).

```
s1="информатика"
s2="форма"
pos=s1.find(s2) # 2
pos=s1.find("тик") # 7
pos=s1.find("а", 7) # 10
pos=s1.find("и", 3, 10) # 8
pos=s2.find(s1) # -1
pos=s1.rfind("и") # 8
```

Сурет 3.6.7. **find ()** және **rfind ()** әдістерін пайдалану үлгісі

replace әдісі жолдағы бір жоластын басқа жоластымен ауыстырады:

```
>>> s='ABCIAFCFIA'
>>> s.replace('IA', 'JQQ')
'ABCJQQCFJQQ'
```


1-мысал. Жолдың барлық **'a'** әріптерін **'b'** әріптеріне ауыстыратын программаны жазайық. Мұны орындау үшін жолдың ұзындығын анықтаймыз және циклдің бірінші символынан соңғы символына дейін олардың **'a'** екенін тексереміз. Егер келесі символ **'a'** болса, оны **'b'**-ға ауыстырамыз (сурет 3.6.8).

```
str1.py - C:/PythonPr...
File Edit Format Run Options Window Help
Python 3.7.3...
File Edit Shell Debug Options Window Help
Joldy engiz:abracadabra
bbrrcbcbdbbrb
>>>
Ln: 1 Col: 24
Ln: 7 Col: 4
```

Сурет 3.6.8. Жолдағы бір символды басқа символмен ауыстыру программасы

Бұл мысалда біз жолды символ бойынша тексереміз. Бұл үшін `for c in s` циклін қолданамыз. Ол `s` жолындағы символдарды кезекпен белгілейді. Егер келесі символ «a»-ға тең болмаса, оны нәтиже жолына өзгертпей жазамыз. Өйтпесе, оны «b» символымен ауыстырып, сондай-ақ `res` жолына қосамыз.

ТӘЖІРИБЕ ЖАСАҢДАР

1. Программаға «b» әрпін «a» әрпіне ауыстыратын команда қосыңдар.
2. Программа фрагментінің нәтижесінде экран бетіне не шығады (сурет 3.6.9)?

```

str2.py - C:/PythonPr...  -  □  ×
File Edit Format Run Options Window
Help
s = input( " Joldy engiz:" )
res = ""
for c in s:
    if c == "a": c = "b"
    if c == "b": c = "a"
    res=res+ c
print ( res )
Ln: 7 Col: 13
    
```

Сурет 3.6.9. Түрлендірілген программада жолдың бір символын басқамен ауыстырудың фрагменті

3. Программа жұмысының нәтижесі төмендегідей болуы үшін кодқа қандай өзгерістер енгізу керек (сурет 3.6.10)?

```

Python 3.7.3...  -  □  ×
File Edit Shell Debug Options
Window Help
Joldy engiz:abba
baab
>>> |
Ln: 11 Col: 4
    
```

Сурет 3.6.10. Жолдың бір символын басқамен ауыстыру программасының жұмыс нәтижесі

4. Программаға символдар регистрін ескеретін өзгеріс енгізіңдер (кіші әріптерді ғана емес, бас әріптерді де ауыстыру).
5. Программаны бір символды ғана емес, берілген жоластын іздеу және ауыстыру үшін түзетіңдер.

1. Жол типтері жасалатын қандай операцияларды білесіңдер?
2. Жолдағы символдар санын қалай анықтауға болады?
3. Пайдаланушы енгізген жолда белгілі бір символдың барын және қай жолда орналасқанын қалай анықтайды?

1. Берілген жолда «abc» жоласты қанша рет кездесетінін есептейтін программа жазыңдар.
2. Мәтін берілген. Осы мәтіннен бос орынсыз жаңа жолды алыңдар.
3. Символдық жолын енгізіп, оның *палиндром* екенін тексеріңдер (палиндром екі бағытта да бірдей оқылады, мысалы, «қазақ»).
4. Орыс әріптері, бос орындар және тыныс белгілерін қамтитын жолды шифрлендер: әрбір әріпті алфавиттен одан кейінгі әріппен ауыстырыңдар («я» әрпін «а» әрпімен), кіші әріпті бас әріпке, бас әріпті кіші әріппен ауыстырыңдар.
5. Пернетақтаның көмегімен енгізілген мәтінді Морзе кодын пайдаланып, нүктелер мен сызықшалардың қатарына ауыстырыңдар (сурет 3.6.11).

А --	И ..	Р ...	Ш ----
Б ----	Й -----	С ...	Щ ----
В ---	К --	Т -	Ъ -----
Г ---	Л ----	У ---	Ы ----
Д ---	М --	Ф ----	Ь ----
Е .	Н --	Х ----	Э -----
Ж ----	О ---	Ц ----	Ю ----
З ----	П ----	Ч ----	Я ----

Сурет 3.6.11. Морзе алфавиті

Программаның фрагменттерін орындағаннан кейін экран бетіне нені көрсетеді? Кіріс деректерге мысалдар келтіріп, экранда пайда болатын нәтижені анықтаңдар.

```
str="ftp://dl.dropbox.com/u/Magick_py/py_magick3.pdf"
print(str.find('/'))
print(str[4])
print(str.find('/', 8, 18))
print(str[8:18])
print(str.find('/', 8, 22))
print(str.rfind('/'))
print(str[2::2])
print(str.isdigit())
print(str[4])
print(str[4])
x=561.345
str= "{:8.1f}".format(x)
print(str)
str= "{:12.4e}".format(x)
print(str)
y=float(str)
print(y)
y=int(str)
print(y)
```

3.7. ФАЙЛДАР

Файл деп нені айтады? Файл атауы деп нені түсінеді?
Қандай файл түрлерін білесіңдер?

Программалаудағы
файл типтері;
Файлды ашу және жабу
әдістері;
Файлдағы ақпаратты
қалай оқу керек?

Файл – Файл – File
Мәтіндік файл – Тексто-
вый файл – Text file
Екілік файл – Двоичный
файл – Binry file

Сендер білесіңдер

Түйін сөздер

Көптеген компьютерлік программалар файлдармен жұмыс істейді, сондықтан файлдарды құру, жою, оқу және ашу қажеттілігі туындайды.

Программалауда екі типті файлдар бар:

- жолдың аяқталуын символдың көмегімен бөліп көрсететін жолдарға бөлінген мәтінді қамтитын **мәтіндік файл**;
- екілік түрдегі кез келген форматтағы және кез келген ұзындықтағы деректерді қамтитын **екілік файл**.

Біз тек мәтіндік файлдарды қарастырамыз.

Файлмен жұмыс істегенде келесі кезеңдерді таңдауға болады:

- файлды ашу;
- файлда *енгізу/шығару* операцияларын жүзеге асыру;
- файлды жабу.

Файлды ашу және жабу

Файлды оқып немесе оған кез келген деректі жазбас бұрын оны ашу керек.

Файлдың ашылуы **open** функциясымен жүзеге асады, оған екі параметр беру керек. Бірінші параметр ашылатын файлдың атауы жазылатын **str** типінің мәніне ие.

Екінші – бұл **str** типінің мәні, егер файл деректерді оқу үшін (**read**) ашылған болса, онда **«r»-ға**, егер жазу (**write**) үшін ашылса, **«w»-ға** тең, сонымен бірге файлдың мазмұны тазаланып отырады және деректерді файл соңына қосу қажет болса, онда **«a»-ға (append)** тең. Егер екінші параметр берілмесе, онда файл оқу режимінде ашылған деп саналады.

Мысалы:

```
my_file = open('file.txt')
fin = open('file1.txt', 'r')
fout = open('file2.txt', 'w')
fapp = open('file3.txt', 'a')
```

Файлмен жұмыс аяқталғаннан кейін, жадта орын босату үшін оны жабуды ұмытпаған жөн. Бұл `close()` файл әдісімен жасалады. Мысалы:

```
fin.close()
fout.close()
```

Осыдан кейін файлмен жұмыс істеуге (оқу, жазу) болмайды.

Файлдан ақпаратты оқу

Файлды оқу режимінде ашқаннан кейін ондағы деректерді оқуға болады. Файлдан деректерді оқу түрлі жолдармен орындалуы мүмкін:

- толығымен (файлдың барлық мазмұнын);
- символ бойынша (байт);
- жол бойынша.

`read()` файл әдісімен файлдың барлық деректерін алуға болады. Егер `read()` әдісіне бүтін сандық параметрі берілсе, онда символдардың берілген санынан аспайтындай оқылады. Мысалы, `read(1)` әдісін пайдаланып, файлды байт бойынша оқуға болады.

1-мысал. Бізде `text.txt` файлы бар делік (сурет 3.7.1). Ондағы деректерді оқу керек.

```
Python 3.7.3 Shell
File Edit Shell Debug Options Window Help
>>> fin=open('text.txt')
>>> fin.read(1)
'o'
>>> fin.read(11)
'ne - 1 - I\n'
>>> fin.read(13)
'two - 2 - II\n'
>>> fin.read()
'three - 3 - III\nfour - 4 - IV'
>>> fin.read()
''
>>> |
Ln: 23 Col: 4
```

a)

```
text.txt ...
File Edit Format View Help
one - 1 - I
two - 2 - II
three - 3 - III
four - 4 - IV
```

ә)

Сурет 3.7.1. `read()` әдісін пайдалану үлгісі және нәтижесі

Алдымен `'o'` символына тең болатын бірінші байт оқылады. Содан кейін оқылған келесі 11 байт `'ne - 1 - I\n'` жолын шығарады. Сол сияқты, біз 13 символдан тұратын мәтіннің үшінші жолын

шығарамыз ('`\n`' қоса алғанда). Келесі `read ()` шақыруы қалған барлық мәтінді оқиды. Осыдан кейін, `fin` файл типінің объектісі бос болады және одан деректерді қайта алу мүмкін болмайды. Мұны орындау үшін файлды жауып, оқу үшін оны қайта ашу керек.

Файлды жол бойынша оқу үшін `readline ()` әдісі бар:

```
>>> my_file = open('text.txt')
>>> my_file.readline()
'one - 1 - I\n'
>>> my_file.readline()
'two - 2 - II\n'
>>> my_file.readline()
'three - 3 - III\n'
>>> my_file.close()
```

`Readlines ()` әдісі барлық жолдарды бірден оқиды және тізім жасайды:

```
>>> my_file = open('text.txt')
>>> my_file.readlines()
['one - 1 - I\n', 'two - 2 - II\n', 'three - 3 - III\n', 'four - 4 - IV']
>>> my_file.close()
```

Файл типі объектісі итерацияланатын объектілерге жатады. Сондықтан деректерді оқу әдістерін пайдаланбай бірден циклде оқуға болады:

```
for i in open('text.txt'):
    print(i)
one - 1 - I
two - 2 - II
three - 3 - III
four - 4 - IV
>>>
```

ЕСТЕ САҚТАҢДАР:

Итерацияланатын объектілер өз элементтері арқылы кезекпен өту мүмкіндігін береді.

Бір жолдан бірнеше деректерді оқу үшін `split ()` әдісін қолдануға болады. Ол жолды аргументтер ретінде жіберілетін жолдың белгіленген бөліктерінің тізімін қайтаратын бос орындарға (үңсіз келісім бойынша) немесе символдарға бөледі. Мысалы:

```
>>> my_file=open('text.txt')
>>> blocks=my_file.readline().split()
>>> blocks
['one', '-', '1', '-', 'I']
```


Python программасында файлдарды оқу және өңдеуді жеңілдетуде қолданатын оператор бар. **with** операторы файлды автоматты түрде ашады және жұмыс аяқталғаннан кейін оны жауып тастайды.

```
with open('text.txt') as my_file:
    for line in my_file:
        print(line)
```

2-мысал. Мәтіндік файлдағы сөздің санын анықтау (сурет 3.7.2).

Сурет 3.7.2. Сөздің санын санау программасы

'data.txt' файлын ашыңдар және оны **file** айнымалысымен байланыстырыңдар. Содан кейін файлдың мазмұнын **text** жолдық айнымалысында оқыңдар. **replace** әдісі мәтіннен пунктуация таңбаларын жояды, сөз тек бос орындармен бөлінеді. Содан кейін **split** әдісін пайдаланып, мәтіннен сөзді белгілеңдер. **len** функциясымен **words** тізіміндегі сөздердің санын санаңдар.

ТӘЖІРИБЕ ЖАСАҢДАР

1. Ерекшеленген сөздерді басып шығаратын команданы программаға қосыңдар.
2. Мәтінде '?' және '!'-тыныс белгілері бар болса, программаға қандай өзгерістер енгізу керек?
3. Программадағы сөздерден басқа жолдар мен әріптер есептелетіндей етіп, программаны өзгертіңдер.

1. Файлды ашу режимдерін атаңдар.
2. Файлды қалай ашуға және қалай жабуға болады?
3. Мәтіндік және екілік файлдар арасында ішкі мазмұн құрамы бойынша қандай айырмашылық бар? Мәтіндік файл екілік файлдың ерекше жағдайы деп айтуға бола ма?

4. Неліктен программамен ашылған файл әдетте бұғатталады және басқа программалар оған кіре алмайды?
5. Файлдық айнымалы деген не? Неліктен файлмен жұмыс істеу кезінде файл атауы емес, файл айнымалысы қолданылады?
6. Бір ғана файл айнымалысы бірнеше файлмен жұмыс істеу үшін қолданыла ала ма?
7. Файлдан деректер оқу қалай жүзеге асырылады?
8. Файлдан жоласты деректерін оқуды қалай ұйымдастыруға болады? Мысал келтіріңдер.

1. Файлдан мәтінді оқып, А әрпінен басталатын сөздерді қамтитын жолдарды ғана көрсетіңдер.
2. Файлда емтихан қорытындылары туралы мәліметтер бар. Әрбір жолда бос орындармен бөлінген тегі, аты және нөмірі бар: <Тегі> <Аты> <балл саны>. Жоғары балл алған оқушылардың тегін және атын шығарыңдар.
3. Бүтін сандар мен сөздерді қамтитын файлдың мәтіні берілген. Осы жолдағы сандардың тізімін алатын программаны жазыңдар. Мысалы, «mars2015 code7 2 b 39» жолынан [2015, 7, 2, 39] тізімі алынуы керек.

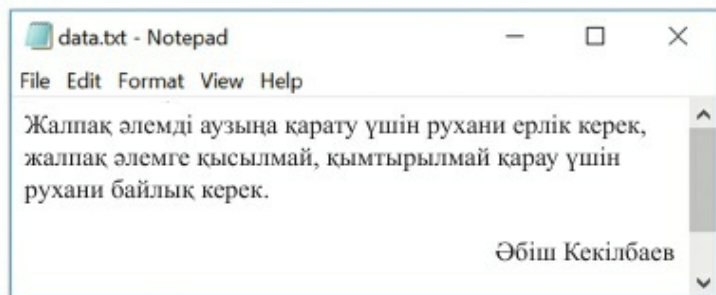

1. `fin = open('file.txt')` файлынан жолды оқитын команда:

A) <code>getline(fin);</code>	C) <code>fin.readline();</code>
B) <code>read(fin);</code>	D) <code>fin.read();</code>
2. `fin = open('file.txt')` файлынан символды оқитын команда:

A) <code>fin.read(1);</code>	C) <code>fin.readline();</code>
B) <code>read(fin);</code>	D) <code>fin.read();</code>
3. `fin = open('file.txt')` файлынан барлық ақпаратты оқитын команда:

A) <code>readall(fin);</code>	C) <code>read(fin);</code>
B) <code>fin.readline();</code>	D) <code>fin.read();</code>
4. `data.txt` файлы қандай мәтінді құрайды (сурет 3.7.3)?

Сурет 3.7.3. `data.txt` файлының үлгісі

Программа жұмысының нәтижесінде экран бетіне не шығарады (сурет 3.7.4)? Неліктен?


```
filename = "data.txt"
with open(filename) as my_file:
    s = my_file.read()
    print(s)

with open(filename) as my_file:
    s = my_file.readlines()
    print(s)

with open(filename) as my_file:
    for s in my_file:
        print(s.strip())
```

Сурет 3.7.4. Файлдан оқудың өртүрлі жолдары қолданылатын программа

3.8. ФАЙЛДАРМЕН ЖҰМЫС

Python-да қандай файл типтерін білесіңдер? Файлды ашу және жабу әдістерін атаңдар. Файлдан деректерді оқу әдістерін атаңдар.

Мәтіндік файлға ақпаратты жазу жолдары; Файлдық операцияларды орындаудағы қателерді тексеру тәсілдері; Файл соңының белгісі.

Файлдан оқу – Чтение из файла – Read from file
Файлға жазу – Запись в файл – Write to file
Қатені бақылау – Контроль ошибок – Error control

Бастапқыда file сөзімен оның мазмұны емес жад құрылғысы аталған. Мысалы, IBM 305 машинасында пайдаланылған IBM 350 дискілері diskfiles деп аталды.

Сендер білесіңдер	Түйін сөздер	Бұл қызықты
-------------------	--------------	-------------

Файлға ақпарат жазу

Деректер файлға жазылған символдардың санын қайтаратын **write ()** әдісін пайдаланып шығарылады. Параметр ретінде оған бір жол беріледі. Егер жұмыс каталогында аталған атаумен файл болмаса, ол құрылады, егер атауы бар файл болса, ол қайта жазылады. Бұл әдіс ‘\n’ жолдың соңғы символын (стандартты шығару кезінде **print** функциясы басып шығаратындай) басып шығармайды, сондықтан файлдағы жаңа жолға өту үшін ‘\n’ символын шығару керек.

Мысалы:

```
>>> f1 = open('text1.txt', 'w')
>>> f1.write('Hello world!\n')
13
>>> f1.write('1 2 3\n')
6
>>> f1.close()
```

Жазу үшін ашылған файлды оқуға болмайды. Ол үшін оны жауып, қайта оқу үшін ашу керек.

Арнайы шығару үлгісін пайдаланып, файлға жазуға болады. Мысалы, екі санның қосындысының нәтижесін файлға жазу:

```
f1.write('{:d} + {:d} = {:d}\n'.format(x, y, x+y))
```

Бұл мысалда `{:d}` үлгілерінің орнына `format` әдісінің параметрлерінің мәні тізбектей ауыстырылады (бірінші `x`, содан кейін `y` және `x + y`).

`writelines ()` әдісін пайдаланып, файлға итерацияланатын тізбекті (мысалы, жолдар немесе сандар тізімі) жазуға болады.

```
>>> list = [0,1,2,3,4]
>>> f2 = open('text2.txt', 'w')
>>> f2.writelines('%s\n' %i for i in list)
>>> f2.close()
>>> open('text2.txt').read()
'0\n1\n2\n3\n4\n'
```

Енгізу операциялары кезінде файлдың соңына жеткенін тексеру

Файлдармен жұмыс істегенде, көбінесе мәтіндік файлда алдын ала қанша және қандай мәндер сақталғаны белгісіз. Файлдың соңына жеткен сәтті жіберіп алмауға тырысу керек. Егер файлдың соңы табылса, `read ()` және `readline ()` әдістері бос жолды қайтарады. Бұл әдісті мәтіндік файлды жоласты оқып-үйрену мысалында қарастырайық.

```
with open('file.txt') as my_file:
    while True:
        line = my_file.readline()
        if not line: break
        print(line)
```

`while` циклінде файлдың соңына жеткенше жолдарды оқыық. Бос жолдың `line` айнымалысын алған кезде, оқу циклі `break` операторымен аяқталады.

Файлдық операцияларды орындау қателерін тексеру

Файлдық операциялар, мысалы, файлдарды ашу және жабу қателердің ең ықтимал көздерінің бірі ретінде белгілі. Программалар сенімділігін арттыру үшін әдетте файлдық операция сәтті немесе сәтсіз аяқталғаны әрқашан тексеріледі. Файлды ашу әрекеті орындалған соң, файлдың ашылғанына және оқуға немесе жазуға дайын екеніне көз жеткізу керек. Дискінің толып қалуы, пайдаланушы жазу кезінде қолданып отырған файлды жойып алуы және файлдың орын ауыстыруы және т.б. мүмкін. Қателердің бұл түрлерін ерекше жағдайларда өңдеу арқылы алдын алуға болады:

```
# Файлды ашу кезіндегі қате
try:
    with open('file.txt') as my_file:
        print(my_file.read())
except: # қате бар кезде орындалады
    print('Error opening file')
```

Бұл мысалда әдеттегі кодты **try/except** конструкциясының ішіне саламыз. Егер қате пайда болса, хабарламаны экран бетіне шығарамыз.

1-мысал. **file.txt** мәтіндік файлды құру және оған **n** нақты сандарды жазу (сурет 3.8.1).

```
fileOfNumber_py - C:/PythonProjects/fileOfNumbe...
File Edit Format Run Options Window Help
from random import random
n=int(input('n=? '))
numbers=[random() for i in range(n)]
print(numbers)
with open('file.txt','w') as my_file:
    my_file.writelines('% 6.2f' %i for i in numbers)
with open('file.txt') as my file:
    print(my_file.read())
Ln: 1 Col:0
```

Сурет 3.8.1. Мәтіндік файлды құру программасының мәтіні

Программаның нәтижесінде қарапайым мәтіндік редактор арқылы көруге болатын **file.txt** мәтіндік файлы құрылады (сурет 3.8.2).

```
Pytho...
File Edit Shell Debug
Options Window Help
n=? 3
[0.9510305707898052,
0.46774949741079563,
0.6668640171422858]
0.95 0.47 0.67
>>>
Ln: 8 Col: 4
```

```
file.txt ...
File Edit Format View Help
0.95 0.47 0.67
```

Сурет 3.8.2. Программаның нәтижесін консольдық және файлдық шығару

ТӘЖІРИБЕ ЖАСАҢДАР

1. Программаның бірінші жолын `from random import uniform` командасымен ауыстырыңдар, ал үшінші жолдағы `random()`-ды `uniform(0,100)`-ға ауыстырыңдар. Файлға не шығады? Неліктен?
2. Файлдағы сандар бағанда жазылуы үшін программаны өзгертіңдер.
3. Кездейсоқ сандар емес, пайдаланушы берген сандар енгізілетіндей етіп, программаға қандай өзгерістер енгізу керек?

2-мысал. file.txt мәтіндік файлында нақты сандар сақталады, оларды экранға шығарып, қосындысын есептеу (сурет 3.8.3).

```
fileSumOfNumber.py - C:\PythonProj...
File Edit Format Run Options Window Help
s=0
try:
    with open('file.txt') as my_file:
        numbers=my_file.readline().split()
        print(numbers)
        for i in numbers:
            s+=float(i)
        print('sum-%7.2f' %s)
except:
    print('Error opening file')
Ln: 1 Col: 0
```

Сурет 3.8.3. Файлдан сандарды оқу программасы

Программа кодын `try/except` конструкциясына орналастырайық. `my_file` файлын оқу режимінде ашайық. Егер файлды ашу қате болса, осындай файлдың жоқтығын көрсететін хабарлама шығады және программа аяқталады. `my_file` файлында жолды оқып, одан тізімді жасаймыз. Тізім элементтері нақты сандары бар жоластылары болады. Циклде тізім элементтерін іріктейміз. Оларды нақты форматқа айналдырып, қосындысын аламыз. Программаның нәтижесі 3.8.4-суретте көрсетілген.

```
Python 3.7.3 Shell
File Edit Shell Debug Options Window Help
=====
['0.95', '0.47', '0.67']
sum= 2.09
>>> |
Ln: 7 Col: 4
```

Сурет 3.8.4. Программа нәтижесі

1. Деректер файлы деген не? Анықтама беріңдер.
2. Стандартты *енгізу / шығару* операцияларына мысал келтіріңдер.
3. Python файлдарымен жұмыс істеу үшін қандай мүмкіндіктер береді?
4. Файлды оқу қалай ұйымдастырылады?
5. Файлдағы деректердің аяқталғанын қалай анықтауға болады?

6. Қандай жағдайларда файлдағы деректердің мөлшерін білу керек және қандай жағдайларда керек емес?
7. Қандай жағдайда бір уақытта бірнеше файлды ашу керек?

1. Файлдан мәтінді оқып, басқа файлға А әрпінен басталатын сөздерді қамтитын жолдарды ғана сақтаңдар.
2. Мәтіндік файл бар. Барлық жолдарды «0» символын «1» символымен және керісінше ауыстырып, басқа файлға қайта жазыңдар.
3. Файл бүтін сандармен жазылған. Ең үлкен және ең кіші санды тауып, басқа файлға жазыңдар.
4. Файлдан мәтінді оқып, «самокат» сөзін «самолет» сөзімен ауыстырып, басқа файлға жазыңдар.

1. 'file.txt' файлына 'Python' жолын жазатын программаның фрагменті:

A) <code>fin = open('file.txt','w')</code> <code>fin.write('Python')</code> <code>close(fin)</code>	C) <code>fin = open('file.txt','w')</code> <code>fin.writelines('%s\n' % i for i in 'Python')</code> <code>close(fin)</code>
B) <code>fout = open('file.txt')</code> <code>fout.write('Python')</code> <code>close(fin)</code>	D) <code>fout = open('file.txt','r')</code> <code>fout.writelines('Python')</code> <code>close(fout)</code>
2. 'file.txt' файлына [1, 2, 3] тізімінің жолын жазатын программаның фрагменті:

A) <code>fin = open('file.txt','w')</code> <code>fin.write([1, 2, 3])</code> <code>close(fin)</code>	C) <code>fin = open('file.txt','w')</code> <code>fin.writelines('%s\n' % i for i in [1, 2, 3])</code> <code>close(fin)</code>
B) <code>fout = open('file.txt')</code> <code>fout.write([1, 2, 3])</code> <code>close(fin)</code>	D) <code>fout = open('file.txt','w')</code> <code>fout.writelines([1, 2, 3])</code> <code>close(fout)</code>
3. Берілген бүтін сандар файлында үшке еселі сандарды санап, нәтижені екінші файлға жазыңдар. Ұсынылған программалық кодтағы қателерді түзетіңдер (сурет 3.8.4). Файл операцияларының орындалуының дұрыстығын тексеруді қосыңдар.

```

f1=open('file2.txt','w')
with open('file1.txt') as f2:
    while True:
        st = f1.readline().replace('\n','')
        print(st)
        if not st: break
        lst=st.split()
        for i in lst:
            if i%3==0:
                f2.write(i+' ')
    
```

Сурет 3.8.4. Файлдық енгізу/шығару программасы

3.9. СҰРЫПТАУ ӘДІСТЕРІ

Деректердің қандай түрі жиым деп аталады?
Жиымдарды инициализациялау жолдарын атаңдар.

Сұрыптау дегеніміз не;
Сұрыптау әдістерін жіктеу;
Қарапайым сұрыптау әдістері.

Сұрыптау – Сортировка – Sorting
Таңдау әдісі – Method of choice – Selection method
Көпіршікті сұрыптау – Пузырьковая сортировка – BubbleSort

Қазіргі заманғы сұрыптау әдістерінің алғашқы прототиптері XIX ғасырда пайда болды. АҚШ-та халық санағының деректерін өңдеуді жеделдету үшін 1890 жылы разряд бойынша сұрыптау әдістеріне негізделген Холлерит сұрыптау машинасы жасалды.

Сендер білесіңдер	Түйін сөздер	Бұл қызықты
-------------------	--------------	-------------

Көптеген есептерде деректер элементтерін өсу немесе кему тәртібімен орналасатындай етіп ауыстыру қажет. Мұндай деректер **реттелген**, ал оларды алу процесі **сұрыптау** деп аталады. Сұрыптау ақпараттың үлкен көлемін өңдеу кезінде қолданылады. Деректер реттелген болса, көптеген деректерді өңдеу процестері жеңіл орындалады. Реттелген деректер телефон кітапшаларында, кітапханаларда, сөздіктерде, қоймаларда және қажетті ақпаратты іздеу жүргізілетін барлық жерде кездеседі.

ЕСТЕ САҚТАҢДАР:

Егер деректер массивінде бірдей элементтер бар болса, онда кемімеген немесе артпаған сұрыптау туралы айтады.

Сұрыптау әдістері **ішкі** (деректер жедел жадқа орналастырылған кезде) және **сыртқы** (деректер сыртқы тасымалдағыштарда орналастырылған кезде) болып жіктеледі. Сыртқы сұрыптау жұмысқа жедел жадқа орналастыруға болатын элементтерден әлдеқайда көп элементтер қолданылған жағдайда қолданылады.

Көптеген сұрыптау әдістері бар. Өртүрлі әдістерді өзірлеу мақсаты – салыстыру мен элементтердің орын ауыстыруының аз санына жету. Сұрыптау әдістері **қарапайым**, бірақ баяу жұмыс істейтін және **жақсар-тылған** – күрделірек, бірақ тиімді болып бөлінеді.

Қарапайым сұрыптаулар

Қарапайым сұрыптауларда N компоненттен тұратын массивті ретке келтіргенде $C \cdot N^2$ әрекет орындалады, мұндағы C – қандай да бір тұрақты.

Таңдау әдісімен сұрыптау

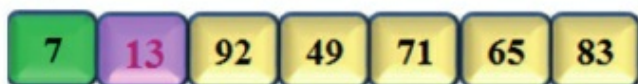
Сұрыпталатын тізбекте массивтің басындағы элементпен орын ауыстыратын ең кіші элементті іздейміз. Осылайша тізбектің бірінші элементі

сұрыпталады. Массивтің қалған бөлігін дербес массив ретінде қарастырамыз, онда ең кіші элементті іздеу және қысқартылған массивтің бірінші элементімен алмасу жүргізіледі. Өрекеттер массивте бір элементке дейін азайғанша қайталанады.

1-мысал. 49, 13, 92, 7, 71, 65, 83 массивін таңдау әдісімен сұрыптау. Ең кішкентай элемент 7-ні бірінші элементпен орын ауыстырамыз.

Тізбектің бірінші элементі сұрыпталды.

Қалған сұрыпталмаған массивтің ең кішкентай элементі – 13. Ол қысқартылған массивтің бірінші орнында тұр және сондықтан элементтерді ауыстыру жүзеге асырылмайды.

Кіші элемент 49-ды массивтің сұрыпталмаған бөлігінің бірінші элементі 92-мен орын ауыстырамыз.

Массивтің сұрыпталмаған бөлігінде бір элемент қалғанша ұқсас әрекеттерді жалғастырамыз.

Егер массивте N элемент болса, онда $A[i]..A[N]$ (массивтің сұрыпталмаған бөлігі) массивінен кіші $nMin$ элементінің нөмірін $N-1$ рет табуға тура келеді. Егер $i != nMin$ болса, онда $A[i]$ және $A[nMin]$ элементтерінің орнын ауыстырамыз. Ең аз элементті іздеу циклде орындалғандықтан, сұрыптау алгоритмі кіріктірілген циклдер болып табылады. Таңдау әдісімен массивті сұрыптау программасы 3.9.1-суретте көрсетілген.

```

sortvibor2.py - C:\PythonProjects\sortvibor2...
File Edit Format Run Options Window Help
def sel_sort(array):
    for i in range(len(array) - 1):
        m = i
        j = i + 1
        while j < len(array):
            if array[j] < array[m]:
                m = j
                j = j + 1
        array[i], array[m] = array[m], array[i]

A = [49, 13, 92, 7, 71, 65, 83]
print(A)
sel_sort(A)
print('-----')
print(A)

Python 3.7.3 Shell
File Edit Shell Debug Options Window
Help
=====
[49, 13, 92, 7, 71, 65, 83]
=====
[7, 13, 49, 65, 71, 83, 92]
>>>
Ln: 8 Col: 4
  
```

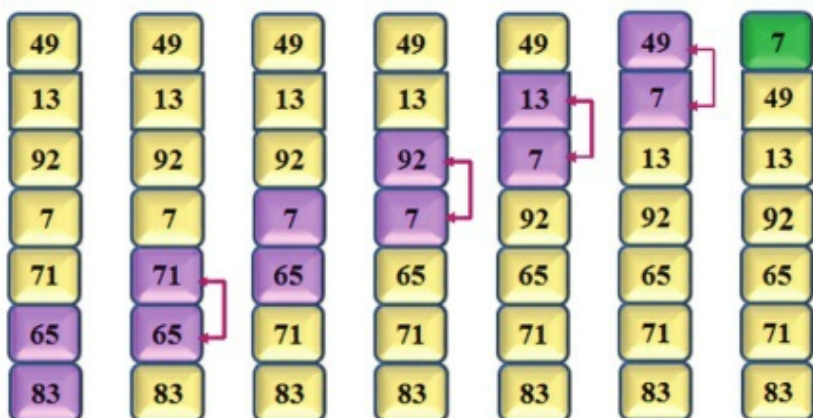
Сурет 3.9.1. Массивті таңдау әдісімен сұрыптау программасы

Көпіршікті сұрыптау (алмасуды сұрыптау)

Тура алмасумен сұрыптау алгоритмі барлық элементтер сұрыпталғанға дейін көршілес элементтердің жұптарын салыстыру және алмасу қағидаларына негізделген. Егер массивтерді көлденең құрылым емес, тік құрылым ретінде қарастырсақ, онда элементтерді суы бар ыдыстағы көпіршіктер ретінде елестетуге болады, әрі әрқайсысының салмағы оның мәніне сәйкес келеді. Бұл жағдайда әрбір өту кезінде бір көпіршік оның салмағына сәйкес деңгейге дейін көтеріледі. Сондықтан бұл әдіс «көпіршікті сұрыптау» деп аталды.

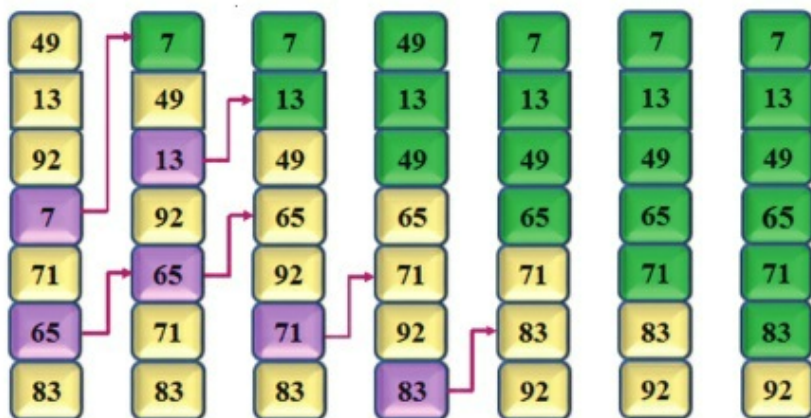
2-мысал. 49, 13, 92, 7, 71, 65, 83 массивін көпіршікті сұрыптау әдісімен сұрыптау.

Алдымен соңғы элементті алдыңғы элементпен салыстырамыз. Егер төменгі элемент жоғарғы элементтен аз болса, олардың орнын ауыстырамыз. Содан кейін келесі элементтер жұбын және т. б. қарастырамыз (сурет 3.9.2).

Сурет 3.9.2. Көпіршікті сұрыптау алгоритмінің бірінші өту нәтижесі

Бірінші жұп: 83 және 65 – дұрыс реттілікпен орналасқан. Массивке өзгерістер енгізбейміз. Екінші жұпта 65 < 71. Олардың орнын өзгертеміз. Үшінші жұп: 65 және 7-де дұрыс орналасқан. Төртінші жұпқа (7 < 92) алмастыру қажет. Сондай-ақ, 7 және 13, содан кейін 7 және 49 жұптарының орындарымен ауыстырамыз (сурет 3.9.3).

Сурет 3.9.3. Көпіршікті сұрыптау алгоритмінің орын ауыстыруын көрсету

Алгоритмнің бірінші өту нәтижесінде 7 элементі ең жоғарғы бөлігіне көтеріледі, себебі массивтің ең кішкентай элементі болып табылады. Бұл дегеніміз – келесі кезеңдерде оны қарастыруға болмайды. N-1, N-2, N-3, ..., 2 элементтен тұратын массив үшін қадамдардың дәл осы

реттілігін қайталаймыз. Көпіршікті сұрыптау алгоритмін іске асыратын программаны қарастырайық (сурет 3.9.4).

```
N=7
A = [49, 13, 92, 7, 71, 65, 83]
print(A)
for i in range(N-1):
    for j in range(N-2,i-1,-1):
        if A[j] > A[j+1]:
            buff = A[j]
            A[j] = A[j+1]
            A[j+1] = buff
print(A)
```

Сурет 3.9.4. Көпіршікті сұрыптау алгоритмінің программасы

`For j in range(N-2,i-1,-1)` циклінде соңғының алдындағыдан i -ге дейінгі барлық элементтер үшін шартты тексеру орындалады. Егер ағымдағы $A[j]$ элементі келесі $A[j+1]$ -ден артық болса, онда олардың орындарын ауыстырамыз. Циклдің бір өтуінде бір элемент реттеледі. Демек, мұндай циклдерді $N-1$ рет, яғни массив элементтерінің санынан 1-ге кем етіп жасау керек. Егер $N-1$ элементтері өз орнына қойылса, қалған элементтер автоматты түрде өз орнына тұрады. Сондықтан толық сұрыптау алгоритмі кіріктірілген цикл болып табылады.

3-мысал. `bubble` қолданушы функциясының көмегімен массивті көпіршікті сұрыптайтын программаны жазу (сурет 3.9.5).

The image shows two windows from a Python IDE. The left window is a text editor titled 'bubble2.py' containing the following code:

```
def bubble(array,N):
    for i in range(N-2):
        swapped=False
        for j in range(N-2,i-1,-1):
            if array[j] > array[j+1]:
                buff = array[j]
                array[j] = array[j+1]
                array[j+1] = buff
                swapped=True
        if not swapped: break
A = [49, 13, 92, 7, 71, 65, 83]
print(A)
bubble(A,7)
print(A)
```

The right window is a 'Python 3.7.3 Shell' showing the output of the script:

```
C:\PythonProjects\bubble2.py
=====
[49, 13, 92, 7, 71, 65, 83]
[7, 13, 49, 65, 71, 83, 92]
>>>
```

Сурет 3.9.5. Көпіршікті сұрыптау программасы

bubble (array, N) – бұл бүтін массив және оның өлшемін қабылдайтын, содан кейін массив элементтерін көпіршікті сұрыптауды орындайтын функция.

bubble (A,7) – A массивін және оның параметр ретінде 7 өлшемін беретін функцияны шақыру.

ТӘЖІРИБЕ ЖАСАҢДАР

1. Кез келген бүтін сандардан тұратын «array.txt» мәтіндік файлын құрыңдар.
2. Массив элементтерінің консольды енгізуін файлдық массивке ауыстырыңдар.
3. Көпіршікті сұрыптау әдісін оңтайландыруға болады. 3.9.3-суретте соңғы екі өткел, элементтердің ретін өзгерткен жоқ, себебі массив сұрыпталған. Бұл алгоритмді жақсартудың айқын жолы – бұл өту барысында элементтер арасында алмасу болды ма соны жадында сақтау.

Bubble функциясына **swapped** жергілікті логикалық айнымалысын қосамыз. Әрбір алгоритмнің жүрісінің басында оған массив элементтері арасында алмасу жүргізілген болса, **true** мәніне өзгертін **false** мәнін белгілейміз. Келесі көріністе **not swapped** элементтердің арасында ешқандай алмасу болмаса, бұл массив сұрыпталған дегенді білдіреді (сурет 3.9.6).

```
def bubble(array, N):
    for i in range(N-2):
        swapped=False
        for j in range(N-2, i-1, -1):
            if array[j] > array[j+1]:
                buff = array[j]
                array[j] = array[j+1]
                array[j+1] = buff
                swapped=True
        if not swapped: break
```

Сурет 3.9.6. Көпіршікті сұрыптаудың оңтайландырылған функциясы

Алгоритмнің әрбір өтуінен кейін **bubble** функциясына массив элементтерінің консольдық шығысын қосыңдар.

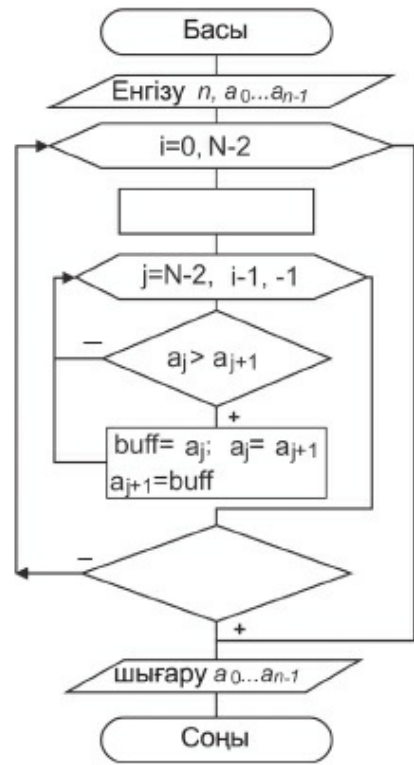
1. Сұрыптау дегеніміз не?
2. Таңдау әдісімен сұрыптау неге негізделген?
3. «Көпіршік» әдісі қандай идеяға негізделген?
4. Көпіршікті сұрыптаудың оңтайландырылған нұсқасы қалай іске асырылды?
5. Массив элементтері кему бойынша сұрыпталуы үшін келтірілген алгоритмдерді қалай өзгерту қажет?

1. Массивті сұрыптайтын және ондағы сандардың санын анықтайтын программа жазыңдар.
2. «Көпіршік әдісі» арқылы сұрыптау орындалатын программаны жазыңдар, яғни «ең үлкен» элемент массивтің соңына түсіріледі.
3. Массивтің толық емес сұрыптауын орындайтын программаны жазыңдар: массивтің басына өсуі (кему) бойынша ең кіші үш элементті қояды. Қалған элементтердің орналасуы маңызды емес.
4. Массивті санның соңғы цифрының өсуі бойынша сұрыптайтын программаны жазыңдар.
5. Массивті санның цифрларының қосындысының кемуі бойынша сұрыптайтын программаны жазыңдар.
6. Массивтің бірінші жартысын өсу реті бойынша, ал екіншісін кемуі бойынша сұрыптайтын программаны жазыңдар.
7. Массивті сұрыптайтын, содан кейін массивте бірнеше рет кездесетін сандардың ең үлкен санын табатын программаны жазыңдар.
8. Келесі сұрыптау әдісі программасын жасаңдар: $A[i]$ және $A[i+1]$ екі көрші элементі салыстырылады. Егер $A[i] \leq A[i+1]$ болса, онда бір элементке алға жылжиды. Егер $a[i] > A[i+1]$ болса, онда орын ауыстырады және мүмкін болса, бір элементке артқа жылжиды. Және бүкіл массив өткенше осылай іске асырылады.

1. Сипатталған сұрыптау әдістерінде кіріктірілген циклдің не үшін қолданылатынын түсіндіріңдер.
2. «Көпіршік» әдісі мен таңдау әдісін салыстырыңдар. Олардың қайсысы аз ауыстыруды қажет етеді?
3. 3.9.7-суретте көрсетілген блок-сызбаға көпіршікті сұрыптаудың оңтайландырылған нұсқасының командасын қосыңдар.

Сурет 3.9.7. Көпіршікті сұрыптау алгоритмінің блок-сызбасы

3.10. ГРАФТАҒЫ АЛГОРИТМДЕР

Сұрыптау дегеніміз не? Сұрыптаудың қандай түрлерін білесіңдер? Қандай сұрыптаулар қарапайым деп аталады?

Граф дегеніміз не; Граф теориясының негізгі ұғымдары; Графтағы алгоритмдер.	Граф – Граф – Graph Граф түйіні (төбесі) – Узел (вершина) графа – Node (vertex) of the graph Граф қабырғасы – Ребро графа – Graph edge	1936 жылы венгер математигі Денеш Кениг «граф» терминін енгізгеніне қарамастан граф теориясы бойынша бірінші жұмыс Леонард Эйлерге тиесілі (1736 ж.)
Сендер білесіңдер	Түйін сөздер	Бұл қызықты

ЕСТЕ САҚТАҢДАР:

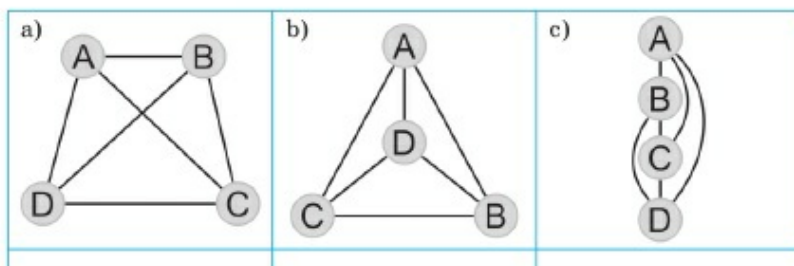
ГРАФ (грек. *grapho* – жазудан) – бұл объектілер жиынтығының абстрактты көрінісі және олардың арасындағы байланыстар.

ЕСТЕ САҚТАҢДАР:

Граф – бұл **тораптар (төбелер)** жиынтығы және олардың арасындағы (қабырғалар) байланыстар. Әрбір қабырға екі төбені байланыстырады.

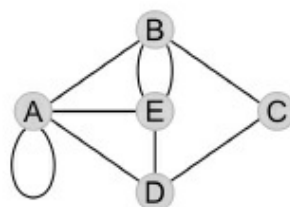
Граф теориясы – модельдерді құрастыру және объектілерді реттеу мәселелерін шешу үшін қарапайым және қуатты құрал. Қазіргі уақытта олардың элементтерінің орналасуын қолдана отырып, күрделі жүйелерді құруды талап ететін көптеген мәселелер бар. Оларға өнеркәсіптік өндірісті жоспарлау, желілік жоспарлау және басқару теориясындағы тапсырмалар, тактикалық және логикалық тапсырмалар, коммуникациялық жүйелерді құру мәселелері және ақпаратты беру процестерін зерттеу, желілердегі оңтайлы маршруттар мен ағындарды таңдау, электр желілерін құру әдістері, органикалық химиядағы проблемаларды анықтау және экономикалық тапсырмалардың кең ауқымы жатады.

Бірдей графтар суретте әртүрлі көрінуі мүмкін. 3.10.1-а,b,c-суретінде бірдей графтар бейнеленген.

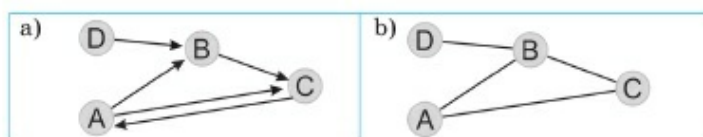
Сурет 3.10.1. Бірдей графтардың түрлі кескіні

Қабырғалармен қосылған екі төбе **сыбайлас төбелер** деп аталады. 3.10.2-суреттегі А және В төбелері – сыбайлас төбелер, ал С және Е – сыбайлас емес. Төбеден шыққан қабырғалар санын **төбенің дәрежесі** деп атайды. С төбесінің дәрежесі 2-ге, ал D–3-ке тең. Егер екі төбе 1-ден артық қабырғамен байланысқан болса, онда граф **еселік қабырғаға** ие деп айтады (BE қабырғасы). Егер қабырға төбені өзімен байланыстыратын болса, онда мұндай қабырғаны **ілмек** деп атайды (A). Қарапайым граф ілмектер мен еселік қабырғалардан тұрмайды. Графтарғы **жол** деп қабырғалардың ретін айтады, онда бір қабырғаның соңы келесі қабырғаның басталуы болып келеді ((A,B), (B,E), (E,D)). Бірінші қабырғаның басы жолдың басталуы, ал соңғы қабырғаның соңы – жолдың соңы деп аталады. Егер жолдың басы мен соңы сәйкес келетін болса, онда жолды **цикл** деп атайды ((A,B), (B,E), (E,D), (D, A)).

Сурет 3.10.2. Графтың негізгі элементтері

Егер графтың бағыттары (бұл жағдайда олар доға деп аталады) бар болса, онда графты **бағытталған (орграф)** (3.10.3,а-сурет), әйтпесе граф **бағытталмаған** (3.10.3,б-сурет) деп атайды.

Сурет 3.10.3. Бағытталған және бағытталмаған графтарға мысал

Егер графтың кез келген екі төбелері арасында жол болса, **байланысқан** деп аталады. Ағаш – бұл байланысқан графтың жеке жағдайы.

Әрбір қабырғаға кейбір сандық сипаттама – **салмақ** бекітілген графтар жиі қарастырылады.

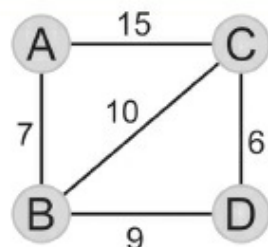
Салмақ жолдың ұзындығын немесе осы бағытта жүру жол ақысын білдіруі мүмкін. Сәйкес графтар **салмағы** бар деп аталады (сурет 3.10.4).

Графты сипаттау әдістері

Графикті көрсету үшін сәйкес деректер құрылымын таңдау – тиімді алгоритмдерді өзірлеу кезінде шешуші рөл атқарады. Тапсырмаларды шешкен кезде графтың төбелері мен

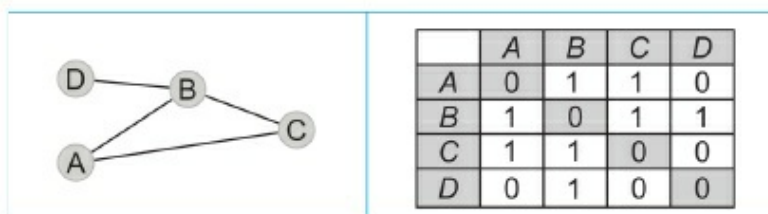
ЕСТЕ САҚТАҢДАР:

Егер граф байланысқан болса және жабық циклдерге ие болмаса, оны **Ағаш** деп атайды.

Сурет 3.10.4. Салмағы бар графтарға мысал

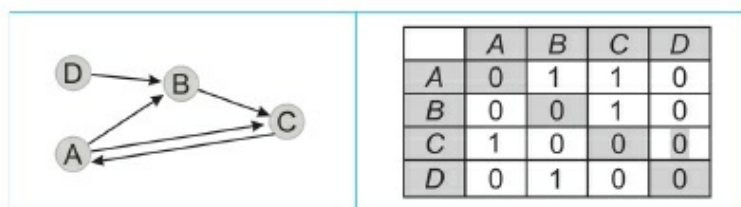
байланыстары туралы ақпарат әдетте **көршілес матрицалар** арнайы кестесі түрінде сақталады (сурет 3.10.5).

Сурет 3.10.5. Граф және оның көршілес матрицасына мысал

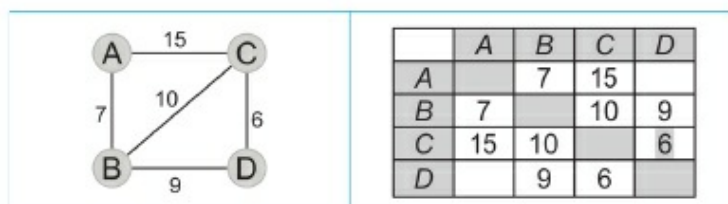
A жол мен **B** бағанының қиылысындағы бір саны **A** және **B** тораптары арасында байланыстың бар екенін, ал нөл байланыстың жоқтығын білдіреді. Көршілес матрица негізгі диагональға қатысты симметриялы болып келеді. Графтың ілмегі бар болса, негізгі диагональда бір саны жазылады.

Бағытталған графтың көршілес матрицасы әрқашан симметриялы емес. Егер **A** төбесінен **B** төбесіне шыққан доға бар болса, онда **A** жол мен **B** бағанының қиылысында бір саны жазылады (3.10.6-сурет). **B** төбесінен **A** төбесіне кері доға болмаған жағдайда, **B** жолы мен **A** бағанының қиылысында **0** жазылады.

Сурет 3.10.6. Орграф және оның көршілес матрицасына мысал

Салмақтық граф туралы ақпарат қабырғаның салмағынан тұратын **салмағы бар матрицада** сақталады (3.10.7-сурет).

Сурет 3.10.7. Салмағы бар көршілес матрицаның мысалы

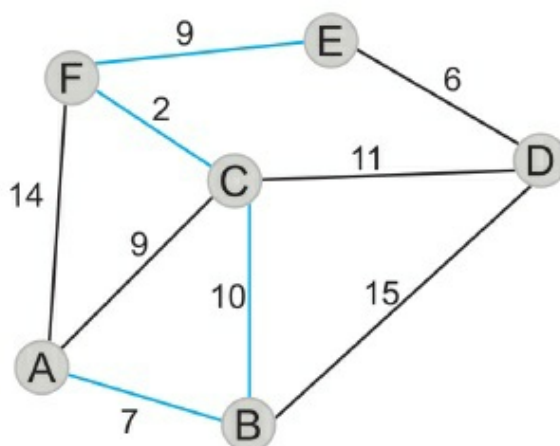
Бұл жағдайда қабырға болмаса, арнайы мәнді сақтауға болады, мысалы, 0 , -1 .

Көптеген тапсырмаларда қабырға болмаған жағдайда өте үлкен санды (∞) сақтау ыңғайлы. Бұл жағдайдағы қабырғаның болмауы өте үлкен бағалы қабырғаның болуымен бірдей.

Ең қысқа жол туралы тапсырма

Ең қысқа жол туралы тапсырманың міндеті графтағы екі нүктенің (төбе) арасындағы қысқа жолды іздеу болып табылады. Онда жолда табылған қабырғалар салмағының қосындысы минималды болуы тиіс.

1-мысал. Қалаларды, облыстарды байланыстыратын көлік жолдарының торабы берілген. Сызбадағы сандар арақашықтықты білдіреді (3.10.8-сурет). А қаласынан Е қаласына дейін қысқа жолды табу керек.

Сурет 3.10.8. Бірнеше қала арасындағы жол сызбасы

Әдетте, мұндай жағдайларда әлі бармаған жақын арадағы қалаға ең қысқа жол таңдалып алынады. Біздің жағдайда В қаласына (ұзындығы 7), содан кейін С (ұзындығы 10), одан кейін F (ұзындығы 2) және соңғы қала Е (ұзындығы 9). Табылған маршруттың ұзындығы 28-ге тең.

Біз қолданған алгоритм «тойымсыз» деп аталады. Бұл – әр қадамда соңғы шешім оңтайлы болатындай үмітпен жергілікті таңдауды жасайтын алгоритм. «Тойымсыз» алгоритм әрдайым оны таба алмайды. Біздің мысалда табылған жол оңтайлы емес. А–С–F–Е маршрутының ұзындығы 20-ға тең және ол оңтайлы болады.

Дегенмен «тойымсыз» алгоритмде әрдайым дұрыс шешімге әкелетін тапсырмалар бар. Осындай тапсырмалардың бірі – XX ғасырдың ортасында оны ұсынған Р.Прима мен Д.Крускалдың құрметіне Прима-Крускал тапсырмасы болып табылады.

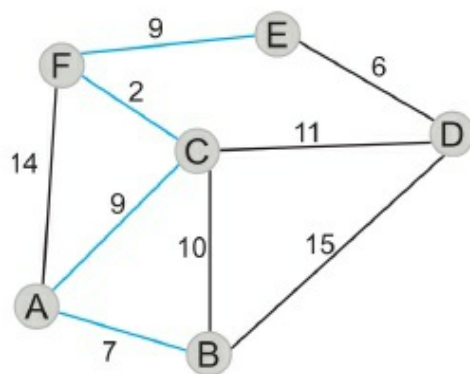
2-мысал. N қаланы аз шығын шығарып, телефон желісімен байланыстыру керек. Шығындар кабель ұзындығы бойынша анықталады. Қалалар арасындағы қашықтық белгілі. Қайталанбайтын және минималды ұзындық шығатындай етіп телефон желісін жүргізу қажет.

Графтар теориясында Прима-Крускал тапсырмасы келесі түрде тұжырымдалады: n төбелерімен толық граф берілген, қабырғалардың ұзындығы белгілі. Минималды ұзындықтағы ішкі ағашты (остовное дерево) табу (яғни барлық төбелерді байланыстыратын ағаш).

Осы мәселені шешу үшін «тойымсыз» алгоритмді қарастырайық:

- 1) граф үшін қабырғаларынсыз барлық төбелер құрылады;
- 2) ең қысқа қабырға таңдалынады;
- 3) ағашқа қосылмаған, ең аз салмаққа ие қабырға қосылады.

3.10.9-суретінде минималды ішкі ағашты табу мысалы көрсетілген.

Сурет 3.10.9. Минималды ішкі ағаш (остовное дерево) мысалы

Жаңа қабырға ескілерімен цикл құрмауын қадағалау керек. Бұл үшін ағашты құру алдында әрбір i төбені басқа түстерден ерекше i түске бояймыз.

```
col = [i for i in range(N)]
```

Минималды ұзындықтағы кезекті қабырғаны таңдаймыз ($iMin, jMin$), мұндағы $iMin$ және $jMin$ әртүрлі түсте. $jMin$ және сол түске боялған барлық төбелер $iMin$ түсіне боялады. Осылайша, түрлі түсті төбелерді

таңдау арқылы циклдердің құрылу мүмкіндігін болдырмаймыз. $n-1$ қабырғасын таңдағаннан кейін барлық төбелер бір түске ие болады.

Минималды ішкі ағашты (остовное дерево) табатын программа жазайық (3.10.10-сурет).


```

*PrimaKruskal.py - C:\PythonProjects\PrimaKruskal.py (3...
File Edit Format Run Options Window Help
N=6
W=[[1e10, 7, 9, 1e10, 1e10, 14],
   [7, 1e10, 10, 15, 1e10, 1e10],
   [9, 10, 1e10, 11, 1e10, 2],
   [1e10, 15, 11, 1e10, 6, 1e10],
   [1e10, 1e10, 1e10, 6, 1e10, 9],
   [14, 1e10, 2, 1e10, 9, 1e10]]
col = [i for i in range(N)]
ostov = []
for k in range(N-1):
    # az salmakty kabyrgany izde
    minDist = 1e10 # ote ulken san
    for i in range(N):
        for j in range(N):
            if col[i] != col[j] and W[i][j] < minDist:
                iMin = i
                jMin = j
                minDist = W[i][j]
    # tandalgan tizimnen kabyrgany kosu
    ostov.append ( (iMin, jMin) )
    # tobenin tusin ozgertu
    c = col[jMin]
    for i in range(N):
        if col[i] == c:
            col[i] = col[iMin]
for edge in ostov:
    print("(" , edge[0], ", ", edge[1], ")")
Ln: 27 Col: 43
    
```

Сурет 3.10.10. Минималды ішкі ағашты (остовное дерево) табу программасы

Мұндағы W – $N \times N$ өлшемді салмағы бар матрица; $ostov$ – таңдалған қабырғаларды сақтау үшін екі бағаннан $N - 1$ жолынан тұратын бүтін санды массив (әрбір қабырға үшін оларды байланыстыратын екі төбенің нөмірі сақталынады). Циклдің аяқталуынан кейін, $ostov$ массивінен нәтижені шығару керек.

ТӘЖІРИБЕ ЖАСАҢДАР

1. Берілген көршілес матрицасы үшін программаны орындаңдар (3.10.11-сурет). Ол үшін программаға қандай өзгерістер енгізу керек?

	A	B	C	D	E
A		2	10	8	16
B	2		9	1	
C	10	9		3	4
D	8	1	3		11
E	16		4	11	

Сурет 3.10.11. Салмақтық матрица

2. Массив файлдағы мәндерімен толтырылуы үшін программаны өзгертіңдер.

1. Граф дегеніміз не?
2. Графтағы төбелердің байланысы әдетте қалай беріледі?
3. Көршілес матрица дегеніміз не?
4. Ілмек дегеніміз не? Көршілес матрицада оны қалай анықтауға болады?
5. Жол дегеніміз не?
6. Қандай граф байланысқан деп аталады?
7. Салмағы бар граф дегеніміз не? Ол туралы ақпарат жадта қалай сақталуы мүмкін?
8. «Тойымсыз алгоритм» дегеніміз не? Бұл әрқашан ең жақсы шешім табуға мүмкіндік береді ме?

1. Берілген салмағы бар матрицадан кіші ішкі граф ағашты құратын программа жазыңдар.
2. Берілген салмағы бар матрицадағы графтың ең қысқа жолын анықтайтын программа жазыңдар.
Бастапқы және соңғы төбелердің нөмірлері пернетақтадан енгізіледі, ал графтың салмағы бар матрицасы файлдан енгізіледі.

3.10.12-суреттегі кестені талдаңдар. Мұндай кестені қалай атайды? Кестеде қандай ерекшеліктерді байқадыңдар?

	A	B	C	D	E
A		2	10	8	16
B	2		9	1	
C	10	9		3	4
D	8	1	3		11
E	16		4	11	

Сурет 3.10.12. Граф туралы мәліметтер

2. А, В, С, D, E, F елді мекендері арасында жолдар салынған, олардың ұзындығы (километрмен) 3.10.13-суретіндегі кестеде берілген.

	A	B	C	D	E	F
A		3	5			15
B	3		3			
C	5	3		5	2	
D			5			3
E			2			7
F	15			3	7	

Сурет 3.10.13. Көршілес матрица

А және F нүктелері арасындағы ең қысқа жолдың ұзындығын анықтаңдар. Кестеде көрсетілген жолдарда ғана қозғалу мүмкін.

- 1) 9; 2) 11; 3) 13; 4) 15.

«Алгоритмдеу және программалау» бөлімінің
тест тапсырмалары

Білу

Қолдану

Синтез

Түсіну

Анализ

1. F рекурсивті алгоритмнің сипаттамасы берілген:

```
def F(n):
    if n>2:
        print(n)
        F(n-3)
        F(n-4)
```

F(10) шақыруын орындағанда экран бетіне басып шығарылған сандардың қосындысы неге тең?

- A) 23; D) 10;
B) 33; E) 0.
C) 35;

2. Көріну аймағы барлық программаға тарайтын айнымалылар ... деп аталады:

- A) жергілікті;
B) жаһандық;
D) мәннің параметрлері;
C) аргумент;
E) айнымалылардың параметрлері.

3. Жолдарды өңдеу операциясының мақсатын және әдістерін анықтаңдар.

1	str[2:7]	a	str жолына бірінші кірген s жоластын іздеу; 2 және 7-аргументтері іздеу аумағының басы мен соңын анықтайды
2	len(str)	b	str жолындағы '2' фрагментін (жоластын) '7' фрагментіне ауыстыру
3	str.replace('2','7')	c	str жолын бөлгіш бойынша бөлу
4	str.split(',')	d	Бөлікті алу – 2-ден 7-ге дейін нөмірлері бар str жол символын қамтитын жоласты
5	str.find(s,2,7)	e	str жолының ұзындығын есептеу

4. Енгізу үшін файлды ашудың дұрыс командасы:

- A) `my_file = open('file.txt');`
- B) `fin = open('file1.txt', 'r');`
- C) `fout = open('file2.txt', 'w');`
- D) `fapp = open('file3.txt', 'a');`
- E) `file = open(file4.txt).`

5. s = 'programming' жолы берілген. Бөлікті алудың дұрыс жолы:

- A) `s[0:7]` #programming
- B) `s[3:5]` #gr
- C) `s[2:-2]` #ogrammi
- D) `s[-4:-2]` #mi
- F) `s[:6]` #progra
- G) `s[1:]` #rogramming
- H) `s[:]` #program

6. Таңдау әдісін қолдана отырып, [53, 48, 100, 7, -5, 0, 67] тізімін сұрыптау алгоритмінің төртінші өтуінің нәтижесін анықтаңдар.

```
def sel_sort(array):
    for i in range(len(array) - 1):
        m = i
        j = i + 1
        while j < len(array):
            if array[j] < array[m]:
                m = j
                j = j + 1
        array[i], array[m] = array[m], array[i]
    print(array)
```

- A) [-5, 0, 7, 48, 53, 100, 67]4
- B) [-5, 0, 100, 7, 53, 48, 67]2
- C) [-5, 0, 7, 100, 53, 48, 67]3
- D) [-5, 48, 100, 7, 53, 0, 67]1
- F) [48, 53, 67, 100,-5, 0, 7].

7. size='height - {2}, length - {0}, width - {1}' print(size.format(3, 6, 2.3)) программасының фрагменті берілген. Экран бетіне шығарылады:

- A) 'length - 3, width - 6, height - 2.3'
- B) 'length - 2.3, width - 3, height - 6'
- C) 'height - 2.3, length - 3, width - 6'
- D) 'height - 3, length - 6, width - 2.3'
- E) 'height - {2}, length - {0}, width - {1}'.

8. `text='Делу время, потехе час.'`

`punct=',. !?;:-'`

`n=punct.find(text[10])` программасының фрагменті берілген. `n` айнымалысының мәні неге тең болады?

- A) 1;
- B) 10;
- C) 2;
- D) ',';
- E) 4.

9. Графтың салмағы бар матрицасы берілген. А төбесінен F төбесіне апаратын ең қысқа жолды «тойымсыз» алгоритм арқылы табыңдар.

	A	B	C	D	E	F
A		2	4			
B	2		9	7		
C	4	9		8	1	
D		7	8		3	1
E			1	3		2
F				1	2	

Жауабы: _____

10. Жауабы `k=10`-ға тең болғандағы жауаппен сәйкес келетін `k` кіру айнымалысының ең кіші мәнін жазу.

```
def F (n):
```

```
    return n*n*n
```

```
def G (n):
```

```
    return 2*n+3
```

```
k=int (input ())
```

```
i=1
```

```
while F (i) < G (k):
```

```
    i+=1
```

```
print (i)
```

Жауабы: _____

2-тоқсанға арналған жобалық тапсырмалар

Мақсаты: Python программалау тілі бойынша алған білім мен дағдыларын анықтау.

Міндеттері:

- программаны жазу жоспарын құру;
- осы жоспарды іске асыру үшін міндеттер қою;
- осы міндеттерді шешу алгоритмдерін құру және оны Python программалау тілінде іске асыру.

Тапсырмалары:

1. Берілген санды римдік санау жүйесінде экранға басып шығаратын процедураны жазыңдар.

2. Берілген ондық санды сегіздік санау жүйесінде экранға басып шығаратын процедураны жазыңдар.

3. Берілген ондық санды оналтылық санау жүйесінде экранға басып шығаратын процедураны жазыңдар.

4. «-» N символдан тұратын сызықты экранға шығаратын процедураны жазыңдар. N натурал саны параметр ретінде беріледі.

5. Үш санның ішінен максималды санын есептейтін функцияны жазыңдар.

6. Спортшының жарыстарға қатысуын N сарапшы бағалайды. Олардың барлығы балмен (бүтін сандар) баға қояды. Қорытынды баға сарапшылардың орташа арифметикалық бағасы ретінде есептеледі. Сарапшылардың бағалауды енгізетін және спортшының көрсетілімінің қорытынды бағасын анықтайтын функцияны жазыңдар.

7. Екі санның ең кіші жалпы еселігін есептейтін функцияны жазыңдар.

8. Сан бөлгіштерінің қосындысын есептейтін функцияны жазыңдар. Оның көмегімен 10 000-нан кем достас сандардың (дружественные числа) барлық жұптарын табыңдар. Достас сандар – бұл бір санның барлық бөлгіштерінің қосындысы (осы санның ең аз) басқа санға тең және керісінше.

9. Сан цифрларының қосындысын есептейтін функцияны жазыңдар. Оның көмегімен [0,N] аралығындағы келесі сандарға (2, 3, 4, 5, 6, 7, 8 және 9 (мысалы, 9 саны)) көбейткенде цифрлар қосындысы өзгермейтін барлық сандарды табыңдар.

10. Енгізілген символдық жолда «г» барлық әріптерін «д» әрпіне және керісінше, бас және кіші әріптерді ауыстыратын программаны жазыңдар. «ДогДОГ» жолын енгізгенде «годГОД» жолы алынуы тиіс.

11. Символдық жолды енгізіңдер және оның палиндром екенін тексеріңдер.

12. Файл адресін енгізіңдер және оны «/» белгісімен бөлінген бөліктерге бөліңдер. Әр бөлікті жеке жолда басып шығарыңдар.

13. Арифметикалық өрнек жазылған жолды енгізіңдер, мысалы, « $1 + 5 \cdot 3$ ». Бұл өрнектің мәнін табыңдар.

14. Тегін, атын және әкесінің атын қамтитын жолды инициалдары және тегі бар жолға өзгертіңдер. Мысалы, «Әубекова Мәдина Асқарқызы» жолын енгізгенде «М.А. Әубекова» болуы тиіс.

15. Файл атауында берілген кеңейтілімді өзгертетін функцияны жазыңдар (мысалы, .dat). Файл аты және жаңа кеңейтілім параметр ретінде беріледі.

16. Берілген сөздің символдық жолға қанша рет кіретінін анықтайтын функцияны жазыңдар.

17. Мәтіндік файлда бос жолдардың санын есептейтін программаны жазыңдар.

Ұсыныстар:

Алгоритмдер мен программаларды құру бойынша тапсырмаларды шешу кезінде келесі ұсыныстарды ұстану керек:

- 1) тапсырманың берілгенін түсіну;
- 2) қойылған тапсырманы шешу үшін қандай деректер бастапқы болып табылатындығын анықтау;
- 3) тапсырманы шешу нәтижесінде не алу қажет екенін, шығу ақпараты қалай ұсынылуы тиіс екенін анықтау;
- 4) тапсырманы шешу алгоритмін әзірлеу (күрделі есептер үшін алгоритм бірнеше кезеңде жасалады: алдымен жалпыланған түрде, содан кейін әрбір қадам егжей-тегжейлі жасалады);
- 5) алгоритмнің қадамдарын (жолын) жүзеге асыру керек (бастапқы деректердің шағын жиынтығында) және оның дұрыстығына көз жеткізу қажет;
- 6) алгоритмді сөздік түрде немесе блок-схемада сипаттауға болады;
- 7) алгоритмнің дұрыс жұмыс істеуін тексергеннен кейін мысалда әзірленген алгоритм бойынша программа құру (алгоритмді кодтау);
- 8) бақылау үлгісінде нәтижелердің кейінгі талдауымен программаның жұмыс қабілеттілігін міндетті түрде тестілеу қажет;
- 9) алгоритмді және программаны сипаттау кезінде енгізілген айнымалыларға, орындалған қадамдарға түсініктеме жасау қажет.

IV бөлім. WEB-ЖОБАЛАУ

4.1. HTML-ге КІРІСПЕ

Сен қалай ойлайсың, Интернетте web-беттер қалай құрылады?

<p>Web-беттер, HTML тілі деген не екенін; HTML-дің негізгі терминдерін; Web-құжатта мәтінді рәсімдеуді.</p>	<p>Web-беттер – Web-страницы – Web Pages Элементтер – Элементы – Elements Тег – Tag – Tag</p>	<p>Әлемдегі алғашқы web-бетті 1991 жылы 6 шілдеде Тим Бернерс-Ли құрды. Ол Бүкіләлемдік тор деген не, web-серверді қалай орнату керек, браузер және басқа да анықтамалық ақпаратты қалай жүктеу керек деген сұрақтарға жауап беретін деректерді қамтыды. Кейіннен бұл бет жоғалып кетсе де, онлайн көшірмелері арқылы қайта табылады.</p>
<p>Сендер білесіңдер</p>	<p>Түйін сөздер</p>	<p>Бұл қызықты</p>

Қолданыстағы web-беттердің басым көпшілігі – бұл жеке тұлғалардың құрған web-беттері.

Web-бет құру алдында онда не орналасатынын анықтап, оның эскизін қағаз бетіне түсіріп алу керек:

1. Ақпаратты бірнеше бөлімдер бойынша топтастырыңдар.
2. Өрбір бөлімде болатын мәтінді құрып алыңдар.
3. Графיקаны тауып, беттегі орнын анықтаңдар.

4. Егер мәтінге графика, дыбыс немесе видеоклиптер енгізілген болса, оларға қанша орын қажет болатынын болжап көріңдер.

Содан кейін web-бетті құра беруге болады. Web-бетті құру үшін HTML тілі пайдаланылады.

HTML-дің негізгі терминдері – элементтер, тегтер және атрибуттар

Элементтер деген не?

Web-бет элементтерден тұрады. Элементтер беттегі объектілердің құрылымы мен мазмұнын қалай анықтауды көрсетеді. Элементтер бұ-

ЕСТЕ САҚТАҒДАР:

HTML (Hyper Text Markup Language, «гипермәтінді белгілеу тілі») – Интернеттегі құжаттарды белгілеудің стандартталған тілі. HTML тілі браузерлермен интерпретация нәтижесінде алынған форматталған мәтін монитор немесе мобильді құрылғының экранында бейнеленеді.

ЕСТЕ САҚТАҒДАР:

Тег (ағылшын тілінен Tag) – қандай операцияны орындау қажет екенін көрсететін HTML командасы, мысалы, экранға мәтін шығару, сызық сызу немесе графиканы пайдалану.

рыштық жақшаның <> көмегімен белгіленеді, элемент келесі түрде болады: <a>.

Тегтер деген не?

Элемент – бұл тегтер мен оның мазмұнының жиынтығы. Элементке қойылған бұрыштық жақшалар < > оның *тег* екенін білдіреді. Тегтерді жазу барысында үлкен және кіші әріптер бір-бірінен ерекшеленбейді.

Тегтің екі түрі бар – *жұп және дара*. *Тегтер* көбіне ашылатын (<tag>) және жабылатын (</tag>) болып жұптасады. Олардың арасында бұл элементке қатысты *мазмұны* орналасады. *Жұп тег* мәтінге оны қолданған жерден бастап, ықпалы аяқталатын жерге дейін әсер етеді. *Дара тег* өзі жалғыз қолданылады, мысалы,
.

Атрибуттар және олардың мәндері дегеніміз не?

Ашылатын *тег* қосымша ақпаратты қамтуы мүмкін – *атрибуттар* және атрибуттардың мәндері.

Атрибуттар – элемент туралы қосымша ақпарат беру үшін пайдаланылатын сипаттамалар.

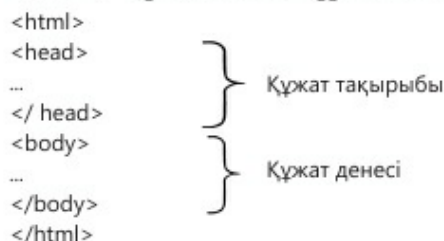
Атрибуттар элементтің атауынан кейін ашылатын *тегте* анықталады. Осы атрибуттарға арналған формат теңдік белгісінің алдында тұратын атрибуттың атынан, содан кейін тырнақшадағы атрибуттың мәнінен тұрады (сурет 4.1.1).

Сурет 4.1.1. Оң жақта орналасқан қызыл сызықты сызуға арналған команда мысалы

Орындалу функциялары бойынша тегтер *құрылымдық тег*, абзацтарды, символдарды *құру тегі* және т.б. болып бөлінеді.

HTML құжатының құрылымы

Сурет 4.1.2. HTML құжатының құрылымы

HTML құжаты `<html>` тегінің ішінде орналасқан *тақырыбы* (ағылшын тілінде **head** бас дегенді білдіреді) мен *денесінен* (ағылшын тілінде **body**) тұрады. Құжаттың атауы `<head>` тегі ішіне құжаттың атауы мен басқа да параметрлерді қамтиды. Құжаттың денесі `<body>` тегіне алынады және браузер өңдеуге, сондай-ақ көрсетуге керек болатын мәтін мен *тегтерді* қамтиды. Беттің тақырыбын беру үшін `<head>` құрылымдық тегінде орналасқан `<title>...</title>` тегтерінің арасына мәтінді қою керек. Енгізілген мәтін әдетте браузер терезесінің тақырып жолында, сонымен қатар іздеу жүйелерінің нәтижесінде көрсетіледі.

ЕСТЕ САҚТАҢДАР:

Мәтінді форматтау – бұл мәтіннің түрін безендіруге, соның ішінде шрифті редакциялау немесе түрлі эффектілерді қолдану үшін құралдарды таңдау.

Web-құжатта мәтінді безендіру

Web-құжаттың сыртқы бейнесін басқару тегтерін (кесте 4.1.1) және символдарды, мәтіндерді форматтау тегтері (кестеде 4.1.2) келтірілген.

Web-құжаттың сыртқы бейнесін басқару тегтері

Кесте 4.1.1

Тег	Түсіндірмелер
<code><P></code>	«Параграф» тегі бір-бірінен абзацтарды бөледі, абзацтың басында қойылады
<code>
</code>	Жаңа жолға өтуді жүзеге асырады
<code><HR></code>	Горизонталь сызықты сызады
<code><HR SIZE=" " ></code>	Сызықтың биіктігін (қалыңдығын) орнатады
<code><HR WIDTH=" " ></code>	Сызықтың енін орнатады, пайыз немесе пиксельмен көрсетуге болады. Мысалы, <code><HR WIDTH="50%" ></code> немесе <code><HR WIDTH ="325"></code>

<HR COLOR="...">	Сызыққа белгілі бір түс береді
<HR ALIGN = "...">	Сызық мәніне қарай туралануы: left (сол жағы бойынша) center (ортасы бойынша) right (оң жағы бойынша)
<H1>...</H1> <H2>...</H2> <H3> ... </H3> <H4> ... </H4> <H5> ... </H5> <H6> ... </H6>	Құжаттың тақырыптарын анықтайды. <H1> – мәтінді ең үлкен қаріп өлшемімен (ең жоғарғы деңгей) көрсетеді, <H6> – ең кіші (төменгі деңгей). <i>Ескерту:</i> егер тақырып деңгейін көрсетпесеңдер, браузер оны <H> өлшемімен көрсетеді.

HTML құжаттың мәтінін форматтауда **физикалық және логикалық** форматтау қолданылады. Физикалық форматтау тегтері шрифтің қандай қасиетін өзгертуді (мысалы, қою қара), ал логикалық форматтау, мысалы, іздеу жүйесінде қандай мәтін екенін (мысалы, маңызды) көрсетеді.

Мәтінді форматтау тегтері

Кесте 4.1.2

Физикалық форматтау тегтері	Логикалық форматтау тегтері
 қою қаріпті мәтін 	 мәтіннің маңызды фрагменті
<i> курсивпен мәтін </i>	 ерекшеленген мәтін
<s> сызылып тасталған мәтін</s>	 өшірілген, сызылып тасталған мәтін
<u>асты сызылған мәтін </u>	<ins> бұрын асты сызылмаған, қосылған мәтін </ins>

HTML файлдарын құруды жеңілдететін көптеген программалар бар. HTML-мен жұмыс істеудің барлық құралдарын үш санатқа бөлуге болады: тег редакторлары, шаблондар мен программалар – түрлендіргіштер. Біз **Notepad ++** тег редакторында жұмыс істейміз, оны келесі адрестен жүктеуге болады: <https://notepad-plus-plus.org/download/v7.5.6.html>.

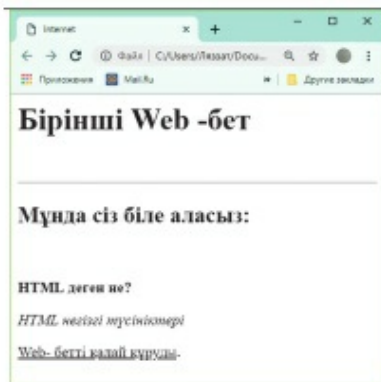
1. Беттің барлық компоненттерін сақтау үшін Windows жүйесінде жаңа бума (каталог) құрыңдар.
2. *Іске қосу (Пуск)* батырмасын және notepad++.exe белгішені басыңдар.
3. Notepad ++ редакторы ашылады.
- 4.1.3,а-суретте көрсетілген программа кодын енгізіңдер.

<meta charset="utf-8"> тегі UTF-8, кодын кириллица символдары, қазақ және орыс әріптері көріну үшін орнатады.


```
<html>
<head>
<meta charset="utf-8">
<title>Internet</title>
</head>
<body>
<h1> Бірінші Web -бет </h1>
<br>
<hr>
<h2> Мұнда сіз біле аласыз:</h2>
<br>
<p><b> HTML деген не? </b></p>
<p><i> HTML негізгі түсініктері </i></p>
<p><u> Web- бетті қалай құруды </u></p>
</body>
</html>
```

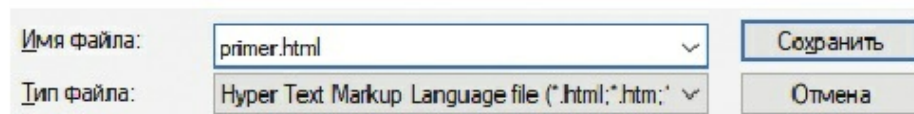
а) Notepad++-тағы түрі

ә) Браузердегі түрі

Сурет 4.1.3. HTML құрылымының мысалы

4. Мәтіндік файлды сақтау үшін менюден **Файл / Қалай сақтау** ... командасын таңдаңдар. Ашылған диалогтық терезедегі **Файл аты** жазбасына қарама-қарсы жолында 4.1.4-суретте көрсетілгендей *html* кеңейтілімінде *primer* атымен файлды сақтаңдар.

Сурет 4.1.4. Файлды сақтау

Ескерту: файл атауы мен оның кеңейтілімінің атауын бос орындарды қолданбай, кішкентай өріптермен жазу керек.

5. Енді *primer.html* файлын іске қосамыз, ашылған браузерде бет 4.1.3,ә-суретте көрсетілгендей болуы керек.

ТӘЖІРИБЕ ЖАСАҢДАР

1. Мысалмен тәжірибе жасаңдар (сурет 4.1.3). Әр тегтің не үшін қажеттігін түсінуге тырысыңдар. Егер web-бетті қарағанда, ол бастапқыда ойластырғаннан басқаша көрінетін болса, онда оны **Notepad++** редакторында қайта өңдеп жіберуге болады.
2. Браузер экранына қатысты мәтіннің орналасуын өзгертіп көріңдер. Мәтіннің орнын **<P>** тегіне бірнеше түйінді сөздерді қосу арқылы анықтаймыз (кесте 4.1.3).

Мәтінді туралау тегтері

Кесте 4.1.3

Тег	Түсіндірмелер
<P ALIGN="LEFT" >	Абзац экранның сол жақ шеті бойынша тураланады
<P ALIGN="RIGHT" >	Абзац экранның оң жақ шеті бойынша тураланады
<P ALIGN="CENTER" >	Абзац экранның ортасы бойынша тураланады
<P ALIGN="JUSTIFY" >	Абзац экранның ені бойынша тураланады.

Ескерту: егер сақталған сөзді мәтіннің орнын анықтайтын <P> тегінде көрсетпесендер, мәтін автоматты түрде экранның сол жақ шеті бойынша орналасады.

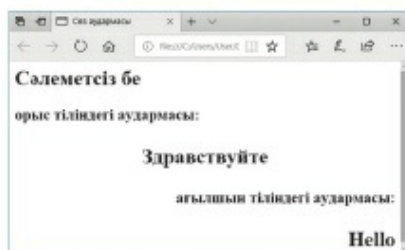
3. Біздің web-бет үшін мәтіннің орналасу тегтерін пайдаланыңдар.

1. Web-бетте қандай ақпаратты орналастыруға болады?
2. HTML, HTML файл, тег, мазмүн дегеніміз не?
3. Құрылымдық тегтерді атап шығыңдар және сипаттаңдар.
4. Web-беттердің сыртқы бейнесін басқаратын тегтерін атап шығыңдар және сипаттаңдар.
5. Мәтінді форматтау тегтерін атап шығыңдар және сипаттаңдар.
6. Web-бетті құрудың негізгі қадамдарын көрсетіңдер.
7. Браузер экранына қатысты мәтінді қалай орналастыруға болады?

1. HTML коды берілген:
<P ALIGN="CENTER">Мәтіні ортасы бойынша тураланған </P>. Кодтың қай жерінде *элементтер*, *ашу тегі*, *жабу тегі*, *атрибут*, *атрибут мәні*, *мазмұны* орналасқан.
2. Браузер экранында келесі ақпаратты көрсететін HTML құжат құрыңдар: *Тегі*, *аты*, *әкесінің аты*. *Мектеп атауы*. *Сынып нөмірі*.
3. Браузер экранында келесі ақпаратты көрсететін HTML құжат құрыңдар (сурет 4.1.5):

Сурет 4.1.5. Мәтінді туралау мысалы

- Қателерді табыңдар:**
- ```
< html
 <head>
 <title>Сәлем, әлем!<title>
```



```
</head>
<h1> Сәлем, әлем!</h>
<p>Бұл web-бет</p>
</body>
</html>
```


1. Кез келген HTML редакторын жүктеп алыңдар. Редактордың және Блокнотта «қолмен» енгізудің артықшылықтары мен кемшіліктерін салыстырыңдар.

2. Интернеттегі web-сайттарды талдаңдар. Қандай тақырыпқа web-сайттар жеткіліксіз? Қандай сайтты құрар едіңдер? Қағаз парағына web-беттің эскизін құрыңдар. Бұл бетте не орналасатынын ойланып, анықтаңдар.

4.2. HTML-ДА МӘТІНДІ ФОРМАТТАУДЫҢ ҚОСЫМША МҮМКІНДІКТЕРІ

Сен қалай ойлайсың, web-бетті түрлі эффектімен қалай құруға болады?

Қаріпті, түсті және өлшемді өзгерте отырып, мәтінді қалай форматтауға болады; Web-бетте белгіленген және нөмірленген тізімді қалай құруды.

Қаріп – Шрифт – Font
Өлшемі – Размер – Size
Түс – Цвет – Color
Фон – Фон – Background
Нөмірленген тізім – Нумерованный список – Numbered list
Белгіленген тізім – Маркированный список – Bulleted list

Бастапқыда HTML құжаттарды құрылымдау және форматтау құралы ретінде ойластырылды және жасалды. HTML түзетулері бар мәтін әртүрлі жабықтарда бірдей көрсетілуі тиіс. Дегенмен HTML-нің ағымдағы қолданысы бастапқы мақсатынан алшақ.

Сендер білесіңдер

Түйін сөздер

Бұл қызықты

Мәтінді қосымша форматтауды пайдалану үшін **<FONT>** тегін қарастырайық.

<FONT> тегінің сипаттамасы

Кесте 4.2.1

Тег	Түсіндірмелер
<code><FONT SIZE=" " > ...</FONT></code>	Мәтіннің өлшемін 1-ден (ең аз) 7-ге дейінгі (ең үлкен) аралықта орнатады. <i>Ескерту:</i> егер мәтіннің өлшемін анықтамаса, онда браузер оның өлшемін <code><FONT SIZE="3">...</FONT></code> түрде бейнелейді.
<code><FONT FACE=" " > ...</FONT></code>	Қаріптерді түрлі кескінде (гарнитура) орнатады.
<code><FONT COLOR=" " >...</FONT></code>	Мәтіннің түсін орнатады.

Мәтін өлшемін басқару

Web-беттегі белгілі бір фрагментке назар аудару үшін салыстырмалы тапсырмалардың өлшемі әдісін пайдаланындар, мысалы, фразаның бірінші әрпін сөйлемнің қалған бөлігінен гөрі үлкен қаріппен шығару.

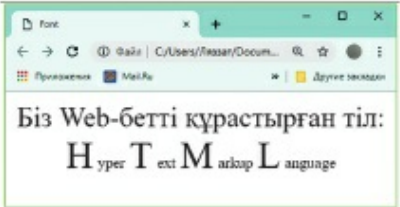
<FONT> тегі негізгі мәтінге қаріп өлшемін беру мүмкіндігіне ие. Size атрибутындағы белгілі бір нөмірдің орнына салыстырмалы қаріп өлшемін беруге болады, мысалы, +3 немесе -7. Web-браузер үнсіз келісім бойынша пайдаланылатын (өлшемі 3) қаріптің нөміріне берілген санды қосады (немесе шегереді).

Бас әріптермен мәтін құрудың мысалын келтірейік (сурет 4.2.1):

1. Notepad++ программасын ашындар.

2. 4.2.1, а-суретте көрсетілгендей программалық кодын HTML-ге енгізіңдер.

<pre><html> <html> <head> <meta charset="utf-8"> <title>Font</title> </head> <body > <center> Біз Web-бетті құрастырған тіл: H yper T ext M arkup L anguage </center> </body> </html></pre>	
--	--

а) Notepad++ түрі

ә) Браузердегі түрі

Сурет 4.2.1. Бас әріптермен мәтін құру

3. Бумаға файлды primer2.html атымен сақтаңдар.

4. primer2.html іске қосыңдар, 4.2.1,ә-суретте көрсетілгендей болуы керек.

Түрлі кескіндегі қаріптер

Әдетте компьютерде мәтінді өңдеу үшін пішіні әртүрлі қаріптер қолданылады.

Мысал келтірейік:

```
Интернет
```

```

Интернет
```

Мәтін түсін басқару

Түсті алты таңбалы оналтылық кодпен анықтайды. Кодтың алдында # белгісін орнату қажет немесе түстің әріптік мәнін көрсету керек.

Мысалы, мәтінді қызыл түсті етіп орнатыңдар:

`<FONT COLOR="#FF0000"> Қызыл түсті мәтін </FONT>`. Мұндағы **#FF0000** – қызыл түстің коды

немесе

```
 Қызыл түсті мәтін
```

Мұндағы **RED** – түстің атауы.

Ескерту. Егер мәтіннің түсін көрсетпесеңдер, мәтін әдеттегідей қара түсте беріледі.

Түстердің ағылшын тіліндегі атауын https://puzzleweb.ru/html/colors_html.php адресінен табуға болады.

Мәтіннің түсін өзгертуді **primer2.html** файлында орындап көрейік. Өзгертілген файлды **primer3.html** атымен сақтаңдар.

Нәтиже 4.2.2,ә-суретте көрсетілгендей болуы керек.

<pre><html> <html> <head> <meta charset="utf-8"> <title>font</title> </head> <center> Біз web- бетті құрастырған тіл: H yper T ext M arkup L anguage </center> </body> </html></pre>	
---	--

а) Notepad++ түрі

ә) Браузердегі түрі

Сурет 4.2.2. Түрлі түсті мәтін құру

Кейде web-беттегі мәтінді енгізген кезде оқырманға ерекше назар аударатын етіп, оның кейбір үзінділерін бөліп көрсету немесе мәтінді рәсімдегенде арнайы символдарды пайдаланамыз.

Қосымша форматтау тегтері

Кесте 4.2.2

Тег	Түсіндірмелер
_{...}	Мәтінді төменгі индекс түрінде шығарады
^{...}	Мәтінді жоғары индекс түрінде шығарады
<S>...</S>	Мәтін сызылған

Арнайы символдар

Кесте 4.2.3

Символ	Атауы	HTML-де жазылуы
§	Параграф белгісі	&sect
°	Градус белгісі	&deg
"	Тік жақша	Siquat

Ескерту. HTML-де арнайы символдарды жазу кішкентай әріптермен жүзеге асуы керек. Егер параграф белгісі &deg орнына &DEG деп жазылса, онда браузер экранында ° символының орнына &DEG шығып тұрады.

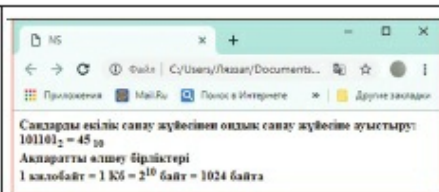

Компьютерде жоғарғы және төменгі индекстерді қолдану мысалын орындайық (сурет 4.2.3): программа кодын HTML-ге енгізіңдер және файлды **primer4.html** атымен сақтаңдар (сурет 4.2.3,ә).

```
<html>
<head>
<meta charset="utf-8">
<title>NS</title>
</head>
<body>
 Сандарды екілік санау жүйесінен ондық
санау жүйесіне ауыстыру:
101101₂ = 45₁₀

 Ақпараттың өлшем бірліктері

1 килобайт = 1 кб = 2¹⁰
байт = 1024 байт
</body>
</html>
```


а) Notepad++ түрі

ә) Браузердегі түрі

Сурет 4.2.3. Жоғарғы және төменгі индексті қолдану

<BODY> тегінің көмегімен түсті өзгерту

<BODY> тегі фон түсі мен құжаттың негізгі мәтінінің түсін көрсетеді. Ол үшін <BODY> тегінде екі негізгі сөзді жазу керек:

Bgcolor= " " – фон түсін орнатады, **Text**= " " – мәтіннің түсін орнатады.

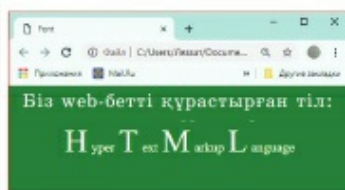

Компьютерде (сурет 4.2.4) қара-жасыл фонда қара-ақ түсті мәтінді жазу мысалын орындайық.

Primer2.html файлын пайдаланып, программалық кодқа өзгеріс енгізіңдер (сурет 4.2.4,а).

Файлды **primer5.html** атымен сақтаңдар (сурет 4.2.4,ә).

```
<html>
<head>
 <meta charset="utf-8">
 <title>font</title>
</head>
<body bgcolor="#00800" text="#ffffff">
 <center>
 Біз web-бетті құрастырған
 тіл:
 H
 yper
 T
 ext
 M
 arkup
 L
 anguage
 </center>
</body>
</html>
```


а) Notepad++ түрі

ә) Браузердегі түрі

Сурет 4.2.4. Жасыл түсті фон құру

Жүгіртпе жолды құру

Жүгіртпе жол ретінде осы web-бетке кірушілердің ерекше назарын талап ететін мәтін тақырыбы немесе жол түсіндіріледі.

Жүгіртпе жолды құру тегі және оның атрибуттары

Кесте 4.2.4

Тег	Түсіндірмелер
<MARQUEE>...</MARQUEE>	Жүгіртпе жол құрады
ALIGN=" " "	Жүгіртпе жолды мәтінге қатысты вертикаль орнатады. Мәндерді қабылдайды: • TOP – жоғарғы орналасуы бойынша; • MIDDLE – ортасында; • BOTTOM – төменгі орналасуы бойынша.
BGCOLOR=" ... "	Жүгіртпе жолдың фон түсін орнатады

ЕСТЕ САҚТАҢДАР:

Тізім – жеке сөйлем немесе сөйлемдердің өзара байланысты жиынтығы, олар белгі немесе нөмірмен басталады.

HTML тізімдерін құру

Тізімдер түрлі мәліметтерді реттеуге және тәртіпке келтіруге, сонымен қатар оларды пайдаланушы үшін көрнекі және ыңғайлы түрде көрсетуге мүмкіндік береді.

Тізімдерді құруға арналған тегтер

Кесте 4.2.5

Тег	Түсіндірмелер
...	Белгіленген тізімді жиектеу
...	Нөмірленген тізімді жиектеу
...	Тізімнің әрбір элементін жиектеу

Тізімдер бірінің ішіне бірі орналасқан болуы мүмкін. Мысалы, мұндай тізімдерде бірінші деңгейдегі белгі – *дөңгелек*, екіншісі – *шеңбер*, үшіншісі – *квадрат (шаршы)*.

Тізімнің маркер түрін *list-style* стилімен өзгерте аласыңдар. HTML-дегі стильдер туралы кейінірек қарастырамыз.

Компьютерде маркерлі тізімді құрудың мысалын жасаңдар (сурет 4.2.5):

```
<html>
<head>
 <meta charset="utf-8">
 <title>list1</title>
</head>
<body>

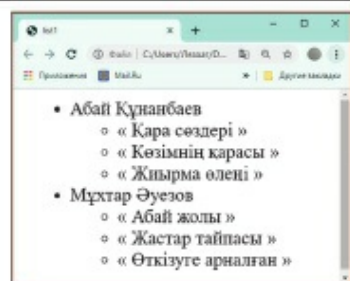
 Абай Құнанбаев

 « Қара сөздері »
 « Көзімнің қарасы »
 « Жиырма өлеңі »

 Мұхтар Әуезов

 « Абай жолы »
 « Жастар тайпасы »
 « Өткізуге арналған »

</body>
</html>
```


а) Notepad++ түрінде

ә) Браузер түрінде

Сурет 4.2.5. Белгіленген тізім

Бумаға файлды **primer6.html** атымен сақтаңдар және нәтижесін көріңдер. 4.2.5,ә-суреттегідей болу керек.

ТӘЖІРИБЕ ЖАСАҢДАР

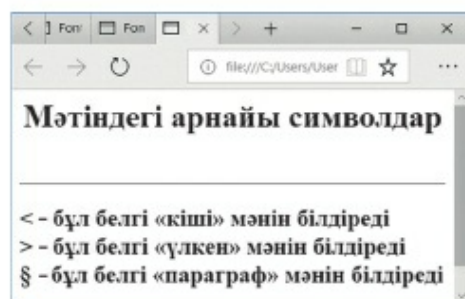
Нөмірленген тізім құрып, мысалын өзгертіңдер (сурет 4.2.5).

1. <FONT> тегінің мүмкіндіктерін атаңдар.
2. Берілген мәтіндегі қаріп өлшемін көрсетіңдер:
<FONT SIZE=+4> HTML мүмкіндіктері </FONT>!
3. Өртүрлі қаріппен берілген мәтінді браузер қалай белгілейді? Егер пайдаланушының дербес компьютерінде мұндай қаріптер болмаса, онда мәтінмен не болады?
4. HTML-де қандай арнайы символдар қарастырылған?
5. <BODY> тегінің көмегімен мәтін мен фонның түсін қалай өзгертуге болады?
6. HTML-де түсті берудің қандай амалдары бар?
7. Түс беру кезінде <FONT> тегінің <BODY> тегінен айырмашылығы қандай?
8. Web-бетте жүгіртпе жол қалай құрылады? Жүгіртпе жолдың атрибуттарын атаңдар және оларға сипаттама беріңдер.
9. Тізім дегеніміз не? Маркерлі тізімнің нөмірленген тізімнен қандай айырмашылығы бар?

1. Браузердің экранында келесі ақпаратты көрсететін HTML құжат құрыңдар (сурет 4.2.6):

Сурет 4.2.6. Мәтіндегі арнайы символдар

Ескерту. Мәтіннің тақырыбы жүгіртпе жол түрінде орындалды. Жүгіртпе жол үшін келесі параметрлер орнатылған: жүгіртпе жолдың мәтіні солдан оңға қарай қозғалуы; жүгіртпе жол үшін фон орнатылған; жүгіртпе жол анимациясын қайталау саны үшке тең; жүгіртпе жолдың стилі: ALTERNATE.

2. Браузердің экранында келесі ақпаратты көрсететін HTML құжат құрындар (сурет 4.2.7):

Сурет 4.2.7. Браузер терезесіндегі web-беттің түрі

3. Белгіленген және нөмірленген тізімдерді құрындар.

1) Қаріптері:

- өлшемі;
- түсі;
- теруге;
- индекстері.

2) Тақырыбы:

- 1-ден 6-шы деңгейге дейін.

3) Пункттер:

- туралау;
- параграфтағы жол үзігі;
- қайта форматтауды қолдану.

Қатені табындар:

```
<html>
<head> <title>Мәтінді форматтай </title> </head>
<body>
<P ALIGN= "CENTER " >
<BIG> § 1. Бірінші параграф</BIO>
<BOD Y BGCOLOR = "#008000 " TEXT = "HFFFAFA " Face= "Times
Roman">

 FONT тегпен берілген қою жасыл түсті мәтін
</html>
```


1. «HTML-де мәтінді рәсімдеу» тақырыбына зерттеу жүргізіңдер. Мәтінді рәсімдеуге қатысты тағы да тегтерді қарастырыңдар.
2. Алдыңғы сабақта web-сайттарды талдадыңдар. Сендерге қандай сайттың дизайны ұнады? Неге?

4.3. КЕСТЕЛЕРДІ ҚҰРУ

Сенің ойыңша, не үшін мәліметтер тізімге және кестеге біріктіріледі?

HTML көмегімен кестелерді қалай құруды.	Ұяшық – Ячейка – Cell Кесте – Таблица – Table Web-бет – Web-страница – Web-page Тег – Tag – Tag	Эверест шыңына шығар жолда жоғары жылдамдықтағы Интернет қолжетімді.
Сендер білесіңдер	Түйін сөздер	Бұл қызықты

HTML-де кесте құру

Ақпаратты жақсы көрсету үшін кестелерді пайдалануға болады. **table** элементі – тег кестенің мазмұны орналасқан контейнерлерін білдіреді. Кесте жолдар арқылы құрылған: жолды белгілеу үшін **tr** контейнері, бағанның (жолдардың) тақырыптарын көрсету – **th** контейнері, ұяшықтардағы деректер үшін – **td** контейнері пайдаланылады. Ағымдағы жағдайда кесте ұяшықтарының айналасында ешқандай жақтау болмайды.

Кесте тегінің атрибуттары

Кесте 4.3.1

Атрибут	Атрибут мәнінің сипаттамасы
align="..."	Жол ұяшықтарындағы мәліметтерді туралау режимін анықтайды left – сол жақ шеті бойынша туралау center – ортасы бойынша туралау right – оң жақ шеті бойынша туралау justify – екі шеті бойынша туралау
background="URL"	Жол ұяшықтарының фонын толтыратын URL сурет
bgcolor="цвет"	Жол ұяшықтарының фон түсі
bordercolor="цвет"	Ұяшық жиегінің түсін өзгерту
width="..."	Барлық кестенің немесе ұяшықтың енін пиксельдерде немесе браузер терезесінің еніне қатысты пайыздық үлесте анықтайды
height="..."	Барлық кестенің немесе ұяшықтың биіктігін пиксельдерде немесе браузер терезесінің биіктігіне қатысты пайыздық үлесте анықтайды
border="..."	Кесте жиегінің енін пиксельдерде орнатады, мысалы, border=2

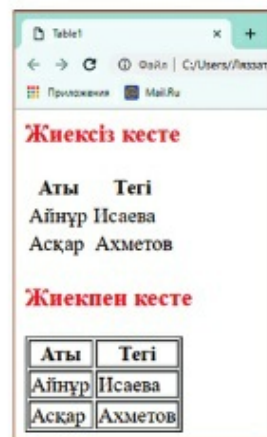
Компьютерде жиексіз және жиекті екі кесте (сурет 4.3.2) құрудың мысалын қарастырайық:

Программа кодын HTML-ге енгізіндер (сурет 4.3.1,а).

Бумаға файлды **primer7.html** атымен сақтаңдар (сурет 4.3.3,ө).

```
<html>
<head>
<meta charset="utf-8">
<title>Table1</title>
</head>
<body>
<h3>Жиексіз кесте</h3>
<table>
<tr>
<th>Аты</th> <th>Тері</th>
</tr>
<tr>
<td>Айнұр</td> <td>Исаева</td>
</tr>
<tr>
<td>Асқар</td> <td>Ахметов</td>
</tr>
</table>
<h3>Жиекті кесте </h3>
<table border=1>
<tr>
<th>Аты</th> <th>Тері</th>
</tr>
<tr>
<td>Айнұр</td> <td>Исаева</td>
</tr>
<tr>
<td>Асқар</td> <td>Ахметов</td>
</tr>
</table>
</body>
</html>
```

а) Notepad++ түрі

ө) Браузердегі түрі

Сурет 4.3.1. Жиексіз және жиекті кестелер

Ұяшықтарды біріктіру

Бір бағанда екі іргелес ұяшықтарды біріктіру үшін **<th>** немесе **<td>** тегінің **rowspan** атрибутын пайдалану керек, мысалы:

<td rowspan=2>.

Бір жолда екі іргелес ұяшықты біріктіру үшін сол тегтердің **colspan** атрибуттарын пайдалану керек, мысалы:

<td colspan=2>.

Кестеде ұяшықтарды біріктіру мысалын (сурет 4.3.2) компьютерде орындайық және бумаға файлды **primer8.html** атымен сақтаңдар.


```
<HTML>
<HEAD>
 <meta charset="utf-8">
 <TITLE>Table1</TITLE>
</HEAD>
<BODY>
 <table border>
 <tr align="center">
 <td rowspan="2"></td> <td colspan="2">
 Күзен </td>
 </tr>
 <tr>
 <td >салмағы</td> <td align="center" >өлшемі</td>
 </tr>
 <tr align="center">
 <td>аталықтар</td>
 <td>1.2 - 2.5 кг</td> <td>70см дейін</td>
 </tr>
 <tr align="center">
 <td>аналықтар</td>
 <td>0.7 - 1.0 кг</td> <td>40см дейін </td>
 </tr>
 </table>
 </BODY>
</HTML>
```

Күзен		
	салмағы	өлшемі
аталықтар	1.2 – 2.5 кг	70см-ге дейін
аналықтар	0.7 – 1.0 кг	40см-ге дейін

а) Notepad++ түрі

ә) Браузердегі түрі

Сурет 4.3.2. Ұяшықтарды біріктіру

1. Кестенің негізгі құрылымдық элементін атаңдар.
2. `<th>...</th>` тегінің `<td>...</td>` тегінен айырмашылығын көрсетіңдер.
3. Ұяшықтарды біріктіру не үшін қажет?
4. Ұяшықты түспен ерекшелеңдер.
5. Ұяшық шегарасының түсін қалай өзгертуге болады?
6. Ұяшық ішіндегі мәтіндерді туралау үшін қандай атрибуттар қолданылады?

1. Жаңа web-бетті құрыңдар. Бетке кестені орналастырыңдар.
  - 1) Кестені беттің ортасы бойынша туралаңдар.
  - 2) Кестенің артқы фоны = "#E2E2E2".
  - 3) Кесте ені = 500 пиксель.
  - 4) Ұяшық шегарасы мен оның ішіндегі мәліметтер арасындағы аралық = 15 пиксель.
  - 5) Шегараның қалыңдығы = 5 пиксель, шегара түсі = "#008000".
  - 6) Кестенің екінші қатарының түсі = "#FFFFCA".

7) 3-үяшық түсі = "#FFCACA", 5-үяшық түсі = "#ECFFEC" (4.3.3-суретке қараңдар).

Кестелердің, жолдардың және ұяшықтардың артқы фондарын форматтау:

1	2	3
4	5	6
7	8	9

Сурет 4.3.3. Берілген кестенің артқы фонын форматтау

Бетті бумаға table2.html файл атауымен сақтаңдар.

2. Жаңа web-бетті құрыңдар.

- 1) Бетке 5 жолдан және 5 бағаннан құралған кестені орналастырыңдар.
- 2) 4.3.4-суретте көрсетілгендей кестенің ұяшықтарын біріктіріңдер.
- 3) Бетті бумада file3.html файл атауымен сақтаңдар.

Кесте ұяшықтарын біріктіру:

Сурет 4.3.4. Ұяшықтарды біріктіру мысалы

«HTML-дегі кестелер мен тізімдер» тақырыбына сөзжұмбақ құрыңдар.

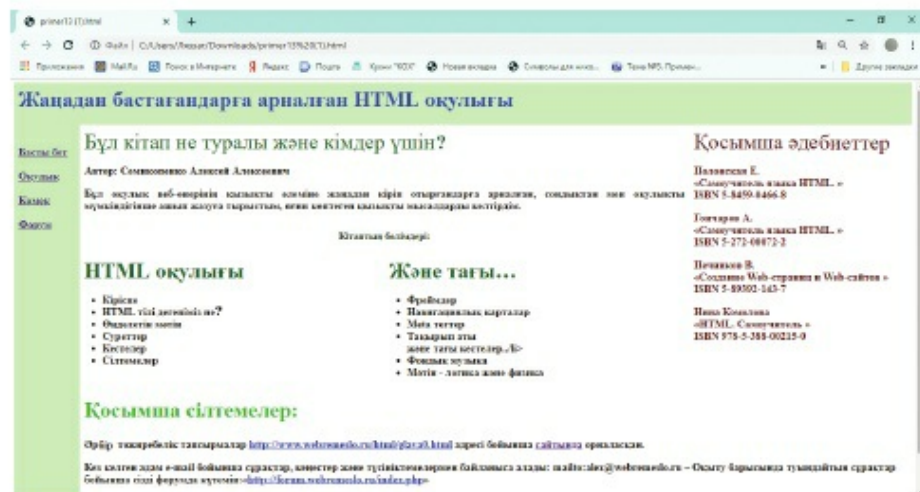

Жобалық жұмысты орындаңдар:

- 1) 4.3.5-суреттегі web-бетті талдаңдар.

2) кестені құруға арналған тегтерді және басқа да тегтерді пайдаланып, web-бетті құрыңдар (сурет 4.3.5).

Сурет 4.3.5. «Кесте құру» жобасы

4.4 WEB-БЕТКЕ СУРЕТ ҚОЮ

Web-беттегі суретті өңдеуге бола ма?

<p>Web-бетке суретті қоюды; Суретті қою тегінің қандай атрибуттары бар; Суреті бар фонды қалай жасауға болады.</p>	<p>Сурет – Изображение – Image Сілтеме – Ссылка – Link Адрес – Адрес – Address</p>	<p>Әлеуметтік желілерде және мессенджерде күнделікті қарым-қатынаста қолданылатын смайлдар шамамен 30 жыл бұрын пайда болған. Әлемдегі бірінші смайлдың авторы – программалаушы Скотт Фалман.</p>
<p>Сендер білесіңдер</p>	<p>Түйін сөздер</p>	<p>Бұл қызықты</p>

Web-бетке сурет қою

Бетке сурет қою үшін <img> тегі қолданылады. Стандартты сурет форматтары GIF, PNG және JPEG болып табылады:

- JPEG (Joint Photographic Experts Group) фотосуреттерді немесе мәтіні жоқ сұр реңктегі суреттерді сақтау үшін қолданылады;

- **GIF** (Graphics Interchange Format) – анимация үшін қолданылады;
- **PNG** (Portable Network Graphics) – қалған суреттерге арналған формат (иконкалар, батырмалар және т.б.).

Жалғыз `<img>` тегі ештеңе білдірмейді. Оған тиісті атрибуттарды қосу керек. Бұл тегтің бірінші, ең маңызды атрибуты – `src` атрибуты болып табылады (ағылшын тіліндегі *source* – дереккөзі сөзінің қысқартуы). Бұл атрибут сурет файлының орналасқан жерін көрсетеді.

HTML бетке суретті қою коды келесі түрге ие:
``

Ескерту: Біздің `image.jpg` файлымыз бен бет файлы бір бумада орналасқан болса, сурет атын көрсеткен жеткілікті. Егер сурет файлы басқа жерде орналасқан болса, онда оны ашу үшін толық жолды жазу керек.

Сурет файлының адресін көрсетудің кейбір мысалдарын қарастырайық:

`` – мұндай жазба біздің `html` құжатымыз орналасқан директорияда `foto.jpg` файлы орналасқан `myfoto` бумасының бар екенін білдіреді.

`` – фотосурет құжаттан бір деңгей жоғары орналасқан.

Сондай-ақ фотосуреттің орнын көрсете отырып, кез келген Интернет-ресурсқа сілтеме жасай аласыңдар. Сондықтан `src` атрибутына суреттің `url`-адресін қоюға болады.

``

Суреті бар фонды қалай жасауға болады?

Фондық сурет – бұл кішкентай суреті бар графикалық файл, ол бірнеше рет қайталанып браузер терезесін толтырады. Фон ретінде пайдаланылатын графикалық файл `background` атрибуты арқылы `<BODY>` тегінде көрсетіледі:

`<body background="fon.jpg">`

Суретті қою мысалын (сурет 4.4.1) компьютерде орындайық:

1. Суреттерді біріктіру арқылы бетті құруды жалғастырыңдар.
2. HTML файлы орналасқан бумаға А.Құнанбайұлының `Abai.jpg`, М. Өуезовтің `Muchtar.jpg` және `fon.jpg` фоны бар суреттерді орналастырыңдар;


```

<html>
<head>
 <meta charset="utf-8">
 <title> Қазақ ағартушылары туралы </title>
</head>
<body background="fon.jpg">
<marquee behavior="slide">
 біздің мақтанышымыз!
</marquee>
<dl>

 <dt> Абай (Ибраһим) Құнанбайұлы
(1845-1904) </dt>
<h2><dd>
 Ақын, ағартушы, жазба қазақ әдебиетінің, қазақ әдеби
 тілінің негізін қалаушы, философ, композитор, аудар-
 машы, саяси қайраткер, орыс және Еуропа мәдениетімен
 жақындау арқылы қазақ мәдениетін жаңартуды көзде-
 ген реформатор. Абай ақындық шығармаларында қазақ
 халқының әлеуметтік, қоғамдық, моральдық мәселе-
 лерін арқау еткен. </dd>

 Абай Құнанбайұлы шығармалары

 « Қара сөздері »
 « Көзімнің қарасы »
 « Жиырма өлеңі »
 </h2>

 <dt> Мұхтар Омарханұлы Әуезов
 (1897-1961) </dt>
 <h2> <dd>
 Қазақтың ұлы жазушысы, қоғам қайраткері, ғұлама
 ғалым, Қазақстан Ғылым академиясының академигі,
 филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазақ
 КСР-нің еңбек сіңірген ғылым қайраткері. «Абай жолы»
 роман-эпопеясы дүниежүзі халықтарының бір жүз он
 алты тіліне аударылған.
 </dd>

 Мұхтар Әуезовтың шығармалары

 « Абай жолы »
 « Өскен өркен »
 « Қараш-қараш оқиғасы »
 </h2>
</dl> </body>
</html>

```


a) Notepad++ түрі

ә) Браузердегі түрі

Сурет 4.4.1. Сурет қою

3. Notepad++ программасын ашыңдар;
4. primer6.html ашыңдар, екі ағартушының еңбектерінің тізімін көшіріп алыңдар;
5. HTML-ге жетіспейтін программа кодын 4.4.1, а-суреттегідей енгізіңдер;
6. Бумаға файлды primer9.html атымен сақтаңдар;

7. Primer9.html іске қосындар, ашылған бет 4.4.1, ө-суреттегідей болу керек.

<img> тегі үшін атрибуттарды көрсетейік:

ЕСТЕ САҚТАҢДАР:

Егер сурет компьютеріңде орналасқан болса, онда оны Интернеттегі бетке қоюға болмайды. Ол үшін бұл суретті Интернеттегі бір орынға орналастыру керек (мысалы, файлды хостингке). Осы сурет орналасқан жердің толық адресін беттің кодында көрсету керек.

Сурет тегтерінің атрибуттары

Кесте 4.4.1

Атрибут	Атрибут мәнінің сипаттамасы
width = " ... "	Суреттің ені пиксель немесе пайызбен берілген.
height = " ... "	Суреттің биіктігі пиксель немесе пайызбен берілген.
alt = " ... "	Альтернативті мәтінді шығарады:
title = " ... "	Суретке меңзерді жақындатқанда пайда болатын код.
align = " ... "	HTML бетінің басқа элементтеріне қатысты суреттің туралану режимін анықтайды (left, right, center). <p> Әуезов Мұхтар Омарханұлы </p>
vspace = " ... "	Жоғарғы және төменгі шегіністерді құрады
hspace = " ... "	Бүйір шегіністерін құрады (сол жақтан және оң жақтан). <p> Әуезов Мұхтар Омарханұлы </p>
border = " ... "	Суреттердің айналасында қара жиек құруға болады. Бұл атрибуттың мәні пиксельдермен көрсетілген және жиектің қалыңдығын анықтайды. Мысалы,

Мәтіннің суретті айналып өтуін тоқтату үшін clear атрибутымен
 тегін пайдалануға болады.

 тегінің атрибуттары

Кесте 4.4.2

Атрибут	Атрибут мәнінің сипаттамасы
clear	Мәтіннің суретті айналып өтуін тоқтату үшін мәнді қабылдауы мүмкін: (left, right және all).

ЕСТЕ САҚТАҢДАР:

Басқа адамдардың суреттерін тек рұқсатын алған жағдайда немесе оларды тегін суреттері бар сайттардан алған болса пайдалануға болады.

ТӘЖІРИБЕ ЖАСАҢДАР

Қазақ ағартушылары туралы біздің сайтымызбен тәжірибе жасаңдар, сурет үшін әртүрлі атрибуттарды қосыңдар.

1. GIF және JPEG форматтары арасындағы айырмашылық неде?
2. Суретке жиекті қалай орнатуға болады?
3. Баламалы мәтінді қалай пайдалануға болады?
4. Суреттің енін және биіктігін қалай орнатуға болады?
5. Кескіндерден шегіністерді қалай орнатуға болады?
6. Суреттің жанына мәтінді қалай орналастыру керек?
7. Пиктограммалар, олардың мақсаты мен түрлері қандай?
8. Web-бетте фондық суреттерді жасау әдісі қандай?

1. Браузер экранында келесі ақпаратты көрсететін HTML құжатын құрыңдар (сурет 4.4.2):

Сурет 4.4.2. Браузер терезесінде web-беттің түрі

2. **Primer9.html** файлының мәтініне өзгеріс енгізіңдер: ALT, BORDER, ALIGN, HEIGHT, WIDTH, VSPACE және HSPACE сияқты графиканың атрибуттарын қолданып көріңдер.

Өрқашан графикалық файл өлшеміне назар аударыңдар (байтта), себебі бұл web-беттің жүктелу уақытына өсер етеді. Браузердегі web-беттің өзгерістерін қараңдар.

3. Бірінші беттің (**primer.html**) Бірінші web-бет жолының орнына фотосуретті қосыңдар.

width мен **height** атрибуттарын пайдаланып, сурет өлшемін 2 есе кішірейтіңдер және үлкейтіндер. Суретті үлкейткенде сапасының төмендеуіне назар аударыңдар.

Кодтағы қатені табыңдар:

```
<html>
<head> <title>Image1</title> </head>
<body>
<p></p>
</body>
</html>
```

«Web-беттегі сурет форматтары. Масштаптау кезінде растрлық суреттің бұрмалануы» атты тақырыпқа эссе жазыңдар.

4.5. WEB-БЕТКЕ ГИПЕРСІЛТЕМЕ ҚОЮ

Гиперсілтеме не үшін керек?

Web-беттің басқа бетіне қалай сілтеме жасауды;
Беттің ішіне сілтемені қалай енгізуді;
Суретке қалай сілтеме жасауды;
Электрондық поштаға қалай сілтеме жасауды;
Беттегі барлық сілтемелер үшін түстерді қалай орнатуды.

Сілтеме – Ссылка – Link
Адрес – Адрес – Address
Электрондық пошта –
Электронная почта – Email

Қазіргі кезде Интернет, HTML хаттамасы деп аталатын жобалар іс жүзінде ядролық даму бойынша зерттеудің нәтижесі болып табылады. Бастапқыда, құжаттармен алмасудың әдісін табу мақсаты қойылған. Оның мәні гиперсілтемелерді пайдалануда. Осы жобадан дүниежүзілік желі пайда болды.

Сендер білесіңдер	Түйін сөздер	Бұл қызықты
-------------------	--------------	-------------

HTML-дегі гиперсілтемелер

HTML құжаттың басты ерекшелігі – онда басқа құжаттарға, сайттарға, файлдарға, суреттерге және т.б. гиперсілтемелер немесе жай сілтемелердің болуы.

Гиперсілтеме сілтеме жасайтын объектілер мен элементтер: қосымша, файл, каталог, тақырып, ескерту, мәтін, сурет және т.б. объектілер жергілікті дискіде немесе компьютер желісінде, сондай-ақ Интернетте орналасқан болуы мүмкін.

Сілтемелер өзара **сыртқы** және **ішкі**, сондай-ақ **мәтіндік** және **графикалық** (суреттер) болып бөлінеді.

ЕСТЕ САҚТАҢДАР:

Гиперсілтеме (ағылшын. *hyperlink*) – сол беттегі немесе кез келген беттегі басқа элементке сілтеме жасайтын web-құжаттың бөлігі.

Сыртқы сілтемелер

Сыртқы сілтемелер HTML бетінің «шектеулерінен» шығады. Файлға, каталогқа, сайтқа және бетке сілтемелер бастапқы бетке қатысты сыртқы сілтемелерге жатады және сол жолмен құрылады.

HTML сілтемелері `<a> ... </a>` (anchor – якорь ағыл. тілінен қысқартылған) тегтерімен анықталады.

Браузерде мәтіндік сілтемелер мәтін болып табылады (ағымдағы жағдайда ол көк түспен ерекшеленген және асты сызылған), ал графикалық сілтемелерді ашу үшін оны басу керек болатын объект болып табылатын, кез келген суретті қамтиды. Сілтемені басқанда браузер href атрибутында көрсетілген бетті жүктейді. Мысалы, сурет 4.5.1.

<code> Сайтқа сілтеме </code>	Сайтқа сілтеме
<code>Бетке сілтеме< /a></code>	Бетке сілтеме
<code>< a href = "http://www.cprm-game.kz/files/p_Bigfoot2017.pdf" > Файлға сілтеме < /a></code>	Файлға сілтеме
<code> <img src="smile.png"> </code>	

а) Notepad ++ түрі

ә) Браузердегі түрі

Сурет 4.5.1. Web-бетте сілтеме құру

ТӘЖІРІБЕ ЖАСАҢДАР

`<a>` тегіне бір уақытта мәтінді және суретті орналастырыңдар (сурет 4.5.2).

Суретке мәтін

Сурет 4.5.2. Мәтін және сурет түріндегі сілтеме

Ішкі сілтемелер

Ішкі сілтемелер сол беттегі әртүрлі бөліктерге апарды.

Сайттың бір бетіне навигация жүргізу үшін оны якорьмен (ішкі сілтеме) белгілеп, оларға сілтеме жасай аласыңдар. Белгілеу үшін **name** атрибутын пайдаланыңдар.

```
< a name="якорь аты">мәтін< /a>
```

Пайдаланушы сілтемеге шерткен кезде ашылатын бетте қажетті жерге якорь орналасады.

Ішкі сілтеменің **href** атрибутында адрес орнына қажетті якорь аты көрсетіледі, якорь атының алдына (#) тордың таңбасы қойылады.

```
< a href="#якорь атауы">текст< /a>
```


Қазақ ағартушылары туралы бетті жасауды жалғастырыңдар.

1. **Notepad++** программасында **primer9.html** файлын ашыңдар.
2. Бірінші төрт тақырыпшаны **name** атрибутымен орналастырыңдар, «1», «2», «3», «4» мәндерін беріңдер (сурет 4.5.3).

<code> Абай (Ибраһим) Құнанбайұлы </code>
<code> Абай Құнанбайұлы шығармалары </code>
<code> Әуезов Мұхтар Омарханұлы </code>
<code> Мұхтар Әуезов шығармалары </code>

Сурет 4.5.3. Notepad++ түрі

3. Төмендегі кодты беттің басында немесе соңында қосыңдар (өз қалауың бойынша), (сурет 4.5.4,а):

<code> Құнанбайұлы </code>	Құнанбайұлы
<code> Құнанбайұлы шығармалары </code>	Құнанбайұлы шығармалары
<code> Әуезов </code>	Әуезов
<code> Әуезов шығармалары </code>	Әуезов шығармалары

а) Notepad++ түрі

ә) Браузердегі түрі

Сурет 4.5.4. Ішкі сілтемелер

4. Бумаға файлды **primer9.html** атымен сақтаңдар.

5. **Primer8.html** іске қосыңдар, ашылған бет 4.5.4, ә-суреттегідей болу керек.

Жоғарғы төрт сілтеменің кез келгенін басуға болады және браузерді тиісті тақырыпқа жылжытады, ал браузердегі беттің адресі **http://../primer9.html/#1** өзгереді.

Ағымдағы жағдайда браузерлерде пайдаланылатын якорьлер бар, мысалы, **#top** сілтемесін басу бетті автоматты түрде жоғарыға – сайттың басына жылжытады.

Электрондық поштаға сілтеме

Электрондық поштаға сілтеме жасау үшін **href** атрибуты мәнінде URL орнына хаттаманы көрсете отырып (**mailto:**), электрондық пошта адресін жазу қажет. Осындай сілтемеге басқанда **Kimге** өрісіне электрондық пошта адресі жазылған пошта программасының терезесі ашылады. HTML кодта былай жазылады:

```
Менің поштам
```

Беттегі барлық сілтемелердің түсін орнату

Сілтемелер түстері **<body>** тегінің атрибуттары ретінде көрсетіледі. Атрибуттардың болуы міндетті емес, егер олар көрсетілмесе, үнсіз келісім бойынша мәндер қолданылады.

<body> тегінің атрибуттары

Кесте 4.5.1

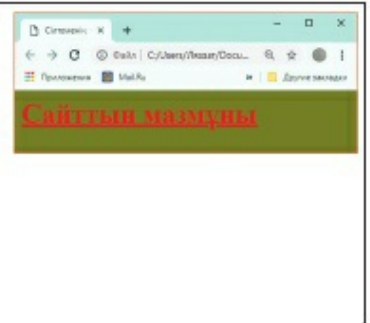
Атрибут	Атрибут мәнінің сипаттамасы
link	Web-беттегі сілтемелердің түсін анықтайды (үнсіз келісім бойынша түсі – көк, #0000FF).
alink	Белсенді сілтеме түсі. Тінтуірдің батырмасымен үстінен шерту кезінде сілтеме түсі өзгереді. Үнсіз келісім бойынша түсі – қызыл, #FF0000.
vlink	Қарап шыққан сілтемелер түсі. Үнсіз келісім бойынша түсі – күлгін, #800080.

Компьютерде сілтемелердің түсін (4.5.5-сурет) құру мысалын жасайық: бумаға файлды **primer10.html** атымен сақтаңдар.


```
<html>
<head>
<meta charset="utf-8">
<title>Сілтеменің түстепі</title>
</head>
<body link="red" vlink="#cecece" alink="#ff0000"
bgcolor = "olive">
<p><h1>Сайттың мазмұны</
a></h1>
</p>
</body>
</html>
```


а) Notepad++ түрі

ә) Браузердегі түрі

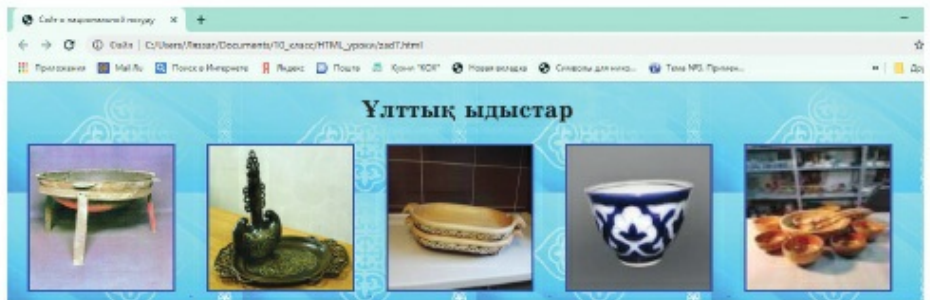
Сурет 4.5.5. Гиперсілтеме түсін өзгерту

1. Web-беттегі гиперсілтеме дегеніміз не және оның рөлі қандай?
2. Гиперсілтемелердің негізгі тегтерін атаңдар және сипаттаңдар.
3. Жергілікті web-беттерге сілтеме қалай жасалады?
4. WWW-те кез келген орынға сілтеме қалай жасалады?
5. Гиперсілтеменің түсін қалай өзгертуге болады?
6. Графикалар гиперсілтеме ретінде қалай пайдаланылады?
7. Бір HTML құжаты ішінде белгі бойынша көшу қалай жүзеге асады?
8. Басқа HTML құжатында құрылған белгі бойынша көшу қалай жүзеге асады?

1. Браузер экранында келесі ақпаратты бейнелейтін HTML құжатын құрыңдар (сурет 4.5.6): сурет үстіне тінтуір батырмасын басқанда сәйкес сілтеме, ал тінтуірді үстіне апарғанда ыдыстың атауы т.б. ашылу керек.

Сурет 4.5.6. Браузер терезесінде web-беттің түрі

2. Бірінші беттегі суретке гиперсілтеме қойыңдар: фотосуретті басқан кезде жаңа терезеде толық өлшемді нұсқасы ашылуы керек. Беттің артқы фонын ақшыл сары түске бояңдар (#FFFFD9).

3. Абай Құнанбайұлы мен Мұхтар Әуезовтің шығармаларына гиперсілтеме қойылатындай етіп **primer8.html** файлына өзгерістер енгізіңдер (осындай беттерді Интернеттен табыңдар), қаралмаған сілтемелерді қызыл түске бояңдар (#FF0000), қаралғандары – көк (#0000FF).

Кодтағы қатені табыңдар:

```
<html>
<head>
 <title>Сілтеме</title>
</head>
<body>
 <p><a></p>
</body>
</html>
```


Гиперсілтемелерді құру бойынша пайдалы кеңестерді оқыңдар және менюдің түрлерімен танысыңдар – сурет-карталармен, яғни тінтуірдің ба-тырмасын басуына сезімтал суреттер. «Сілтемелер картасы» атты тақырыпқа эссе жазыңдар.

4.6. СТИЛЬДЕРДІҢ КАСКАДТЫ КЕСТЕСІН ҚОЛДАНУ (CSS)

Web-беттің сыртқы көрінісі қаншалықты маңызды?

CSS дегеніміз не, CSS тілінің негізгі терминдерін;
Селекторлар дегеніміз не; CSS тілінің сипаттары мен мәндері;
Селектор түрлері.

Стиль – Стиль – Style
Селектор – Селектор – Selector
Қасиеттері – Свойства – Properties
Мәні – Значение – Мәні – Value
Класс – Класс – Class

W3C (World Wide Web консорциумы) ұсынымдарында стильдер кестесі «каскадты стильдер кестесі» деп аталады, себебі web-бетті беттеген кезде бір емес, бірнеше кестені қолдануға болады.

Сендер білесіңдер

Түйін сөздер

Бұл қызықты

HTML web-беттердің мазмұны мен құрылымын анықтайды, бірақ визуалды стильді және беттің сыртқы көрінісін анықтау үшін CSS-ті қолданады.

Мысалы, CSS стильдерін пайдалану арқылы сілтемелерден астын сызу функциясын алып тастауға, кесте шегараларын үзік сызықпен орнатуға немесе тінтуір меңзерін жылжытуға, қаріптерді немесе түстерді тек бір рет орнатып және оларды көп рет қолдануға болады.

ЕСТЕ САҚТАҢДАР:

CSS (Cascading Style Sheets) – web-бет элементтерінің сыртқы көрінісін басқаруға арналған технология.

CSS-тің негізгі терминдері

CSS-тің бірнеше негізгі терминдерімен танысайық. Бұл терминдер *селекторларды*, *қасиеттерді* және *мәндерді* қамтиды. HTML-дің қай элементтеріне стиль қойылатынын түсіну үшін оларды көрсетіп, содан кейін стиль беру керек.

Стильдерде «қасиеті-мәні» жұбында көрсетілу ережелерінің жиынтығы және қай элементтерге қолданылатыны беріледі (*селектор*). Ережелер фигуралық жақша ішіне жазылады және бір-бірінен нүктелі үтірмен бөлінген. Қасиеттері мен олардың мәндері арасында қос нүкте қойылады (сурет 4.6.1):

Сурет 4.6.1. CSS синтаксисінің құрылымы

Бұл терминдерді толығырақ қарастырайық.

Селекторлар

Элементтерді web-бетке қосу кезінде олар CSS көмегімен рәсімделеді. HTML ішіндегі қай элементке немесе элементтерге оған стильдерді (түс, өлшем және орын сияқты) қолдануға болатынын селектор анықтайды. Селекторлар бірегей элементтерді таңдау үшін түрлі көрсеткіштер комбинациясынан тұруы мүмкін.

Селекторлар әдетте **id** немесе **class** мәні немесе **<h1>** немесе **<p>** элементтің атауы сияқты атрибуттардың мәнімен байланысты.

CSS селекторлары **{ }** фигуралы жақшалармен үйлестіріледі, олар таңдалған элементке қолданылатын стильдерді қамтиды.

Мысалы, беттегі әрбір абзацты немесе бір ғана абзацты таңдағымыз келеді. Селектор барлық **<p>** элементтеріне бағытталған.

```
p { ... }
```

Қасиеттері

Элемент таңдалғаннан кейін қасиеттер оған қолданылатын стильдерді анықтайды. Қасиет аттары селектордан кейін, фигуралық жақшалар ішінде **{...}** және қос нүкте алдында жүреді. **Background, color, font-size, height** және **width** және басқада жиі қолданылатын көптеген қасиеттері бар.

Мысалы, барлық <p> элементтеріне қолданылатын **color** және **font-size** қасиеттерін анықтайық.

```
p {
 color: ...;
 font-size: ...;
}
```

Мәні

Осы қасиеттің әрекетін мән арқылы орнатуға болады. Мәндер қос нүкте және нүктелі үтір арасында мәтін ретінде анықталуы мүмкін.

Мысалы, <p> барлық элементтерін таңдаймыз және оны қызғылт түсті етіп орнатамыз, 16 өлшемін береміз, яғни **color** мәнінің қасиеті **orange**, **font-size** мәнінің қасиеті 16 пиксель.

```
p {
 color: orange;
 font-size: 16px;
}
```

CSS-тің қосылуы

CSS-ті HTML-ге қосу үшін HTML-ден CSS-ке сілтеме көрсетілуі керек. CSS стилі HTML құжатқа 3 тәсілмен қосылады: *ішкі стиль*, *құжат деңгейіндегі стиль* және *сыртқы стиль ретінде*.

Ішкі стиль

Нақты жалғыз элементтің стилін көрсету керек болғанда қолданылады. Ішкі стиль **style** атрибутында жазылады және осы тегтің ішіндегісі үшін қолданылады. Ішкі стиль сыртқы стильдер мен құжат деңгейінің стиліне қарағанда жоғары басымдыққа ие.

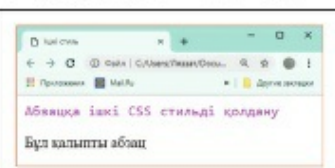

Ішкі стильді пайдаланып мөлшерін, қарпін, абзац түсін өзгертуге мысал келтірейік (сурет 4.6.2).

1. Notepad++ программасын ашыңдар.
2. Программалық кодты HTML-ге енгізіңдер (сурет 4.6.2,а).

```
<html>
<head>
<meta charset="utf-8">
<title>Ішкі стиль</title>
</head>
<body>
<p style="font-size: 120%; font-family: monospace; color: #cd66cc">
 Абзацқа ішкі CSS стильді қолдану</p>
<p> Бұл қалыпты абзац </p>
</body>
</html>
```

а) Notepad++ түрі

ә) Браузердегі түрі

Сурет 4.6.2. Ішкі стильді қолдану

3. Бумаға файлды **primer11.html** атымен сақтаңдар.

4. **primer11.html** іске қосыңдар, 4.6.2,ә-суретте көрсетілгендей болуы керек.

Құжат деңгейіндегі стильдер (жаһандық).

Барлық құжатқа қолданылады, HTML құжатында `<head> ... </head>` тегіне қойылатын `<style> ... </style>` тегінің ішінде жазылады.

`<Li>` тізімінің пункттері үшін екі стильді көрсетудің мысалын келтірейік: біреуі `<ul>` маркерленген тізімге бағынышты болған жағдайда, ал екіншісі `<ol>` нөмірленген тізімге бағынышты болған кезде (сурет 4.6.3): программалық кодты HTML-ге енгізіңдер (сурет 4.6.3,а) және бумаға файлды **primer12.html** атымен сақтаңдар.

```
<html>
<head>
 <meta charset="utf-8">
 <title>List_style</title>
</head>
<style>
ul li{font-size: 36px;color:green;}
ol li{font-size: 20px;color:blue;}
</style>
</head>
<body>

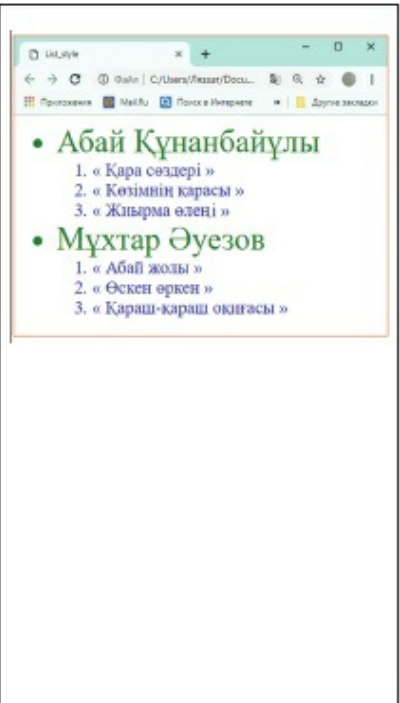
Абай Құнанбайұлы

 « Қара сөздері »
 « Көзімнің қарасы »
 « Жиырма өлеңі »

Мұхтар Әуезов

 « Абай жолы »
 « Өскен өркен »
 « Қараш-қараш оқиғасы »

</body>
</html>
```


а) Notepad++ түрі

ә) Браузердегі түрі

Сурет 4.6.3. Тізімдер стилі

Стильдерді көрсетудің бұл жолы бір құжаттағы HTML элементтерінің жиынтығына (тегтер) бірдей стильдерді қолдану қажет болған кезде пайдаланылады.

Сыртқы (байланысты) стильдер

.css кеңейтілімімен бөлек файлда сақталады және тегпен қосылады.

`<link rel="stylesheet" type="text/css" href="стиль_адресі">`

Негізгі артықшылығы: бір стиль HTML-дің бірнеше беттерінде бірден пайдаланылуы мүмкін.

Сыртқы файлдарда бүкіл сайт үшін ортақ стильдерді сақтау керек, бірақ олар әртүрлі құжаттарда көптеген тегтерге тікелей әсер етеді. Мысалы, біз сайттағы барлық беттерде фон түсі мен қаріп өлшемін өзгертеміз деп шештік. Егер барлық беттер бірдей сыртқы CSS стилін қосса, онда жаңа фон түсі мен қаріп өлшемін орнату жеткілікті.

CSS файл басқа сайтта орналасуы мүмкін – бұл жағдайда оның URL адресін көрсету керек.

Селектор ретінде қолдану мысалын қарастырайық:

1. Программалық кодты HTML-ге енгізіңдер (сурет 4.6.4).

```

1 <style>
2 .c11 {text-decoration: underline; font-size: 80%}
3 A.c11 {text-decoration: none;}
4 </style>

```

Ln: 1 Col: 1 Sel: 0|0 Windows (CR LF) UTF-8-BOM INS

4.6.4-сурет. Селектор – класс

2. Файлды `style1.css` ретінде сақтаңдар (сурет 4.6.5).

4.6.5-сурет. Файлды сақтау терезесі

Енді **primer13.html** бетінің өзін құрамыз:

3. Notepad++ программасында жаңа файл құрындар;
4. Программа кодын HTML-ге енгізіңдер (сурет 4.6.6,а).

<pre><html> <head> <meta charset="utf-8"> <title> Шығармалары </title> <link rel="stylesheet" type="text/css" href="style1.css"> </head> <body> <h1 class="cl1"> Абай Құнанбайұлының мен жақсы көретін шығармалары </h1> Қара сөздері
  Көзімнің қарасы
  Жиырма өлеңі </body> </html></pre>	
---	--

а) Notepad++ түрі

ә) Браузердегі түрі

Сурет 4.6.6. Сыртқы стильді қолдану

5. Бумаға файлды **primer13.html** атымен сақтаңдар (сурет 4.6.6,ә).

Осы бетті ашқан кезде клиент браузері **style1.css** файлын жүктейді және құжатқа CSS ережелерін қолданады.

CSS-ні пайдалану мазмұннан бөлек құжаттың рәсімделуіне мүмкіндік береді. Біздің мысалда рәсімдеу ережелері **style1.css** файлында бар, ал мазмұны – **primer13.html** файлында. Мұндай бөлу сайтты өңдеуді айтарлықтай жеңілдетеді.

1. Неге CSS стилінің кестелері каскадты деп аталады?
2. Стильдің қасиетіне мәнді қалай береді? Мысал келтіріңдер.
3. Фон түсі қай қасиетті орнатады?
4. CSS-те түсіндірмелер қалай белгіленеді?
5. Беттің барлық сілтемелері үшін астын сызуды жою қалай орындалады?
6. CLEAR қасиеті нені білдіреді?
7. Аралас стильдерді қолдануға бола ма, мысалы, ішкі және сыртқы?
8. RED класына ие барлық элементтер үшін қызыл түсті қалай орнату керек?

1. Сыртқы CSS файлын құрыңдар. Онда қаріп өлшемін үлкейтіндер, **BODY** тегі үшін **background-color** қасиетімен фон беріндер және шегара қалыңдығы – **5px**. Оны сайттың барлық беттеріне қосыңдар.

2. Бастапқы бетінде фондық түсті басқа беттерден ерекше түске өзгертіңдер.

3. Ішкі беттерге сілтемелер (шарлау менюінде) және сыртқы сілтемелер үшін 2 түрлі стиль класын құрыңдар. Беттегі **<a>** тегтеріне **class** атрибуттарын қосыңдар.

Бұл мысалда мәтін web-бетте қандай түсте болады?

```
<html>
 <head>
 <title>Мәтін түсі</title>
 <style>
 HTML { color: black; }
 BODY { color: red; }
 P { color: green; }
 </style>
 </head>
 <body>
 <p style="color: blue;">Мәтін</p>
 </body>
</html>
```


primer9.html файлын беттің кез келген элементін стиль құрудың үш әдісін қолданып редакциялаңдар.

Тексеру үшін тест сұрақтары

- Тақырып түсін жасылға орнату керек. Бұл үшін стильдің қандай қасиеті қолайлы?
  - Font-color;
  - Color;
  - Font-family;
  - Text;
  - Font-size.
- Стиль дегеніміз не?
  - Деректердің бір бөлігін басқа файлға көшіру арқылы HTML кодын қысқарту тәсілі.
  - Гипермәтіндік құжаттар үшін таңбалау тілі.
  - Web-беттің элементтерін форматтау ережелерінің жиынтығы.
  - Мәтіндік құжаттарды HTML-ге түрлендіру әдісі.
  - HTML кодын беттеу үшін түрлі әдістер болып табылатын технология.
- CSS аббревиатурасының ашылып оқылуы.
  - Colorful Style Sheets.
  - Cascading Style Sheets.
  - Computer Style Sheets.
  - Creative Style Sheets.
  - Common Style Sheets.

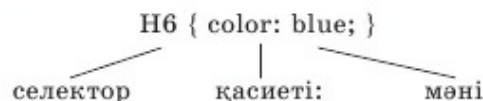
4. Сайт бірдей стильдік рәсімдеуге не жүзден астам HTML құжаттан тұрады. CSS-ті қосудың ең жақсы жолы қандай?
 А. Байланысты стильдер.
 В. Ғаламдық стильдер.
 С. Блоктық стильдері.
 D. Ішкі стильдер.
 E. Стильді экспорттау.
5. Сыртқы CSS файлын қосу үшін қандай HTML коды пайдаланылады?
 A. `<style>mystyle.css</style>`
 B. `<style>@mystyle.css</style>`
 C. `<link rel="stylesheet" href="http://htmlbook.ru/mystyle.css">`
 D. `<link>@import url(mystyle.css)</link>`
 E. `<stylesheet>mystyle.css</stylesheet>`
6. Ішкі стильді анықтау үшін қандай атрибут қолданылады?
 A. Style; B. Class; C. Styles; D. Font; E. Link.

4.7. CSS СЕЛЕКТОРЛАР ЖӘНЕ ҚАСИЕТТЕРІ

Дизайнер мамандығы туралы не білесіңдер?

Селекторлар қандай болады? CSS қасиеттері: өлшем, түс, қаріп, мәтін; фон, шегара; позициясы.	Қаріп – Шрифт – Font Позиция – Позиция – Position Шегаралар – Границы – Borders	Netcraft компаниясының мәліметі бойынша қазіргі кезде 65 миллиардтан астам web-беттерден тұратын 227 миллионнан астам сайт бар.
Сендер білесіңдер	Түйін сөздер	Бұл қызықты

CSS стилінде бірнеше *қасиеттерді* естеріңе сала кетейік: мән фигуралық жақша ішінде беріледі, ал жақша алдында элементке қолданылатын селектор көрсетіледі.

Қасиеттері мен мәндерін пайдаланып, кез келген күрделі мәтінді CSS құралдарымен форматтай аламыз. CSS атрибуттары анықтамасынан қажетті қасиеттерді табуға болады (мысалы, <http://htmlbook.ru>)

CSS-тің ерекшелігі кейбір қасиеттердің негізгі элементтен туынды элементке меншіктелуі болып табылады. Мысалы, **font-size** қасиеті `<body>` тегіне орнатылған болса, онда ол барлық элементтерге беріледі. Егер өлшем қасиеті пайыз ретінде көрсетілсе, ол басты элемент үшін берілген мән негізінде есептеледі.

Селекторлардың түрлері

Селектор ретінде қолдануға болады:

– **Белгілі тегтің атын** – онда стиль барлық осындай тегтерге қолданылады.

Мысал қарастырайық.

1. Сілтемелер үшін келесі стильдерді орнату қажет: 12-қаріп өлшемі және асты сызылмаған.

```
A { font-size: 12pt;
 text-decoration: none; }
```

– **Белгілі тегтердің бірнеше атаулары үтірлермен бөлінген** – онда барлық көрсетілген тегтер үшін стиль қолданылады.

Мысалы, барлық тақырыптарды көк түсте қою керек.

```
h1, h2, h3, h4, h5, h6 { color: blue; } /* барлық тақырыптарды көк түспен*/
```

/*...*/ бұл түсіндірме.

– **Бірнеше тег аттары бос орын арқылы көрсетіледі:**

Мысалы, сілтеме кестеге қойылған. Негізгі қаріптен қаріп өлшемін 20% -ға арттыру керек.

```
TABLE A {font-size: 120%;}
```

– **Идентификатор.** Идентификаторлар бір ғана бірегей элементке бағытталған. CSS-де идентификаторлар # белгісінен кейін қойылады, содан кейін HTML кодында идентификаторы **id** атрибутының мәні ретінде пайдаланылады, **id="идентификатор"**.

Мысалы, идентификатор **home** мәнін қамтитын **id** атрибутынан тұратын элементі.

```
#home {font-size: 200% }
```

HTML кодында **id="идентификатор"** жазамыз.

```
<div id="home">HTML және CSS-ті біріктіреміз</div>
```

Көрсетілетін элементтің түріне қарамастан **id** атрибутының мәні бетте тек бір рет пайдаланылуы мүмкін. Егер **id** бар болса, онда олар маңызды элементтер үшін сақталуы керек.

– **Кластар.** Кластар **class** атрибутының мәніне негізделген элементті таңдауға мүмкіндік береді. Кластар селекторы бірдей типтегі барлық элементтерді емес, белгілі бір элементтер тобын таңдайды.

Кластар бірнеше элементтер үшін **class** атрибутының берілген мәнін қолданып, бірдей стильдерді әртүрлі элементтерге қолдануға мүмкіндік береді.

CSS-де кластар алдында нүкте, содан кейін класс атрибутының мәні арқылы белгіленеді.

```
.c11 { text-decoration: underline; font-size: 80% }
```

HTML кодында класс селекторы **class** атрибутының **c11** мәнін қамтитын барлық элементтерді, соның ішінде **<div>** және **<p>** элементтерін таңдайды.

```
<div class="c11">...</div>
<p class="c11">...</p>
```

Мысалы, элементке түс орнатайық. Параметр ретінде түстің оналтылық немесе алфавиттік мәні болуы мүмкін.

```
.red { color: yellow }
```

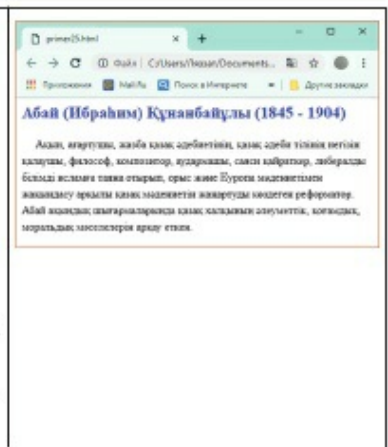

Берілген мысалды орындаймыз. CSS-нің көмегімен тақырып атауы үшін келесі параметрлерді орнатайық: қаріп өлшемі – 16 pt, жартылай қарайтылған, жол ортасы бойынша туралау. Мәтін үшін – қаріп өлшемі 12 pt, жоларалық интервал – бір жарым, азат жол – 1,5 см, класты селектор ретінде қолданамыз (сурет 4.7.1) және файлды өз бумамаызда **primer14.html** атымен сақтаймыз.

1. «Notepad++» программасын ашыңдар;
2. Программа кодын HTML-ге енгізіңдер (сурет 4.7.1,а).

```
<html>
<head>
<meta charset="utf-8">
<style>
.clh2 {color: Blue; text-decoration: none; font-size: 16 pt;
font - weight : bold;text - align: center;
}
.clp {font-size: 12 pt; line-height: 1.5;text-indent: 20px;
}
</style>
</head>
<body>
<h2 class="clh2"> Абай (Ибраһим) Құнанбайұлы (1845 -
1904)</h2>
<p class="clp">
Ақын, ағартушы, жазба қазақ әдебиетінің, қазақ әдеби
тілінің негізін қалаушы, философ, композитор, аудармашы,
санси қайраткер, орыс және Еуропа мәдениетімен жақында-
су арқылы қазақ мәдениетін жаңартуды көздеген рефор-
матор. Абай ақындық шығармаларында қазақ халқының
әлеуметтік, қоғамдық, моральдық мәселелерін арқау еткен.
</p>
</body>
</html>
```

а) Notepad++ түрі

ә) Браузердегі түрі

Сурет 4.7.1. Мәтінді CSS-пен форматтау

3. Бумаға файлды **primer13.html** атымен сақтаңдар.
4. **primer14.html** іске қосыңдар, 4.7.1,ә-суретте көрсетілгендей болуы керек.

CSS-дегі фонды көрсету, қолдану және баптау.

CSS фонмен жұмыс істеу үшін көптеген құралдарды ұсынады (кесте 4.7.1), олар құрылатын сайт үшін қайталанбайтын және үйлесімді фон құру мүмкіндігін береді.

CSS қасиеттері: фон, шегара

Кесте 4.7.1

Қасиеттері	Мәннің сипаттамасы	Синтаксисі
Background-color: ...	Элементті түсімен толтырады. Color мәні элемент түсін орнатады, ал transparent мәні түссіз фонды орнатады.	<code>.col {background - color : Red;}</code>
Background-image: ...	Суретті фон ретінде пайдалануға мүмкіндік береді және келесі мәндерді қабылдайды: none – фондық сурет пайдаланылмайды; url – суретке жол көрсету мүмкіндігін береді.	<code>.cat {background - image: url(img/cat1.gif);}</code>
border	Параметрлерді біріктіреді: <i>border-top</i> – жоғарғы шегара; <i>border-right</i> – оң жақ шегара; <i>border-bottom</i> – төменгі шегара; <i>border-left</i> – сол жақ шегара.	<code>.bor3 {border-left-style:solid; border-right-style:solid; border-width:2px;}</code>
border-style	Шегаралары үшін стильдерді орнатуға мүмкіндік береді; Мәндері: <i>solid</i> – шегаралар тұтас сызықпен салынады; <i>dashed</i> – шегаралар нүктелі сызықпен салынады; <i>dotted</i> – шегаралар нүктелер арқылы салынады; <i>double</i> – шегаралар қос тұтас сызықпен салынады.	<code>aside { border-style:solid dotted dashed double; }</code>

border-color	Шегараның түсін орнатады.	.bor1 { border-style:solid; border-color:red;}
border-width	Шегараның қалыңдығын орнатады.	.bor2{ border-style:solid; border-width:2px;}

Егер тек бір стиль мәні жарияланса, қалған барлық төрт шегара бұл стильді қолданады. Егер екі стиль жарияланса, жоғарғы және төменгі шегаралар бірінші стильді қолданады, оң және сол жақ шегаралар екінші стильді қолданады. Үш стиль жарияланса, жоғарғы шегара бірінші стильді қолданады, оң және сол жақ шегаралар екінші стильді пайдаланады, ал төменгі шегара үшінші стильді пайдаланады.

Мәтіннің фонын және шегарасын орнатуға мысал келтірейік (4.7.2-суретті қараңдар):

1. Программалық кодты HTML-ге енгізіңдер (сурет 4.7.2,а).

<pre><html> <head> <meta charset="utf-8"> <title>Әуезов</title> <style> body { background: #D3D3D3; /* Цвет фона */ color: #8B4513; /* Цвет текста */ border: 3px dashed RED; } </style> </head> <body> <h1> Мұхтар Әуезов </h1> <p> Қазақтың ұлы жазушысы, қоғам қайраткері, ғұлама ғалым, Қазақстан Ғылым академиясының академигі, филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазақ КСР-нің еңбек сіңірген ғылым қайраткері. «Абай жолы» роман-эпопеясы дүние- жүзі халықтарының бір жүз он алты тіліне ауда- рылған.</p> </body> </html></pre>	
---	--

а) Notepad++ түрі

ә) Браузердегі түрі

Сурет 4.7.2. Фон және мәтіннің шегарасын беру

Бумаға файлды **primer15.html** атымен сақтаңдар (сурет 4.7.1,ә).

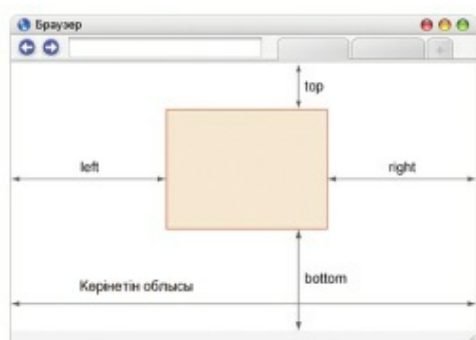
CSS позициялау (Position)

Position – бетте орналасқан ақпаратты форматтаудың ең қуатты құралы болып табылады.

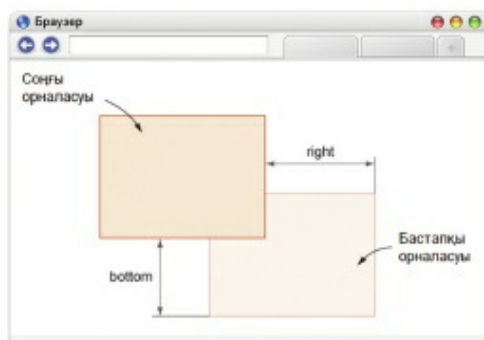
CSS қасиеттері: позиция

Кесте 4.7.2

Қасиеттері	Мәннің сипаттамасы	Синтаксис
<i>Position</i>	Элементтің орналасу жолын анықтауға мүмкіндік береді. Мән параметрлері: <i>static</i> – орналасу қолданылмайды; <i>relative</i> – элементтің беттегі қалыпты орнына қатысты орналасуы орындалады; <i>absolute</i> – элементтің орналасуы абсолютті мәндерде орындалады; <i>fixed</i> – элементтің тұрақты позициясын анықтайды.	<code>.pos { position : static; }</code>

Сурет 4.7.3. Қасиеттерінің мәндері (absolute)

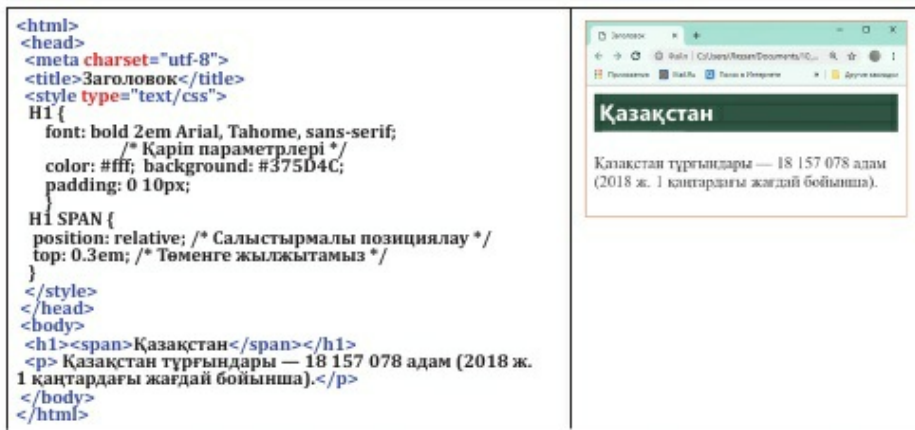

Сурет 4.7.4. Қасиеттерінің мәндері (relative)

Компьютерде салыстырмалы орналасуды қолданудың мысалын орындаңдар (сурет 4.7.5):

1. Программалық кодты HTML-ге енгізіңдер (сурет 4.7.5,а).
2. Бумаға файлды **primer16.html** атымен сақтаңдар (сурет 4.7.2,ә).

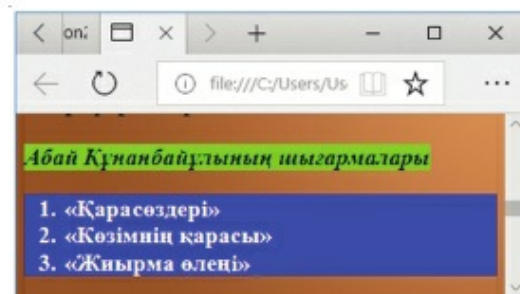
а) Notepad++ түрі

ә) Браузердегі түрі

Сурет 4.7.5. Салыстырмалы орналасуды қолдану

1. Егер құжатта әр тақырыптың мәтіні астына сызықты орналастырғың келсе, қандай қасиетті пайдаланасыңдар?
2. Салыстырмалы және абсолютті орналастыру арасындағы айырмашылық қандай?
3. Абсолютті позицияда координата осінің шығу орнын табыңдар.
4. «Негізгі элемент» және «туыстас элемент» түсініктерін қалай түсінесіңдер?
5. Айман web-беттің күрең түсті фонын орнатқысы келеді. background қасиетінің үш мәнінің қайсысы сәйкес келеді (#cbd1e8; #33f; #b6b7be)?

1. primer8.html файлын ашыңдар және тізім тақырыбы #7CFC00 түсіне, ал тізімдердің өздері blue түсін, мәтін white түсіне ие болатындай етіп өзгертіңдер (4.7.6-суреттегідей).

Сурет 4.7.6. Мәтінді өңдеу мысалы

2. Келесі тапсырмаларды орындаңдар:
  - 1) Бетте тұтас қоңыр түсті шеғара сызыңдар.
  - 2) Беттің оң және сол жақ шеғараларын қызыл түспен сызыңдар.

3) Беттің шегарасын қызғылт түспен салыңдар, сол жағына, оң жағына және төменгі жағында пунктирлі шегара сызыңдар.

4) Бетте қалыңдығы 1 пиксель қызғылт сары шегараны сызыңдар.

5) Беттің үстіңгі және төменгі жағында қалыңдығы 2 пикселді қызыл түспен шегара салыңдар да, оң және сол жағында пунктирлі сызықты қоңыр түспен шегара сызыңдар.

6) Бетінде # 1435AD түстері мен 1 пиксель қалыңдықпен тұтас шегара сызыңдар.

7) Беттің үстіңгі жағында #FF8100 түсті және қалыңдығы 1 пиксель пунктирлі шегара, ал төменгі жағында ##0B6124 түсті және тұтас шегара сызыңдар.

8) Суретті тақырып бөліміне орналастырыңдар. Суреттің биіктігін және енін өзгертіп, жоғарғы оң жақ бұрышқа орналастырыңдар. Мысалы:

img {position: absolute; left: 80%; }

1. Тұмар web-беттің фоны мен мәтіннің түсі үшін # ffe9f2 және # 6e143b түстерін таңдады, ал стильдерде келесі код пайдаланылды, алайда қажетті түстер пайда болмады. Себебі неде?

```
body {background-color: #ffe9f2
color: #6e143b}
```

2. Келесі стильде қандай қате бар?

```
img { float: left; border-width: 3; display: block }
```

3. Код берілген: `<p><span> CSS стилі </span></p>`. Келесі стиль берілген болса, мәтіннің өлшемі қандай болады?

```
BODY { font-size: 24pt; }
P { font-size: 50%; }
SPAN { font-size: 1.5em; }
```


Мектеп сайтының дизайнына баға бер және оны жақсарту үшін не істер едің?

4.8. WEB-БЕТТІҢ БЕЛГІЛЕНУІ

Web-беттегі объектілерді қалай топтауға болады ма?

Web-беттің белгіленуі дегеніміз не?

Төменгі колонтитул, бас меню және басқа навигациялық блоктар қалай жасалады

Үстіңгі немесе төменгі колонтитул – Верхний или нижний колонтитул – Header or footer
Навигация – Навигация – Navigation
Блок – Блок – Block
Меню – Меню – Menu

Google-дің басты бетінде артық ақпараттардың болмауының себебі – Google негізін қалаушылар HTML белгілеу тілдерін білмеген және қарапайым интерфейсті жылдам жасағылары келген.

Сендер білесіңдер

Түйін сөздер

Бұл қызықты

ЕСТЕ САҚТАҢДАР:

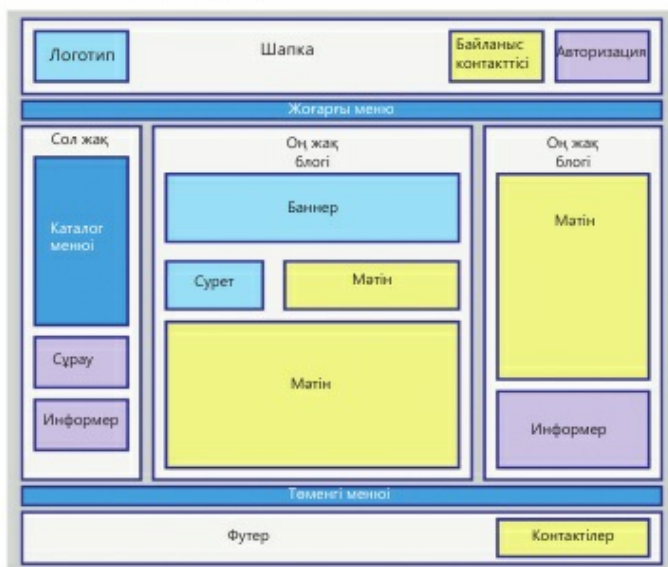
Колонтитул (*фр. colonne* – баған және лат. *titulus* – жазу, тақырып аты) – автордың атын, жұмыстың атауы, бөлімнің, тараудың, параграфтың және т.б. қай бетте орналасқанын жол шетінде көрсететін анықтамалық жол.

Бірнеше логикалық тәуелсіз бөліктерден тұратын толыққанды web-беттерді құру үшін бет белгіленуі қажет.

Беттің белгіленуі – бұл web-бетке код белгілер орналастыру. Беттің белгілеуін және рәсімдеуін жасағанда, ол бөлек функционалды бөліктерге бөлінеді. Мысалы, сайттың беттерінде негізгі ақпараттан басқа тақырып, астыңғы колонтитул, бас меню және басқа навигациялық блоктары болады (сурет 4.8.1).

Үстіңгі және төменгі колонтитулдар **<header>** және **<footer>** тегтерімен белгіленеді.

Үстіңгі колонтитул (шапка) тақырыптан, құжат туралы кіріспе ақпараттан, навигациялық сілтемелерден, іздеу формасынан, логотиптен және т.б. тұруы мүмкін. Сол сияқты төменгі колонтитул құжаттың соңында орналасқан ақпаратты қамтиды. Мысалы, автор туралы мәліметтер, жасалған күні және т.с.с.

Сурет 4.8.1. Web-беттің макеті

CSS стильдерінің кестелерін бекіту

Тиісті тегтер арасына екі шеттеріне арналған контентті қосуға болады. Формасы, түсі, орналасуы және блоктардың басқа да сыртқы көріністерін CSS файлын пайдалану арқылы көрсетеміз.

Бізде келесі селекторлар бар:

Body, container, header, navigation, menu, content, footer.

Біз жаңа қасиетті қарастырайық:

margin – блоктың орнын анықтайды. Браузер терезесі және web-беттің басқа элементтерінің шегараларын санаудың басы деп қарастыруға болады;

width – блоктың ені;

height – биіктігі;

float – селектор элементтерін орналастыруға мүмкіндік беретін қасиет, ең бастысы сол жағы бойынша немесе оң жағы бойынша туралау.

1. Notepad++ программасында жаңа **style2.css** файлын құрайық.

2. Енді кодты **styles2.css** стильдер файлына қосайық:

```
body { background: #f3f2f3;
 color: #000000;
 font-family: Trebuchet MS, Arial, Times New Roman;
 font-size: 15px;}
#container { background: #FFFFFF;
 margin: 30px auto;
 width: 900px;
 height: 1000px;}
#header {background: #838283;
 height: 200px;
 width: 900px;}
#navigation {background: #a2a2a2;
 width: 900px;
 height: 20px;}
#menu {background: #333333;
 float: left;
 width: 200px;
 height: 550px;}
#content {background: #d2d0d2;
 float: right;
 width: 700px;
 height: 550px;}
#footer {background: #838283;
 height: 180px;
 width: 900px;}
img {float:right; /* Сол жағы бойынша туралау */
 margin: 7px 7px 7px 0; /* Сурет сыртындағы шегіністер */
 border-style:solid;
 border-color:blue;}
```


3. Жаңа **primer17.html** файлын құрайық.
4. «Notepad++» программасын ашыңдар;
5. HTML-ге программа кодын енгізіңдер (сурет 4.8.2,а).

```

<html>
<head>
<title> HTML және CSS белгіленуі </title>
<link rel="stylesheet" type="text/css" href="style2.css" />
</head>
<body>
 <div id="container">
 <div id="header">
 <MARQUEE BEHAVIOR="slide">
 Біздің мақтанышымыз! </
MARQUEE>
 </div>
 <div id="navigation">
 А. Құнанбайұлы
 А. Құнанбайұлының шығармалары
 М. Әуезов
 М. Әуезовтің шығармалары
 </div>
 <div id="menu">
 Ағартушылар туралы

 Туындылар
 </div>
 <div id="content">
 <dl>
 <dt> Абай (Ибраһим) Құнанбайұлы
 (1845–1904)</dt>

 <dd>
 Ақын, ағартушы, жазба қазақ әдебиетінің, қазақ әдеби тілінің
 негізін қалаушы, философ, композитор, аудармашы, саяси қайрат-
 кер, орыс және Еуропа мәдениетімен жақындасу арқылы қазақ мәде-
 ниетін жаңартуды көздеген реформатор.
 </dd>

 Абай Құнанбайұлының шығармала-
ры

 «Қара сөздері»
 «Көзімнің қарасы»
 «Жиырма өлеңі»

 </div>
 </div>
 </div>

```



```


<dt> Мұхтар Омарханұлы
Әуезов (1897—1961) </dt>

<dd>
Қазақ жазушысы, драматург және ғалым, Қазақ КСР Ғылым
академиясының академигі, Қазақстан жазушылар одағының төраға-
сы. Оның екі томдық «Абай жолы» романы «Әлем әдебиетінің кітап-
ханасына» енді. </dd>

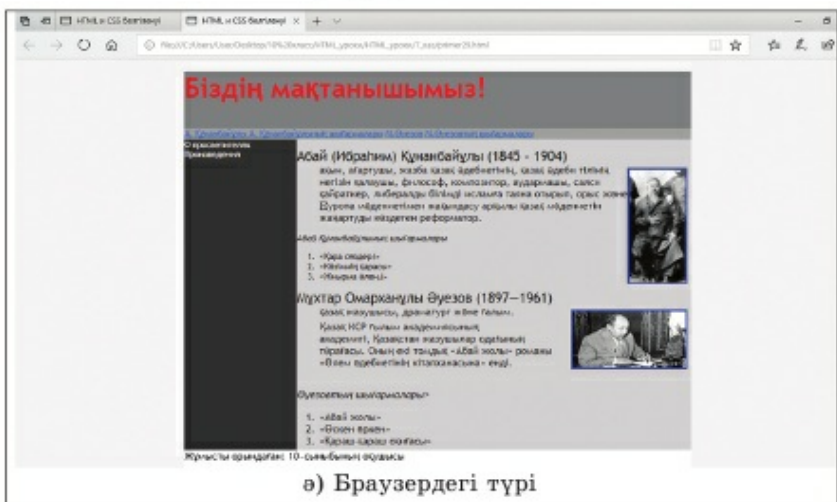
 Әуезовтің шығармалары

« Абай жолы»
« Өскен өркен»
« Қараш-қараш оқиғасы»

</dl>
</div>
<div id="clear"></div>
<div id="footer">Жұмысты орындаған: 10-сынып оқушысы
</div>
</div>
</body>
</html>

```

а) Программа коды

ә) Браузердегі түрі

Сурет 4.8.2. CSS-пен бетті белгілеу

6. Бумаға файлды **primer17.html** атымен сақтаңдар.

7. **primer17.html** іске қосыңдар, 4.8.2,ә-суретте көрсетілгендей болуы керек.

ТӘЖІРИБЕ ЖАСАҢДАР

Осы мысалға тәжірибе жасап көріңдер. Түсін, қаріп өлшемін, блоктардың фон түсін, блоктардың өлшемін өзгертіп көріңдер, суретті сол жағына қойыңдар және т.с.с.

1. Егер элемент ені контейнердің еніне сәйкес келмесе, онда осы элемент контейнерде көлденеңінен ортаға орналасуы үшін қандай қасиет/мән жұбын орнату қажет?

2. **Иә** немесе **Жоқ**: Егер сендер **body**-ге контейнер элементін қойып, енін 100% -дан жоғары мәнге өзгертсеңдер, құжаттың кенет іс-әрекеті өзгереді ме?

3. Егер элементке **float** мәнін қолданғың келсе, онда бұл элементке басқа қандай қасиет орнатылуы керек?

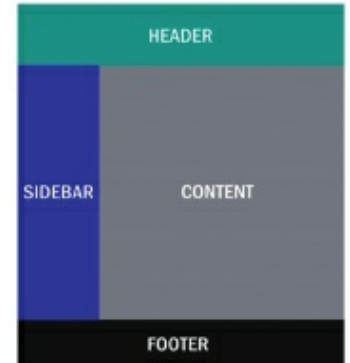
1. Келесі 4 логикалық бөліктері бар беттің макетін жасаңдар (сурет 4.8.4):

- Сайттың тақырыбы (тақырып);
- Сол жақ бүйірлік жолақ;
- Оң баған (мазмұн);
- Футер (төменгі колонтитул).

2. Макетті мазмұнмен толтырыңдар, мысалы, хобби туралы, сүйікті программа, музыка, фильм және т.б. туралы ақпараттар.

3. Экранның ортасына сәйкес келетін 760 пиксельдік кестені пайдаланып, бет белгілеуін жасаңдар. Бұл жағдайда үш жолдан және бір бағаннан тұратын кестені құрған ыңғайлы. Жоғарғы жолда парақтың тақырыбы, екінші жолда web-сайттың менюі, ал үшінші жолда тікелей сайттың мазмұны орналасады.

Сурет 4.8.3. Бет үлгісі

Кодтағы қатені табыңдар:

```
<html>
<head>
 <title>Блоки (div)</title>
<style> <!-- енгізілген стильдерді қара -->
 body {margin: 10px;}
 div {border: solid 1px black;}
 .top {position: relative; height: 100px width: 100%;}
```



```
.left {position: absolute; top: 114px; left: 10px; width: 200px; }
.main {position: absolute; top: 114px; left: 214px; margin-right:8px;}
</style>
</head>
<body>
 <div class="top">TOP
 <div class="left">LEFT</div>
 <div class="main">CONTENT</div>
</body>
</html>
```


Үш беттен тұратын web-сайт жасаңдар. Беттердің белгіленуін блоктардың көмегімен жасау керек:

- әр бетте сайттың басқа беттеріне сілтеме болуы;
- әр бетте суреттер орналастырылуы;
- сайтқа қойылатын материалдарды Интернеттен іздеу керек.

Ұсынылған тақырыптар:

1. «Алматы – Оңтүстік астана».
2. «Сүйікті спорт».
3. «Сүйікті мамандық».
4. «Сүйікті музыкалық топ».
5. «Қазақстандағы универсиада».
6. Егер өзіңде дайын тақырып бар болса, онда оны мұғаліммен талқылаңдар.

4.9. WEB-БЕТТЕ СКРИПТЕРДІ ҚОЛДАНУ

Web-беттегі әрекеттерді программалауға бола ма?

Скрипт дегеніміз не;
JavaScript тілі – қандай синтаксис;
Сценарийлерді HTML кодына енгізу нұсқалары;
Операторлар ұғымы.

Скрипт – Скрипт – Script
Интерактивті – Интерактивный – Interactive
Терезе – Окно – Window
Программа – Програма – Program
Идентификатор – Идентификатор – Identifier (ID)

Толық динамикалық программалау тілін JavaScript Brendan Eich ойлап тапты. Ол Mozilla, Mozilla Foundation және Mozilla Corporation жобасының негізін қалады.

Сендер білесіңдер

Түйін сөздер

Бұл қызықты

HTML-ге сценарийлерді енгізу

HTML беттеріндегі сайт функционалдығы мен сайтқа кірушілердің байланысу мүмкіндіктерін арттыру үшін **скрипттер** пайдаланылады.

ЕСТЕ САҚТАҢДАР:

Скрипт – программа немесе программа файлының сценарийі болып табылады, ол пайдаланушы программа интерфейсің қолдана отырып, кейбір тапсырмаларды орындауды автоматтандырады.

Сценарийлер синтаксисі қолдану саласы және ауқымы бойынша ерекшеленетін сценарий тілдерінде жазылады.

Javascript – интерпретацияланатын программалау тілі кіріктірілген.

JavaScript – бұл HTML бетті интерактивті ететін сценарий тілі, яғни пайдаланушымен «байланысуға қабілеті» бар. JavaScript мүмкіндіктері: ойындар құру, батырмаларды басқан кезде немесе деректерді енгізген кездегі жауап, форматтау, динамикалық стильдер, анимация.

Ескерту. Сендердің браузерлеріңде **JavaScript** өшірілген болса, көптеген дизайн элементтері қолжетімді болмайды. <https://www.pc-shporgalka.com/read-article165.html> сайтында үш – **Opera**, **Internet Explorer** және **Mozilla FireFox** браузерде JavaScript сценарийлерін қосу туралы ақпаратты табыңдар.

Web-беттердің мәтінде JavaScript сценарийін орналастыру үшін `<SCRIPT>` дескрипторын енгізу керек. JavaScript коды `<SCRIPT>` `</ SCRIPT>` тегтерінің арасында орналасады. HTML кодын осы жерге орналастыруға болмайды.

Script жабу тегі әрі қарай HTML кодының жалғасатынын білдіреді. HTML бетіне сценарийді қосу үшін дескрипторды пайдаланады:

```
<script type="text/javascript"></script>
```

Дескриптордың атрибуттары:

- **language** – тілі мен нұсқасын анықтау үшін пайдаланылады;
- **type language** атрибутын алмастырады, ол браузерге дескрипторлар ішінде қандай тіл қолданылғанын көрсетеді;
- **src** – атрибуты, сценарийі html бетіне бекітілген JavaScript файлының сыртқы URL адресін көрсетеді.

HTML-ге Javascript орнату екі негізгі жолмен жүреді: HTML файлына қосу және сыртқы скриптерді құру.

HTML файлына Javascript қосу.

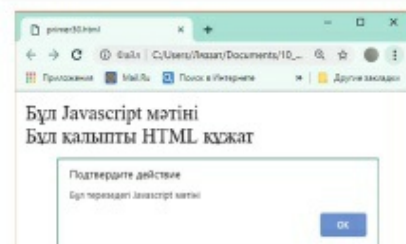
Ең оңай жолы – бет денесінің бір жерінде `<script>` тегінің ішіне **javascript** командаларын жазу. SCRIPT-ті беттің тақырыбында (`<HEAD>` `</ HEAD>` тегтері арасында) және бетте (`<BODY>` тегтері `</ BODY>` арасында) орналастыруға болады.

Программалық кодты HTML-ге енгізіңдер (сурет 4.9.1,а) және бумаға файлды **primer18.html** атымен сақтаңдар.

```
<html>
<head>
<meta charset="utf-8">
</head>
<body>
 <script type="text/javascript">
 document.write("Бұл Javascript мәтіні");
 alert("Бұл терезедегі Javascript мәтіні ");
 </script>

 Бұл қалыпты HTML құжат
</body>
</html>
```


а) Notepad++ түрі

ә) Браузердегі түрі

Сурет 4.9.1. Javascript HTML файлына қосылуы

Бұл мысалда 4.9.1-кестенің элементтері пайдаланылды.

JavaScript функцияларының сипаттамасы

Кесте 4.9.1

Функциялар	Сипаттамасы
document.write()	Экран бетіне ақпаратты шығару үшін қолданылады.
document.writeln()	Pre форматтау тегі жаңа жолға көшіру үшін қолданылады.
alert()	Хабарламамен модальді (диалогтық) терезені шығарады және пайдаланушыны ОК батырмасын басқанша күтеді.
prompt()	Prompt функциясы екі аргументті қабылдайды: Ол <i>title</i> тақырып атымен, мәтінді енгізу өрісімен, <i>default</i> толтырылған жолмен және OK/CANCEL батырмаларынан тұратын терезені шығарады. result = prompt(title, default); Пайдаланушы бір нәрсе енгізіп, ОК батырмасын басу керек немесе CANCEL батырмасын және пернетақтадағы Esc пернесін басу арқылы енгізуді тоқтату керек. Prompt шақыру мүмкіндігі сайтқа кірушінің жолды немесе null арнайы мәндерді қайтарады, егер енгізу күшін жойған болса.

<code>Confirm()</code>	Екі батырмадан тұратын question сұрақ қойылған терезесін шығарады: OK/CANCEL . OK батырмасын басқанда, true және CANCEL (Esc) басқанда false нәтижесі шығады. result = confirm(question);
------------------------	---

Сыртқы скриптер, орындалу реті.

.js кеңейтілімімен сыртқы файл құрылады. Сыртқы файлды `<script>` тегімен бекіту барысында `<head>` аймағында орналастыру керек.

Html құжатта код орналастырылады:

```
<head>
<script src="myscript1.js"></script>
</head>
```

Кеңейтілімі .js файлында (бұл мысалда – `myscript.js`) код төменгі түрде беріледі:

```
document.write("Бұл JavaScript!");
alert("Бұл терезедегі Javascript мәтіні");
```

Ескерту. Скрипті бар файл HTML файлымен бірге бір бумада орналасқаны жөн, әйтпесе html файлмен біріктіргенде скрипті бар файлға толық URL жолын көрсету керек.

ТӘЖІРИБЕ ЖАСАҢДАР

1. **alert()** әдісінің ерекшеліктерін көру үшін осы мысалды орындаңдар (сурет 4.9.1), тек **alert** және **document.write** орындарын ауыстырыңдар, **myscript1.js** сыртқы файлды қолданыңдар
2. Қаріпті рәсімдеу тегтерінде орналасқан **javascript** қалай жұмыс істейтініне назар аударыңдар:

Мысалы, сценарийді **H1** тегінен кейін **BODY**-ге аударыңдар.

```
<h1>
<script type="text/javascript">
 alert("Hello?");
 document.write("Hello!");
</script>
</h1>
```


Тапсырманы орындайық: Бетті жүктеген кезде пайдаланушыға атын енгізуді сұраңдар. Егер «ОК» басылса, онда экран жолына «Сәлем, енгізілген аты» сөзін шығарыңдар. Содан кейін «Сіз жұмысты аяқтағыңыз келе ме?» сұрағын қойыңдар, егер «ОК» басылса, онда экран жолына «Сау болыңыз, енгізілген аты» шығады.

Программалық кодты HTML-ге енгізіңдер (сурет 4.9.2,а) және бумаға файлды **primer19.html** атымен сақтаңдар.

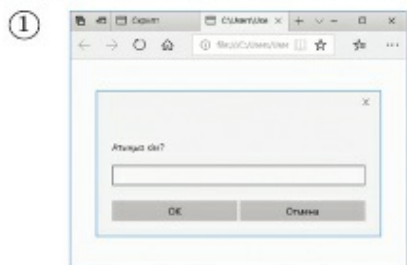
```

C:\Users\User\Desktop\10 класс\HTML_урок\HTML_урок\7_сая\primer19.html - Notepad++
Файл Правка Поиск Вид Кодировка Динамический Опции Инструменты Микросы Запуск Плагин Виджет ? X
primer19.html
1 <html>
2 <body>
3 <script type="text/javascript">
4
5 var name = prompt('Атыңыз кім?', '');
6 alert('Сәлем, ' + name);
7
8 var result = confirm('Сіз жұмысты шынымен аяқтағыңыз келе ме?');
9 alert('Сәу болсаңыз, ' + name);
10
11 </script>
12 </body>
13 </html>
Hyper Text length: 348 lines:14 Ln:11 Col:14 Sel:0|0 Windows (CR LF) UTF-8-BOM INS

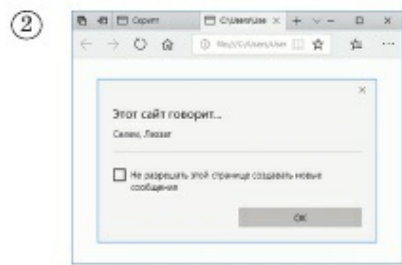
```

а) Notepad++ түрі

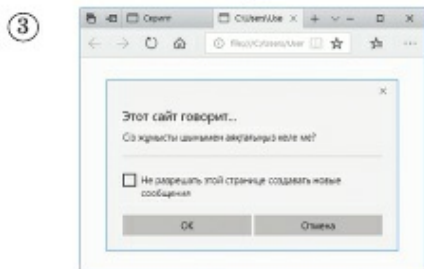
«Ләззат» атын енгізіп, ОК батырмасын басқаннан кейін келесі терезе ашылады:



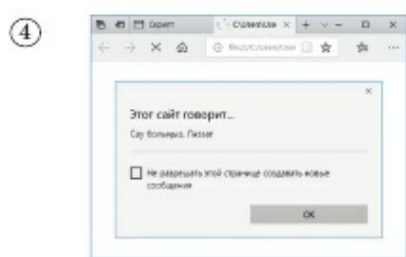
OK батырмасын басқаннан кейін келесі терезе ашылады:



OK батырмасын басқаннан кейін келесі терезе ашылады:



б) Браузердегі түрі



Сурет 4.9.2. Сұхбаттасу терезесінің құрылуы

**ТӘЖІРИБЕ ЖАСАҢДАР**

JavaScript-ті HTML-ге енгізуге арналған екінші әдісті – сыртқы скрипті қолданып, жоғарыдағы мысалды орындаңдар.



1. JavaScript скриптінің стандартты орналасуы **html** құжатының қай жерінде орналасқан?
2. Қандай әдістерді пайдалану арқылы диалогтық терезелерді шығаруға болады?
3. Деректер типі дегеніміз не? **JavaScript** қандай типтерді қолдайды?
4. Қай операторлардың көмегімен түсіндірмелер құрылады?
5. **JavaScript**-тің қандай операторларын білесіңдер?



1. Құжатқа «Hello, достым» сөйлемін құжат мазмұнының орны сақталатындай етіп енгізіңдер (код төменде берілген):

...

```
<body><h1>Сәлемдесу!</h1>
</body>
</html>
```


2. **alert()** әдісінің көмегімен браузер терезесіне келесі мәліметтерді шығарыңдар: Аты-жөнің, жасың, хоббиің (әрқайсысы жаңа жолда: арнайы символдарды қолданыңдар).

3. Келесі код фрагменті браузер терезесіне қандай мәнді шығарады?

```
var str = "20";
var a = 5;
document.write(str + a + "
");
document.write(str - a + "
");
document.write(str * "2" + "
");
document.write(str / 2 + "
");
```


Екі айнымалыны екі әдіспен жариялаңдар және оларға мән тағайындаңдар. **alert()** әдісінің көмегімен экран бетіне айнымалылардың мәнін шығарыңдар.

primer31.html файлындағыдай диалогтық терезелерді қосу арқылы **primer29.html** файлын өзгертіндер.

HTML кодына JavaScript қосудың екі әдісін қолданыңдар.

4.10. WEB-БЕТКЕ МУЛЬТИМЕДИАНЫ ЕНГІЗУ

Web-бетке дыбысты енгізуге болады ма?

Фондық музыканы қалай қосуды; web-бетке видео қоюды; Web-беттерде орналастырылған мультимедиялық файлдарды қалай басқаруға болады?

Мультимедиа – Мультимедиа – Multimedia
Аудио – Аудио – Audio
Видео – Бейне – Video
Плагин – Плагин – Plugin

Мультимедиа ғылым, білім беру, жарнама, өнер, сауда, сондай-ақ көптеген басқа салаларда кеңінен қолданылуда.

Сендер білесіңдер

Түйін сөздер

Бұл қызықты

Web-дизайндағы мультимедиа – бұл web-беттерге орналастырылған аудио және видеороликтер.

Медиафайл форматы *кодек* деп аталатын сығу форматын пайдаланып, кодталған бір немесе бірнеше деректер ағынын қамтитын контейнерден тұрады. Контейнер файл кеңейтілімі бойынша түсіндіріледі. Бір контейнер (яғни медиафайл) бірдей түрдегі бірнеше ағындағы деректерді қамтуы мүмкін. Аудио және видео ағындарында кодектер бар.

ЕСТЕ САҚТАҢДАР:

Кодек – «кодера-декодер» деген сөздердің қысқартылуы – файлдағы мәліметтерді сығу алгоритмі болып табылады. Өрбір контейнердің түрі өзі қолдайтын белгілі бір кодектерге ие.

Дыбысты қосу. AUDIO элементі

Web-бетке аудионы қою үшін HTML-де <AUDIO> жұптық тегін қарастырады:

```
<AUDIO SRC="sound1.wav"></AUDIO>
```

<AUDIO> тегіне кездескенде, web-шолушы аудиофайлды дереу жүктеп ойната алады, оны ойнатпай да жүктей алады немесе ештеңе жасамаса да болады. Сондай-ақ, ол пайдаланушы үшін дыбыстық файлды ойнатуға, оны тоқтатуға, алға немесе артқа айналдыруға және дыбыс деңгейін реттеуге мүмкіндік беретін web-беттегі басқару элементтерін шығарып береді. Мұның барлығы <AUDIO> тегінің өртүрлі атрибуттары арқылы бапталады.

<AUDIO> тегі атрибуты

Кесте 4.10.1

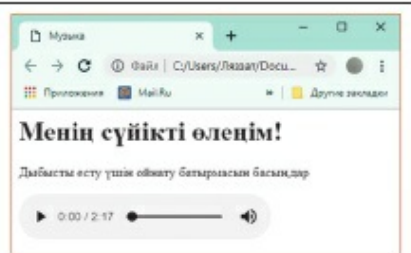
Атрибут	Сипаттамасы, қабылдайтын мәндері	Мысал
autoplay	Аудиороликті ойнатады. Ағымдағы жағдай бойынша web-шолушы мұны жасамайды	<p>қазір дыбыс естисіңдер! </p><AUDIO SRC="sound.ogg" AUTOPLAY></AUDIO>
controls	Web-беттегі аудиороликті ойнатуды басқару элементтері <AUDIO> тегі қойылған жерде ғана шығарады. Ағымдағы жағдай бойынша аудиоролик web-бетте көрсетілмейді	<p> дыбысты тыңдау үшін ойнату батырмасын басыңдар. </p><AUDIO SRC="sound.ogg" CONTROLS></AUDIO>
loop	Аудиофайлды циклдік ойнату	
muted	Аудиофайлды ойнату кезінде дыбысты өшіреді	
src	Аудиофайлдың абсолютті немесе салыстырмалы URL адресін қамтиды.	

Компьютерде аудиороликті (сурет 4.10.1) кірістірудің мысалын келтірейік: HTML-ге программа кодын енгізіңдер (сурет 4.10.1, а) және бумаға файлды **primer20.html** атымен сақтаңдар.

```
<html>
<head>
<meta charset="utf-8">
<title>Музыка</title>
</head>
<body>
<h1>Менің сүйікті өлеңім!</h1>
<p>Дыбысты есту үшін ойнату батырмасын
басыңдар</p>
<AUDIO SRC="sound1.mp3" loop="5"
CONTROLS></AUDIO>
</body>
</html>
```

а) Notepad++ түрі

ә) Браузердегі түрі

Сурет 4.10.1. Аудиороликті кірістіру

Альтернативті медиаресурстар.

Түрлі браузерлер түрлі медиа форматтарын қолдайды. Қазіргі уақытта пайдаланылатын негізгі форматтардың тізімі 4.10.2-кестеде келтірілген.

Аудио және видеофайлдардың форматтары

Кесте 4.10.2

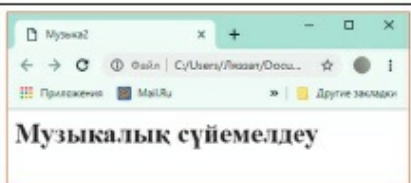
Формат	Видекодек	Аудиокодек
.mp3		AAC
.ogg vorbis		Vorbis
.wav		Vorbis
.mp4	H.264	AAC
.ogg/.ogv	Theora	Vorbis
.webm	VP8	Vorbis

Фондық дыбыс болатын аудиороликті кірістірудің мысалын компьютерде келтірейік (сурет 4.10.2): программалық кодты HTML-ге енгізіңдер (сурет 4.10.2,а) және бумаға файлды **primer21.html** атымен сақтаңдар.

```
<html>
<head>
<meta charset="utf-8">
<title>Музыка2</title>
</head>
<body>
<h1>Музыкалық сүйемелдеу</h1>
<AUDIO SRC="sound1.mp3" AUTOPLAY></AUDIO>
</body>
</html>
```

а) Notepad++ түрі

ә) Браузердегі түрі

Сурет 4.10.2. Фондық музыканы қою

Видеоны қосу. VIDEO элементі

`<Video>` элементін пайдаланып, web-беттерге видео мазмұнын қосу мүмкін болды.

Қарапайым нұсқада видеофайлды бетке орналастыру үшін HTML коды келесідей:

```
<video src="video.ogv" controls width="400" height="300">
</video>
```

`<VIDEO>` тегінің атрибуттары

Кесте 4.10.3

<i>Атрибут</i>	<i>Сипаттамасы, қабылданатын мәні</i>
<i>autoplay</i>	Бетті жүктегеннен кейін автоматты түрде видеофайлды ойнату.
<i>controls</i>	Ойнатуды басқарудың негізгі элементтерін (ойнату, тоқтату, дыбыс деңгейі) браузерге көрсету.
<i>height</i>	Видеодеректерді көрсету үшін терезенің биіктігін анықтайды, мүмкін болатын мәндері: px немесе %.
<i>src</i>	Видеофайлдың абсолютті немесе салыстырмалы URL адресін қамтиды.
<i>width</i>	Видеодеректерді көрсету үшін терезенің енін анықтайды, мүмкін болатын мәндері: px немесе %.

Сайтта .avi форматындағы видео HTML құралдарымен ойнатылмайды. Сондықтан сайтта шығу үшін тиісті видео және аудио кодектермен бірге осы 4.10.3-кестесіндегі үш форматқа ауыстыру қажет.

Анимацияларды кірістіру

`<object>` элементі браузер бастапқыда түсінбейтін объектілерді қалай жүктеу және көрсету керектігі туралы хабарлайды. Өдетте мұндай объектілер браузерге плагин деп аталатын арнайы модульді қосуды немесе көмекші программаны іске қосуды талап етеді.

Flash-анимацияны кірістірудің мысалын келтірейік (сурет 4.10.3): программалық кодты HTML-ге енгізіндер (сурет 4.10.3, а) және бумаға файлды **primer22.html** атымен сақтаңдар (сурет 4.10.3, ә).


```
<html>
<head>
<title>Анимация</title>
<meta charset="utf-8">
</head>
<body>
<h1> Бұл Flash анимация</h1>
<object width="480" height="200" align="center">
<param name="movie"
value="Бәйтерек.swf">
<param name="quality" value="high">
<param name="bgcolor" value="#FFFFFF">
<embed src="Бәйтерек.swf"
quality="high"
bgcolor="#FFFFFF"
width="480"
height="200"
align="center"
type="application/x-shockwave-flash"
pluginspage="http://www.macromedia.com/go/getflashplayer">
</object>
</body>
</html>
```

а) Notepad++ түрі

ә) Браузердегі түрі

Сурет 4.10.3. Flash-анимацияны кірістіру

Мысалда қолданылған тегтерді қарастырайық:

<object> тегтері кез келген объектіні URL орнату мүмкіндігін береді.

<param> тегтері объектіге бастапқы мәндерді орнатуға мүмкіндік береді.

Енді **<param>** тегінің параметрлерін талдайық:

Кесте 4.10.4

Параметрлері	Сипаттамасы және мәні
<param name="movie" value="...">	объектінің бастапқы файлын анықтайды
<param name="quality" value="...">	объектінің көріну сапасын орнатады, ықтимал мәндер: high (жоғарғы), medium (орташа) және low (төменгі)
<param name="bgcolor" value="...">	объектіні көрсету үшін фонды анықтайды

<embed> тегі **<object>** тегтерін қолдамайтын браузерлердің ескі нұсқалары үшін көрсетілген (сондықтан параметрлер қайталануы).

<embed> тегінің көп параметрлері бар:

- **type** – ендірілген объектінің MIME типін анықтайды.

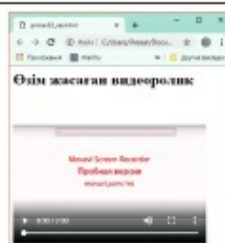
- **pluginspage** – ендірілген объектіні көру үшін қажет URL қосымшасын көрсетеді.

Видеоролик қою мысалын келтірейік (сурет 4.10.4): программалық кодты HTML-ге енгізіңдер (сурет 4.10.4,а) және бумаға файлды **primer23.html** атымен сақтаңдар.

```
<html>
<head>
<meta charset="utf-8">
</head>
<body>
<H1> Өзім жасаған видеоролик</h1>
<video src="film1.mp4" controls width="400"
height="300">Фильм...</video>

</body>
</html>
```


а) в Notepad++ түрі

ә) Браузердегі түрі

Сурет 4.10.4. Видеоролик кірістіру

1. Аудио және видеофайлдардың қандай форматтарын білесіңдер? Олардың айырмашылықтары неде?
2. Видеоны қарап шығу, компьютерде ойындар ойнау немесе музыка тыңдау үшін қандай плагиндерді қолданасыңдар?
3. Web-бетті ашқанда музыка ойнау үшін қандай элементті қолдану керек?
4. Web-бетте **play** батырмасынсыз видеоны ойнатуға бола ма? Ойнатуға болса, мұны қалай істеуге болады?
5. Компьютеріндегі браузерлер аудио және видеофайлдардың қандай форматын қолдайды?
6. flash анимацияларды қою үшін қандай плагин қажет?

1. Web-бетте фондық дыбыстық сүйемелдеуді құрыңдар.
2. Сүйікті өңің гүлдік жақтауда немесе жүрек пішінді жақтауда және т.б. орналасатындай етіп **primer24.html** безендіріңдер.
3. Шегіністерді қолданып, жасалған жақтауды «мәтін айналасына» орналастырып, **primer23.html** безендіріңдер.

Кодтағы қатені табыңдар:

```
<html>
<head>
<meta charset="utf-8">
<title>Құжаттың аты</title>
</head>
<body>
<video width="320" height="240" controls="controls" poster="logo.png">
<source src="movie/mp4" type=video/mp4">
<source src="movie.ogg" type="video.ogg">
Сіздің браузеріңіз video тегін қолдамайды
</video>
</body>
</html>
```


Primer17.html файлын өңдеңдер: аудиофайл қосу – Абайдың шығармалары тізіміне қарама-қарсы – Абайдың «Көзімнің қарасы» атты өнін, М. Өуезов шығармаларының тізіміне қарама-қарсы «Абай жолы» фильмін қосыңдар. Рәсімдеу үшін CSS-ті қолданыңдар.

«Web-программалау» бөлімінің тест тапсырмалары

Білу

Қолдану

Синтез

Түсіну

Анализ

HTML құжаттың қай жерінде <title>, <link> және <meta> тегтері анықталуы керек:

- A) Берілген тегтер құжаттың кез келген жерінде анықталады;
- B) <body> бөлігінде;
- C) <head> бөлігінде;
- D) <body> бөлігінде және <head> бөлігінде;
- E) <style> бөлігінде.

HTML құжатқа сурет қоюды қандай тег жүзеге асырады?

- A) <pic>
- B) <img>
- C) <picture>
- D) <image>
- E) <href>

Қаріп өлшемін орнататын CSS қасиетін көрсетіңдер:

- A) font-weight
- B) font-size
- C) size
- D) weight
- E) height

Дұрыс синтаксиспен берілген сілтемені таңдаңдар. Екі дұрыс жауабын табыңдар:

- A) <a href='http://www.wisdomweb.ru' value='wisdomweb.ru' />.
- B) wisdomweb.ru.
- C) wisdomweb.ru.
- D) wisdomweb.ru.
- E) <a herf='http://www.wisdomweb.ru' title='wisdomweb.ru' />.
- F) wisdomweb.ru.

Төмендегі кодта қандай тегтер қолданылғанын көрсетіңдер. Екі дұрыс жауабын табыңдар:

Мен бірінші **абзацпын.**

Мен екінші **абзацпын.**

- A) <p>, <i> және
- B) <p>, <b> және <hr />
- C) <div>, <b> және <hr />
- D) <p>,
 және
- E) <h1>, <h2> және
- F) <span>, <b> және <hr />

3-тоқсанға арналған жобалық жұмыс

Жоба жұмысының тақырыптары

1. «Қазақстан – 2050».
2. «Менің туған өлкем».
3. «Ең ынтымақты сынып».
4. «Келешектің мамандығы».
5. «Мектептің визит карточкасы».
6. «Интернеттегі қауіпсіздік».
7. «Компьютердің пайдасы мен зияны».
8. «Менің бизнес-жоспарым».

Мақсаты: web-редакторда web-бетті өңдеу, мультимедиа (графика, аудио, видео) объектілерін енгізу.

Міндеттері:

1. Сендер құратын web-беттеріңді қандай мақсатта қолданатындарыңды анықтаңдар (ақпарат алмасу, бір затты сату т. б.).
2. Бұл міндетті орындау үшін web-бет қандай болатынын ойланыңдар.
3. Web-беттің нұсқасын құрыңдар.
4. Осы нұсқаны HTML тіліне көшіріңдер.

Жоба бойынша жұмыс істеу сатысы

1. HTML тегі бойынша web-сайтты құру туралы алған білімдеріңді пайдалану.
2. Іс-қимыл жоспарын әзірлеу.

1. Таңдалған тақырып бойынша ақпаратты таңдау.
2. Web-сайтты безендіру үшін суреттер, графикалық объектілерді іздеу.
3. Салыстыру және талдау үшін ақпарат жинау.

1. Web-бетті дайындау.
2. Жақсы дизайн принциптерін жүзеге асыру.

1. Дайын web-бетті көрсету және дайындау.
2. Оппоненттердің қосымша сұрақтары.

V бөлім. АҚПАРАТТЫҚ ЖҮЙЕЛЕР

5.1. ДЕРЕКТЕР ҚОРЫНА КІРІСПЕ

Күнделікті өмірде қандай ақпараттық жүйелерді қолданасыңдар?

Реляциялық деректер қоры деген не;
Деректер қорын басқару жүйесі не үшін қолданылады;
SQL деген не.

Реляциялық деректер қоры – Реляционная база данных – Relational Database
Деректер қорын басқару жүйесі (ДҚБЖ) – Система управления базой данных (СУБД) – Database Management System (DBMS)

Реляциялық деректер қорын қолдануды 1970 жылы IBM компаниясының докторы Эдгар Кодд ұсынды.

Сендер білесіңдер

Түйін сөздер

Бұл қызықты

Біздің өмірімізге ақпараттық жүйелер көптеп енгізілуде. Ақпараттық жүйелердің көмегімен ауа райы болжамы мен пойыздардың жүру кестесін білу, ұшақтарға билет сатып алу, қонақүй бөлмелеріне тапсырыс беру және т.б. жүзеге асырылады. Ақпараттық жүйенің екі негізгі міндеті:

- деректерді сақтау;
- деректерге қол жеткізу, яғни деректерді іздеу және өзгерту мүмкіндігін қамтамасыз ету.

Ақпараттық жүйелер жұмыс істейтін деректер жиынтығының көлемі әдетте үлкен болады (бірнеше гигабайт, тіпті терабайт) және ол деректер компьютердің сыртқы жадында орналасады (мысалы, серверде, бұлттық сервистерде және т.б.). Деректер іздеуге және өзгертуге оңай болатындай түрде сақталады. Мұндай деректер жиынтығы **деректер қоры** деп аталады.

Эдгар Кодд келесі идеяларға негізделген жаңа деректер моделін ұсынды:

- барлық деректер кейбір объектілердің қасиеттерін көрсетеді;

ЕСТЕ САҚТАҢДАР:

Ақпараттық жүйе – бұл пайдаланушыларды қажетті ақпаратпен қамтамасыз ететін аппараттық және программалық құралдар.

ЕСТЕ САҚТАҢДАР:

Деректер қоры – бұл компьютердің сыртқы жадында сақталған белгілі бір сала туралы арнайы ұйымдастырылған деректер жиынтығы.

ЕСТЕ САҚТАҢДАР:

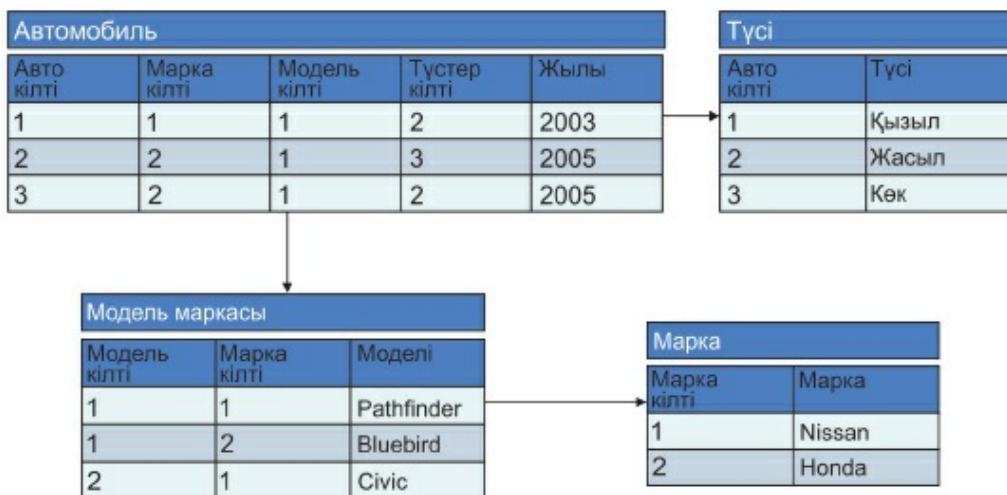
Реляциялық деректер қоры – бұл кестелер жиынтығы ретінде ұсынуға болатын деректер қоры.

– объектілер кластарға бөлінеді. Мысалы, музыкалық топтар туралы деректерді сипаттағанда «Топ, Альбом, Өн» және т.б. кластарды пайдалануға болады.

Объектілер туралы деректер – бұл қасиеттер жиынтығы (атрибуттар), онда әрбір қасиет «атауы-мәні» жұбы ретінде көрсетіледі. Мысалы, «Music 44» музыкалық тобы туралы деректерді келесі түрде жазуға болады: Аты: «Music 44». Жетекші: Даниал Өнуарбек. Құрылған жылы: 1987.

Э. Кодд енгізген деректер моделі деректердің реляциялық моделі деп аталады (ағылш. Relation – қатынас). Реляциялық деректер қоры кестелерден тұрады. Реляциялық деректер қорындағы кестенің негізгі қасиеттері:

- әр кесте объектінің бір класын сипаттайды;
- әрбір бағанның қайталанбайтын аты бар (кесте ішінде);
- кестеде бағандардың орналасу тәртібі маңызды емес;
- бір бағанның барлық мәндері бір деректер типіне жатады (сан, мәтін, күні...);
- кестеде екі бірдей жол болмайды;
- кестедегі жолдар реті анықталмаған.

Сурет 5.1.1. Реляциялық деректер қорындағы кестелердің мысалы

Егер деректермен жұмыс істей алмасақ, олар пайдасыз болады. Сондықтан деректерді іздеуге және өзгертуге мүмкіндік беретін арнайы программалық қамтамасыз ету қажет.

«Деректер қоры» мен «ДҚБЖ» түсініктерінің айырмашылығы неде?

«Деректер қоры» және «ДҚБЖ» терминдері әртүрлі ұғымдарды білдіргенімен, олар өзара тығыз байланысты: деректер қорының қасиеттері оны басқаратын ДҚБЖ-де анықталады және керісінше. «ДҚ + ДҚБЖ» кешені **деректер қорының жүйесі** (ағылш. Database system) немесе ақпараттық жүйе деп аталады. ДҚБЖ деректерді басқару бойынша барлық міндеттерді шешеді, соның ішінде:

- деректерді іздеу, деректерді өңдеу;
- қарапайым есептеулерді орындау;
- деректердің тұтастығын қамтамасыз ету (дұрыстығын, дәйектілігін);
- ақаулардан кейін деректерді қалпына келтіру.

Реляциялық деректер қорын басқарудың танымал жүйелерін айта кетейік (5.1.1-кесте). Біз MySQL пайдаланамыз:

ЕСТЕ САҚТАҢДАР:

Деректер қорын басқару жүйесі (ДҚБЖ) – бұл ДҚ құру, ақпаратты жаңарту және толықтыру мүмкіндігін беретін, ақпаратқа икемді қолжеткізуді қамтамасыз ететін программалық жабдықтама.

5.1.1-кесте

				
<p>Oracle көп жағдайда кәсіби және үлкен қосымшалар үшін қолданылады.</p>	<p>Microsoft SQL server – Microsoft компаниясының ДҚБЖ-сі. Тек Windows операциялық жүйесі үшін қолжетімді.</p>	<p>MySQL – танымал, еркін таратылатын ашық бас-тапқы коды бар ДҚБЖ.</p>	<p>IBM бірнеше ДҚБЖ-сі бар, ең танымалы – DB2.</p>	<p>MS Access – MS Access пайдаланушыға арналған интерфейс бар деректер қорын жасауға мүмкіндік беретін ДҚБЖ.</p>

Кез келген кестелер жинағы реляциялық деректер қоры ретінде қарастырыла алмайды. Жоғарыда айтылғандай, деректер қоры және ДҚБЖ тығыз байланысты және деректер қоры жүйесін (ДҚ + ДҚБЖ) белгілі бір түрге жатқызу үшін тиісті ДҚБЖ-да қандай деректерді басқару әдістерін қолданылатынын білу қажет.

ЕСТЕ САҚТАҢДАР:

SQL (Structured Query Language – сұраныстардың құрылымдық тілі) – реляциялық деректер қорына арналған деректер қорын басқару тілі.

Қазіргі заманғы ақпараттық жүйелердің көпшілігінде деректерді басқару үшін келесі командалары бар SQL тілі қолданылады:

- жаңа кестелерді құру;
- жаңа жазбаларды қосу;
- жазбаларды өзгерту;
- жазбаларды жою;
- берілген шартқа сәйкес бір немесе бірнеше кестелерден жазбаларды таңдау және басқалар.

SQL тілінің командалары деректерді сақтау форматына, яғни кестедегі бағандар мен жолдардың орналасу тәртібіне «тәуелсіз» басқаруға мүмкіндік береді. Операцияларды орындау үшін (таңдау, кірістіру, жою, өзгерту) бағандар мен кестелердің атаулары ғана пайдаланылады. SQL командаларының көмегімен Э.Кодд енгізген барлық негізгі операцияларды орындауға болады, сондықтан SQL тілін қолданатын ДҚБЖ (және деректер қорының тиісті жүйелері) реляциялық деп аталады.

1. Ақпараттық жүйе дегеніміз не? Ол қандай компоненттерден тұрады?
2. Деректер қоры дегеніміз не? Қандай қасиеттері бар? Кітапхана картотекасы деректер қоры болып табылады ма? Жауабын дәлелдеңдер.
3. Реляциялық деректер қоры дегеніміз не? Неліктен олай аталады?
4. Реляциялық деректер қорында ақпараттар қандай түрде сақталады?
5. ДҚБЖ дегеніміз не? Мысалдар келтіріңдер.
6. SQL дегеніміз не?

Төмендегі мәтіндік ақпаратты «Орталық Азия елдері» аты кестеге айналдырыңдар.

Қазақстан Республикасы. Республика аумағы – 2 724 902 км², әлемде территориясы бойынша 9-шы орында. Республикадағы климат күрт континентті. Тұрғындары – 18 157 078 адам (2018 ж. 1 қаңтарына). Астанасы – Нұр-Сұлтан. Мемлекеттік тіл – қазақ тілі. Елде мемлекеттік тілмен бірге қолданылатын ресми тіл – орыс тілі.

Қырғыстан Республикасы. Территория аумағы – 198 500 км², әлемде территориясы бойынша 86-шы орында. Климаты күрт континентті. Тұрғындары – 6 256 700 адам (2018 ж. 1 қаңтарына). Астанасы – Бішкек. Мемлекеттік тіл – қырғыз тілі. Елде мемлекеттік тілмен бірге қолданылатын ресми тіл – орыс тілі.

Өзбекстан Республикасы. Территория аумағы – 447 400 км². Территориясы бойынша 55-орында. Климаты күрт континентті, ыстық және құрғақ. 2019 жылғы 1 қаңтардағы мәлімет бойынша Өзбекстан халқының саны – 33 254 100 адам. Астанасы – Ташкент.

Түрікменстан. Территория аумағы – 491 200 км², әлемде 53-ші орын алады. Континентті климаты құрғақшылықпен сипатталады. Тұрғындары – 5 758 075 адам (2017 жылғы мәліметтер бойынша). Астанасы – Ашхабад. Мемлекеттік тіл – түрікмен тілі.

Тәжікстан Республикасы. Республика территориясының аумағы – 141 400 км². Территориясы бойынша 93-орын алады. Климат субтропикалық болып келеді. 2010 жылғы халық санағының мәліметтері бойынша Тәжікстан халқының саны – 7 417 400 адам. Астанасы – Душанбе. Тәжік тілі – Тәжікстанның мемлекеттік және ресми тілі болып табылады.

1. Деректер қорын басқару жүйесі мен деректер қоры арасындағы айырмашылық қандай? Венн диаграммасын құрыңдар.
2. «Реляциялық деректер қоры» тақырыбына зерттеу жүргізіңдер. Деректер қорының реляциялықтан басқа қандай түрі болады? Мысалдар келтіріңдер.

5.2. ДЕРЕКТЕР ҚОРЫН ЖОСПАРЛАУ

Күнделікті өмірде қандай ақпараттық жүйелерді қолданасыңдар?

Деректер қорының негізгі түсініктерін; Деректер қорының құрылымын жоспарлауды.

Өріс – Поле – Field
Жазба – Запись – Record
Индекс – Индекс – Index
Алғашқы кілт – Первичный ключ – Primary Key

Деректер қоры термині 1960 жылдардың басында пайда болды. Терминнің қазіргі заманғы мағынада кеңінен қолданылуы 1970 жылдардан басталды.

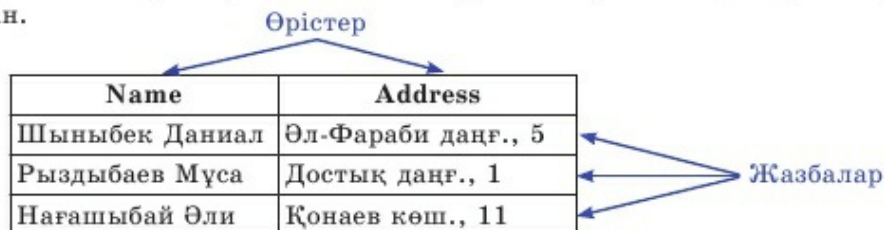
Сендер білесіңдер

Түйін сөздер

Бұл қызықты

Өткен сабақтан белгілі болғандай, заманауи деректер қорларында сақталған деректерді кесте түрінде ұсынған ыңғайлы.

Мысалы, «адресер тізімі» 5.2.1-суретте көрсетілгендей ұсынылуы мүмкін.

Сурет 5.2.1. Реляциялық деректер қорында кестенің берілуі

ЕСТЕ САҚТАҢДАР:

Кестенің бағандары **өрістер** деп, ал жолдар **жазбалар** деп аталады.

ЕСТЕ САҚТАҢДАР:

Кез келген өрістің қайталанбайтын атауы болуы керек. Мысалы, екі өріске **Адрес** деп атау беруге болмайды, бірақ бірін **Адрес**, ал екіншісін **Уақытша адрес** деп атауға болады.

Реляциялық деректер қоры өзара байланысқан кестелер жиынтығынан тұрады. Кестенің әрбір жолы бір объект туралы деректерді қамтиды (мысалы, автомобиль, компьютер, клиент), ал кестенің бағандары осы объектілердің әртүрлі сипаттарын қамтиды – атрибуттар (мысалы, қозғалтқыш нөмірі, процессор маркасы, фирмалар мен клиенттердің телефондары).

5.2.1-суреттегі кесте «**объект-қасиеттер**» типіне жатады, яғни жазба – бір объектінің сипаттамасы (бұл жағдайда адамның), ал өрістер осы объектінің қасиеттерін білдіреді. Берілген кестеде екі өріс (Name, Address) және үш жазба бар.

Жоғарыда айтылған адрестері бар кестеде көптеген адамдардың деректері жазылған болсын (нақты деректер қорында миллиондаған жазба болуы мүмкін).

Практикада әр кестеден бірнеше өрістер бойынша іздеу қажет болады және әр уақытта жазбаларды сұрыптау мүмкіндігі болмайды (көлемді деректер қоры үшін бұл өте ұзақ). Мұндай жағдайда жылдам іздеуді қалай қамтамасыз етуге болады?

Программалау кезінде жиі орын алатын әдіс – қосымша жақты қолдану арқылы алгоритмнің орындалу жылдамдығын арттыру болады.

ЕСТЕ САҚТАҢДАР:

Индекс – бұл негізгі кестедегі іздеуді тездету үшін көмектесетін көмекші кесте.

Жазбаларды іздеуді тездету үшін көптеген кітаптарға **индексті** қосады (сурет 5.2.2). Мұндағы индекс – жазбаларда кездесетін беттері көрсетілген кілттік сөздер тізімі. Деректер қорында арнайы іздеу үшін қосымша кестелер құрылады және оларды **индекстер** деп атайды.

Енді тегі Шыныбек деген адамдарды іздеу қажет болса, жылдам екілік іздеуді пайдалану арқылы индекстегі Шыныбек нөмірлерін іздеуге болады (онда тегі алфавит бойынша орналасқан!). Содан кейін қажетті жазбалар нөмірлері анықталған кезде, Шыныбек туралы деректерді негізгі кестеден аламыз. Негізгі кестеден басқа нәрселерді іздеудің керегі жоқ. Осылайша, екілік іздеуді әртүрлі өрістерде пайдалануға болады.

Тегі	№
<i>Шыныбек</i>	3
<i>Рыздыбаев</i>	2
<i>Нағашыбай</i>	1

Сурет 5.2.2. Тегі өрісі бойынша индекс

Қалай ойлайсындар, бірегей кілт дегеніміз не?

Кестедегі деректерді оқығанда және өзгергенде, қажетті жазбаға жүгініп отырғанымызды білу өте маңызды. Сенімді жұмыс істеу үшін әрбір жазбаның басқаларынан ерекше бірегей мәні болуы керек.

Бұл кілттің бірегейлік қасиетін білдіреді: кестеде кілттің бірдей мәні бар екі жазбаның болуы мүмкін емес. Мысалы, жеке куәлік нөмірі, ұялы телефон нөмірі, электрондық пошта адресі және т.б. кілт бола алады (5.2.3-сурет).

ЕСТЕ САҚТАҢДАР:

Алғашқы кілт немесе кілт – бұл өріс немесе өрістер комбинациясы, ол кестедегі әрбір жазбаны бірмәнде анықтайтын мәндер жиынтығы.

Кілттік өріс

№	Тегі	Аты	Сынып	Туған күні
1	Асанов	Дамир	10	11.06.2002
2	Мырзахметова	Арайлым	11	02.10.2001
3	Мәуленов	Айдын	10	24.02.2002

Сурет 5.2.3. Кілттік өріс

Кілтті пайдаланудың мынадай артықшылықтары бар:

- жазбалардың бірегейлігі кестеде кілттік өріс бірдей мәні бар жазбаларды енгізуге және сақтауға мүмкіндік бермейді;
- байланыстар: кілтті пайдалану арқылы кестелер арасында байланыстар орнатылады;
- жылдамдығы: кілттік өріс бойынша қажетті жазбаларды іздеуді және сұраныстарды орындауды тездететін индекс құрылады;

ТӘЖІРИБЕ ЖАСАҢДАР

Адрес өрісі бойынша индекстерді қолмен жасаңдар (сурет 5.1.1).

• ретке келтіру кесте жазбаларын кілттік өрістегі мәндердің өсу немесе кему ретімен автоматты түрде сұрыптайды және бейнелейді.

ДҚ құру оны жобалаудан басталады. ДҚ жобалау процесі келесі негізгі кезеңдерден тұрады.

Қазақ халқының музыкалық аспаптары деректер қорын құру үшін:

1. **ДҚ қызметін анықтау.** Оның көмегімен шешілетін міндеттер тізімін және бұл үшін қандай деректер қажет екенін анықтау.

2. **Кестелер құрылымын анықтау.**

- Кестелердің әрқайсысы біртекті объектілер жиынтығы туралы ақпаратты қамтуы керек, мысалы, оқушылар туралы ақпарат немесе емтиханның қорытынды нәтижелері.

- Бұл деректер жиынтығының әрқайсысында жеке кесте болуы керек. Мысалы, емтиханға қатысушылар және олардың бағалары туралы ақпарат әртүрлі кестелерде сақталуы тиіс. Сонда оқушының бағалары туралы ақпарат жойылғанымен, олар туралы деректер қорда қала береді.

- Кестедегі ақпарат қайталанбауы керек. Кестелер арасында да қайталау болмауы тиіс. Бұл әртүрлі кестелердегі ақпараттың сәйкес келмей қалу мүмкіндігін болдырмайды және ДҚ-мен жұмысты тиімдірек етеді.

3. **Өрістерді анықтау.** Әр кесте бір типті объектілер жиынтығы туралы ақпараттан тұрады. Кестеге арналған өрістерді құру кезінде келесілерді есте сақтау қажет:

- кестеде берілген объектілер жиынтығы туралы барлық қажетті ақпарат болуы керек;

- әрбір өріс басқа объектілердің жиынтықтары туралы емес, олардың нақты сипатына қатысты ақпаратты қамтуы тиіс.

4. **Кілттік өрісті анықтау.** ДҚ әртүрлі кестелердегі деректерді байланыстыру үшін әр кестеде бастапқы кілт немесе жай кілт болуы керек.

5. **Кестелер арасындағы байланысты анықтау.** Деректерді кестелер бойынша таратып, кілттік өрістерді анықтағаннан кейін, әртүрлі кестелердегі деректерді байланыстыру үшін схеманы таңдау қажет. Ол үшін кестелер арасындағы байланысты анықтаймыз. Бұл байланыстар көп кестелі сұраныстарды, формаларды және есептерді құру кезінде пайдаланылады.

6. **ДҚ құру үшін программалық жабдықтарды таңдау.**

Қазақ халқының музыкалық аспаптары деректер қорын құру үшін:

1. Міндеттерді анықтау: қазақ халқының музыкалық аспаптары деректер қорын құру не үшін қажет?
2. Кесте құрылымын жобалаңдар (музыкалық аспаптар туралы ақпарат).
3. Өрістердің атауын анықтаңдар (музыкалық аспаптардың атауы, музыкалық аспаптардың түрлері, музыкалық аспаптардың фотосуреттері және т.б.).
4. Бірінші кілтті анықтау.

1. Өріс және жазба дегеніміз не?
2. Индекс дегеніміз не? Не үшін қолданылады? Индекссіз деректер қорын құруға бола ма?
3. Индексті пайдаланып, іздеу принципін түсіндіріңдер.
4. Бір кестеге бірнеше индекстер құруға бола ма?
5. Кесте кілті дегеніміз не?
6. Деректер қорын жобалаудың қадамдарын атаңдар.

1. Төмендегі сұрақтарға жауап беретін сыныптың деректер қорын жобалаңдар.
  - а) Сыныпта қанша ұл бала бар?
  - ә) Наурыз айында туған оқушылардың аттарын жазыңдар.
  - б) Сурет салу бойынша үйірмелерге қатысатын оқушылардың аттарын жазыңдар.
2. Өріс бола алатын атауларды таңдаңдар: *Тегі, Жасы, Өн айту, Хобби, Адресі, Алматы, Футбол.*
3. Кестеде төрт өріс бар: *Күні, Тапсырыс нөмірі, Тауар атауы және Саны.* Бірінші кілт ретінде қай өрісті алуға болады? Қандай индекстерді құруға болады?

Шығыс тағамдары өрісіне индекс құрыңдар.

№	Күні	Тапсырыс	Тағам атауы	Саны
1	10.04.2019	25	Қазақша ет	9
2	11.04.2019	26	Қуырдақ	15
3	11.04.2019	27	Сірне	10
4	12.04.2019	28	Палау	20
5	13.04.2019	29	Лағман	15

5.3. MySQL-да БІРКЕСТЕЛІК ДЕРЕКТЕР ҚОРЫН ЖАСАУ

Деректер қорының құрылымын қалай дайындау керек?

MySQL-да деректер қорын құру; Деректердің типін анықтау.	Деректер қорын құру – Создание базы данных – Create Database Кесте құру – Создание таблицы – Create Table	Ғарыш кемесін құру бірнеше миллион бөлшектерді жинаудан тұрады. Миллиондаған бөліктердің тапсырыстарын үйлестіру міндетіне тап болған Rockwell компаниясы 1968 ж. IBM бірігіп, ДҚБЖ концепциясының негізін салған ақпаратты басқару жүйесін (IMS) әзірледі.
Сендер білесіңдер	Түйін сөздер	Бұл қызықты

Деректер қорымен жұмыс істеу үшін компьютерді дайындау

Бұл бөлімде біз деректер қорын жасауды және деректер қорымен web-беттердің байланысын орнатуды үйренеміз. Сондықтан біз компьютерде MySQL ДҚБЖ-мен жұмыс істеу үшін визуалды интерфейсті ғана емес, Apache және PHP-ді орнату қажет. Бұл құралдар **OpenServer** деп аталатын орнату файлында жинақталған (www.ospanel.io) (кесте 5.3.1).

Деректер қорын жасауға және оны web-бетпен байланыстыруға арналған OpenServer құрамына кіретін құралдар

Кесте 5.3.1

	MySQL-мен жұмыс істеуге арналған өте танымал визуалды интерфейс. MySQL деректер қорымен жұмысты айтарлықтай жеңілдетуге мүмкіндік береді. PhpMyAdmin-де деректерді жұмыс істеудің негізгі SQL мүмкіндіктерінің көпшілігі интуитивті түсінікті интерфейсстер мен Internet сілтемелеріне ауысуды еске түсіретін іс-әрекеттерге біріктірілген.
Apache – бұл HTTP web-сервер, Интернет желісінде деректерді беруге арналған сервердің арнайы қосымшасы. Серверге клиенттен сұраныс түскен кезде Apache сервері жауап береді. Ол келесі ОС: Linux, BSD, Mac OS, Microsoft Windows қолдайды. Apache web-серверінің артықшылықтары: PHP, Python, Ruby, Perl, ASP программалау тілдерін қолдау. Біздің жағдайда жергілікті компьютер сервер және клиент болады.	

	<p>PHP (Hypertext Preprocessor – гипермәтін пре-процессоры) – web-серверде орындалатын web-қосымшаларды (сценарийлерді) жазу үшін арнайы өзірленген программалау тілі. PHP тілінің артықшылығы – енгізілген PHP командалары бар HTML құжаттарын жасау мүмкіндігінде.</p>
---	--

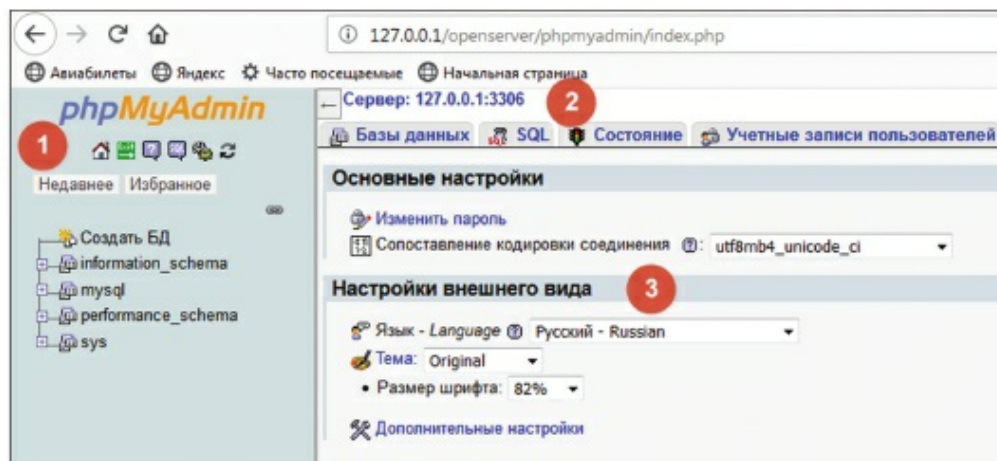
Жергілікті компьютерде OpenServer-ді орнатуды және бастапқы баптауды қосымша ақпарат айдарынан қараңдар.

OpenServer сәтті орнатылғаннан кейін, PhpMyAdmin-ды ашыңдар. PhpMyAdmin басты терезесі 5.3.1-суреттегідей көрінеді.

1. Бүйірлік тақта – дәл осы уақыттағы қолжетімді деректер қорының және олардың кестелерінің тік тізімі көрсетіледі. Кестелерді көру үшін олардың әрқайсысын ашуға болады. Сондай-ақ жылдам терілетін батырмалар бар – **Жаңарту**, **Үйге** және т. б.;

2. Басты меню – сервер атауының астында орналасқан жолақ. Оның көмегімен деректер қоры, SQL, пайдаланушылар, экспорт және импорт сияқты программаның әртүрлі мүмкіндіктері бойынша қозғалуға болады.

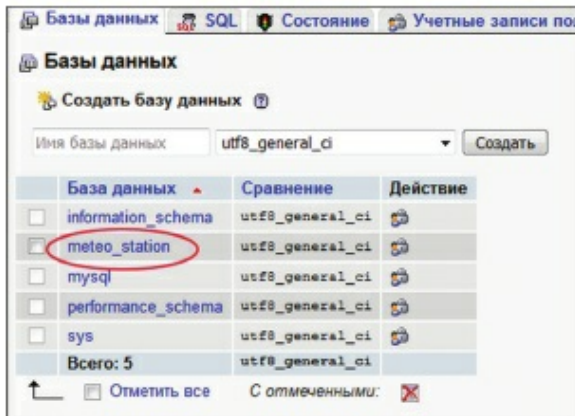
3. Жұмыс аймағы – бұл жерде жұмыс ақпараты көрсетіледі, қазіргі уақытта басты терезеде сервер туралы ақпарат бар, басқа жағдайларда деректер қорының мазмұны немесе мәтін енгізу өрісі болуы мүмкін.

Сурет 5.3.1. PhpMyAdmin басты терезесі

Метеостанция деректер қорын құрайық. Ол үшін деректер қоры менюінің бірінші қосымша бетін ашыңдар. Мұнда қолжетімді деректер қорының тізімін, сондай-ақ олардың үстіндегі жаңа қорды жасау үшін өрісті көресіңдер. Бұл өріске жаңа қордың атауын енгізіңдер: **meteo_station**, содан кейін **utf8_general_ci** кодтамасын таңдаңдар (сурет 5.3.2). Құру батырмасын басыңдар.

Сурет 5.3.2. Деректер қорын құру

Біз графикалық режим арқылы деректер қорын жасауға тырыстық. Енді SQL-ді командалардың көмегімен мәтіндік режимде құруға тырысамыз. SQL командалар SQL (PhpMyAdmin) қосымша бетіне енгізіледі.

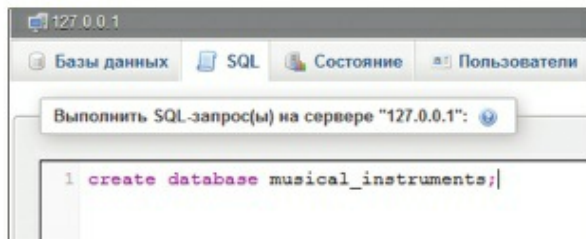
Біркестелік деректер қорын құру

CREATE DATABASE – деректер қорын құруға арналған SQL команда-сы. Синтаксисі:

```
CREATE DATABASE name_database;
```

Мұндағы **name_database** – ДҚ атауы.

Мысалы, **musical_instruments** деп аталатын деректер қорын құру керек. Ол үшін SQL командасын орындаңдар (сурет 5.3.3.):

Сурет 5.3.3. SQL командасын енгізу

MySQL кестелерін құру

Кестелер **CREATE TABLE** нұсқаулығын пайдалана отырып жасалады және синтаксисі келесідей болады:

```
CREATE TABLE `TableName` (`fieldname` dataType [қосымша параметр]);
```

– **CREATE TABLE** деректер қорында кестені құруға жауапты болып табылады.

– **fieldName** – өрістің аты,

– **dataType** – бұл деректер типі, өрісте сақталуы тиіс деректердің сипатын анықтайды.

– **[қосымша параметрлер]** auto_increment, NOT NULL және т. б. сияқты өріс туралы қосымша ақпарат.

ДЕРЕКТЕР ТИПТЕРІ

MySQL-дің 3 негізгі деректер типі бар:

- 1) сандық,
- 2) мәтін,
- 3) күні / уақыты.

Деректердің сандық типтері

INT ()	–2147483648-ден 2147483647-ге дейін қалыпты, 0-ден 4294967295-ке дейін ШЕКСІЗ.
FLOAT	Жылжымалы үтірмен шамамен үлкен емес сан.

Мәтіндік тип

CHAR ()	Ұзындығы 0-ден 255 таңбаға дейін бекітілген бөлім.
VARCHAR ()	Ұзындығы 0-ден 255 символға дейінгі айнымалы бөлім.

Күні/Уақыт

DATE	Күнін (дата) сақтауға арналған деректер типі.
TIME	Уақытты сақтауға арналған деректер типі.
YEAR	Жылды сақтауға арналған деректер типі.

MySQL-де кейбір басқа деректер типтері де кездеседі.

BOOL	tinyint (1) синонимі логикалық мәндерді сақтау үшін қолданылады.
------	---

Осының алдында құрылған **musical_instruments** деректер қорында **код, атауы, типі, data** (жасалу уақыты) **шек саны, фото өрістері** бар **instruments** кестесін жасап шығарамыз.

```
create table instruments (
 id INT AUTO_INCREMENT PRIMARY KEY,
 name varchar(20),
 type varchar(20),
 data date,
 num_string int(10),
 foto Varchar (20)
);
```

INSERT INTO дегеніміз не?

Деректер қоры жүйесінің негізгі міндеті – деректерді кестелерде сақтау. Деректер әдетте деректер қорының үстінен жұмыс істейтін қолданбалы программалармен беріледі. Осы мақсатта SQL-де кестедегі деректерді сақтау үшін пайдаланылатын INSERT командасы бар.

Негізгі синтаксисі:

```
INSERT INTO 'table_name'
VALUES (value_1, value_2, ...);
```

INSERT INTO 'table_name' – MySQL серверіне **table_name** атымен кестеге жаңа **Жол қосу** туралы хабарлайтын команда.

– **VALUES (value_1, value_2,...)** жаңа жолға қосылатын мәндерді көрсетеді.

Жаңа кестеге енгізу қажет деректер мәндерін қойғанда, әртүрлі деректерді қарау кезінде келесілерді ескеру қажет:

– **Деректердің жолдық типі** – барлық жолдық мәндер бір тырнақшаға алынуы тиіс.

– **Деректердің сандық типі** – барлық сандық мәндер оларды бір немесе екі рет тырнақшаға алмай тікелей берілуі тиіс.

– **Күні типі** – «ГГГГ-ММ-ДД» форматындағы бір тырнақшаға күннің мәнін енгізу.

Мысалы, бізде жаңа музыкалық аспаптардың тізімі бар, оларды деректер қорына қосу қажет (кесте 5.3.2).

Instruments

Кесте 5.3.2

id	name	type	data	num-string	photo
1	Домбыра	Шертпелі	25.12.2018	2	
2	Қобыз	Керілген қылмен	25.12.2017	2	
3	Жетіген	Шертпелі	15.04.2018	7	
4	Сыбызғы	Үрмелі	07.10.2018	0	
5	Дабыл	Соқпалы	03.11.2018	0	
6	Шергер	Шертпелі	11.07.2018	2	
7	Сазсырнай	Үрмелі	22.09.2017	0	

INSERT командасы деректерді бірінен кейін бірін енгізеді. Біз домбырадан бастаймыз. Ішектер санын сандық тип ретінде аламыз. Санды тырнақшаға алудың қажеті жоқ.

```
INSERT INTO instruments VALUES
(1, 'Домбыра', 'Шертпелі', '2018-12-25', 2, 'dombra.jpg');
INSERT INTO instruments VALUES (2, 'Қобыз', 'Керілген қылмен
'2017-12-25', 2, 'kobyz.jpg');
```

ТӘЖІРІБЕ ЖАСАҢДАР

1. Үлгіні пайдаланып, Instruments кестесіндегі барлық басқа жазбаларды толтырыңдар.
2. Кестесіндегі барлық жолдарды көру үшін **SELECT** нұсқаулығын қолданайық: **SELECT * FROM instruments.**

1. Деректер қорын құру үшін қандай командалар қолданылады?
2. Кестені жасау үшін қандай команда қолданылады?
3. MySQL деректер типтері қандай?
4. Неге әрбір өріске өзінің деректер типін береді?
5. Кестеге жаңа деректерді қосу үшін қандай команда қолданылады?

1. Пайдалы қазбалардың түрлері (мысалы, жанғыш, кенді, кенсіз және т. б.) деректер қорын құрыңдар. Келесі деректер қамтылсын: атауы, кен орны, облысы. 10 жазба енгізіңдер.
2. Кесте құрылымын зерттеңдер.
3. Деректер типтерін анықтаңдар.

№	Деректер	Деректер типі
1	Түйе	
2	+7 777 888 4567	
3	30 000 тг	
4		
5	25.05.2019	
6	www.egov.kz	

7	Қазақстанның алғашқы кәсіби суретшілері (А. Исмаилов, К. Ходжиков, Х. Ходжиков) 1920–1930 жылдары өз талантын көрсетті. Революциялық өзгерістер дәуірі, жаңа әлемнің қалыптасуы, халық тарихы – олардың шығармаларының басты тақырыптары. Осы кезеңде Қазақстан кескіндемесінің дамуында Әбілхан Қастеев (1904–1973) ерекше маңызға ие. Ол ұлттық кескіндеме негізін салды.	
8	Иә/Жоқ	

Құс аулайтын саятшы өзінің құс аулау туралы деректерін **Деректер қорында** сақтауды шешті. Ол әрбір құс туралы келесі ақпаратты сақтағысы келеді: күні, орны, ауа райы, ауланған құстың салмағы. Саятшыға деректер қоры кестесін сауатты құруға көмектесіңдер.

Ол әр кезде қанша құс ұстап алғанын еске алуды шешті. Деректер қорын қалай өзгерту керек?

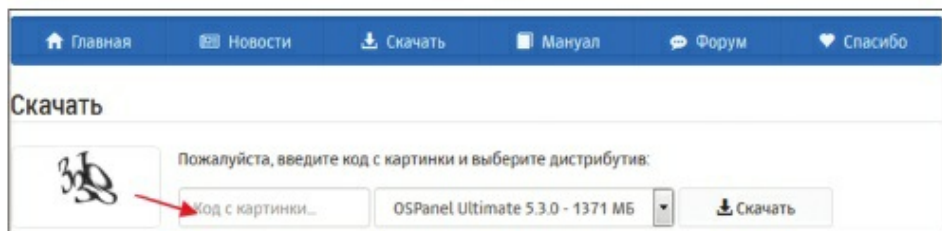

«ДҚ-да сақталатын деректер типтері» тақырыбына презентация дайындаңдар.

Қосымша ақпарат

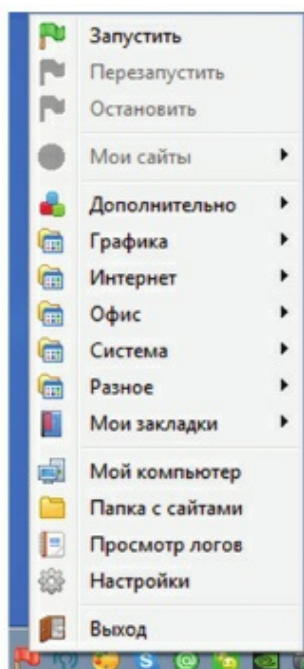
OpenServer-ді орнату (Windows7 мысалында)

1. Open Server-ді <https://ospanel.io> ресми сайтынан жүктеңдер. Одан әрі **Жүктеу** бетінде «**Ultimate**» нұсқасын таңдап, капчаны енгізіп, жүктеу батырмасын басыңдар (сурет 5.3.4).

Сурет 5.3.4. Open Server ресми сайтындағы Жүктеу беті

2. Жүктелген архивті басыңдар. Инсталлятор іске қосылады. Келесі қадамда D:\OpenServer ашу жолын енгізіңдер.

Сурет 5.3.5.
OpenServer-дің іске қосылуы

белгішесін басып, **Баптау (Настройки)** менюін таңдаңдар.

3. Орнату процесі аяқталған соң, берілген бумаға өтіп, программаны іске қосуға болады. Операциялық жүйенің разрядына байланысты, не «Open Server x64.exe» («64 биттік ОЖ үшін») немесе «Open Server x86.exe» (32 биттік ОС үшін) таңдаңдар.

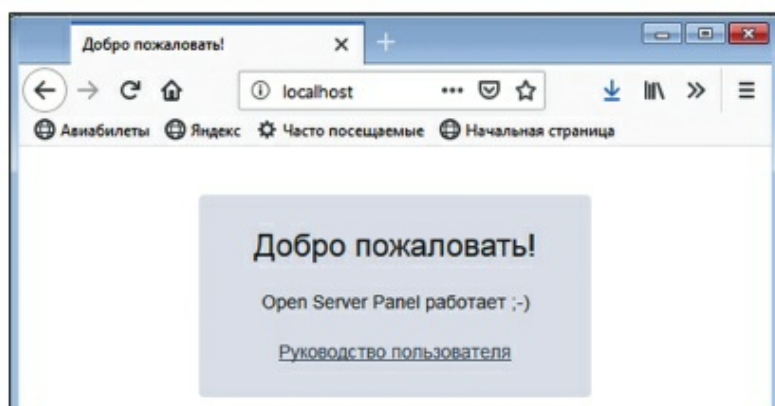
4. Интерфейс тілін таңдаңдар (мұнда орыс тілі таңдалған). Егер программа алғаш рет іске қосылған болса, Microsoft Visual C++ **патчаларын** орнатуды ұсынады. Программамен негізгі жұмысты істеу үшін оны жасамауға да болады.

5. Орнату аяқталғаннан кейін тапсырмалар тақтасындағы **OpenServer** таңбашасын шертіп, **Бастау (Запустить)** батырмасын басыңдар (сурет 5.3.5).

6. Кез келген браузерде келесі бетті ашыңдар: <http://localhost>.

7. Егер бет 5.3.6-суреттегі сияқты шықса, онда дұрыс орнатылды.

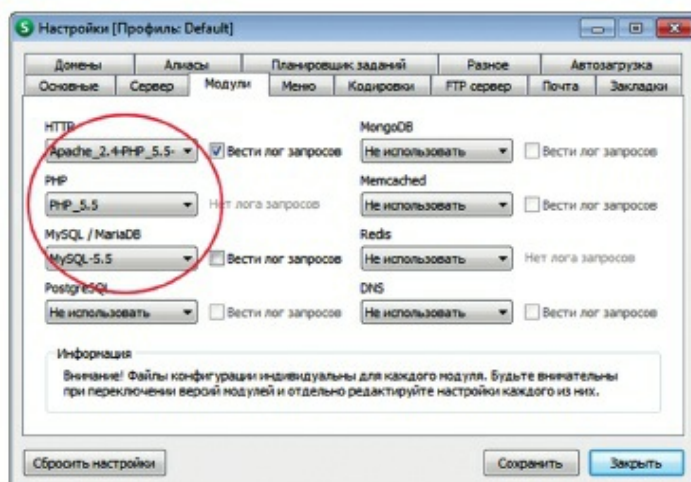
8. Деректер қорымен жұмыс істеу үшін MySQL-ді баптау қажет. OpenServer-де қажетті MySQL нұсқаларын таңдау үшін программа іске қосылғаннан кейін, тапсырмалар тақтасындағы

Сурет 5.3.6. OpenServer бастапқы беті

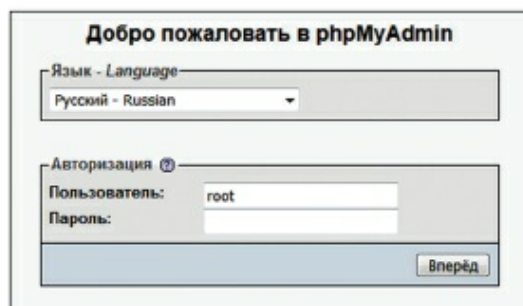
9. Модуль менюінде пайда болған терезеде 5.3.7-суретте көрсетілгендей Apache, PHP және MySQL нұсқаларын таңдаңдар. Сақталғаннан кейін экранда OpenServer-ді өшіріп қосуды ұсыну туралы терезе ашылады. Бұл өзгерістер күшіне енуі үшін қажет.

Сурет 5.3.7. MySQL нұсқасын таңдау

10. Бұдан өрі Қосымша – PhpMyAdmin таңдаймыз. Бастапқы экранда MySQL пайдаланушысының аты мен серверге қосылу үшін оның құпия сөзін енгізу қажет (сурет.5.3.8). Ағымдағы жағдай бойынша:

- Пайдаланушы: root
- Пароль: (бос пароль).

Сурет 5.3.8. PhpMyAdmin авторизациялау терезесі

5.4. КӨПКЕСТЕЛІК ДЕРЕКТЕР ҚОРЫН ҚҰРУ

Неге бәрін бір кестеде жинамаймыз?

Көпкестелік деректер қорын қалай құруды.	Байланыстар – Связи – Relationships Деректер қорының тұтастығы – Целостность базы данных – Database Integrity	Бүгінгі таңда Oracle деректер қорын басқару жүйелері нарығында көшбасшы болып табылады. Ол IBM және Microsoft сияқты ірі компаниялардан әлдеқайда алда келеді. Нарықтың шамамен 45% иеленеді.
Сендер білесіңдер	Түйін сөздер	Бұл қызықты

Біз барлық деректер бір кестеге біріктірілген қарапайым құрылымды қарастырдық, онда ақпаратты іздестіру оңай. Алайда мұндай модельдің кемшіліктері де бар:

- деректердің қайталануы: мысалы, **musical_instruments** деректер қорында аспап түрі көп рет сақталады;
- кейбір деректерді өзгерткенде (мысалы, **Аспаптың аты**) бірнеше жазбаны өзгерту керек болады;
- қате көп кетуі мүмкін.

Біркестелік деректер қоры – барлық карточкалар бірдей құрылымдалған картотекаға ұқсас. Сонымен қатар іс жүзінде бір деректер қорында бір-бірімен байланысты әртүрлі объектілерді сақтау керек. Бұдан «бұл деректерді сипаттау және сақтау үшін қай модельді қолданған жақсы?» деген сұрақ туындайды.

Мысалы, қазақ музыкалық аспаптарын сататын интернет-дүкеннің деректер қорын қалай ұйымдастыруға болатынын қарастырайық. **musical_instruments** деректер қорына келесі деректерді қосамыз: **material** (дайындайтын материал), **producer** (өндіруші), **price** (баға), **sales** (жеңілдіктер), **nume_instr** (дүкендегі аспаптар саны) және жаңа деректер қорын **kaz_mus_intruments** деп атаймыз. Біркестелік деректер қорында «**musical_instruments**» 5.4.1-кестеде көрсетілген.

Кестеде қайталанулардың бар екенін көреміз – осы өндірушінің әрбір құралы үшін өндірушінің атауы (таңба жолы) қайталанады. Себебі берілген кестелерде тек аспап туралы ақпарат берілмей, онымен қоса басқа типті ақпарат, яғни өндірушілер туралы да мәлімет бар. Сондықтан өндіруші туралы барлық ақпаратты сақтау үшін бөлек кесте құру керек (кесте 5.4.2).

musical_instruments

Кесте 5.4.1

id_instr	name_instr	type	material	producer	num_instr	price	sales	data_begin	data_end	photo
1	Домбыра	Шертпелі	Қарағай	Тұрдығұлов Ж.	5	200 000				
2	Қобыз	Керілген қылмен	Қайың	Абрамкин В.	4	150 000				
3	Жеріген	Шертпелі	Үйеңкі	ЖШС «Лира»	6	180 000				
4	Сыбызғы	Үрмелі	Бамбук	«Юпитер» зауыты	15	20 000	30%	01.03.18	31.03.18	
5	Дабыл	Соқпалы	Қайың	«Юпитер» зауыты	9	60 000				
6	Шертер	Шертпелі	Жаңғақ	ЖШС «Лира»	12	100 000	40%	15.03.18	30.03.18	
7	Сазсырнай	Үрмелі	Сазбалшық	«Sapaly Saz»	35	15 000	20%	15.04.18	10.05.18	
8	Домбыра	Шертпелі	Бамбук	«Sapaly Saz»	21	150 000	28%			
9	Қобыз	Керілген қылмен	Қарағай	Абрамкин В.	3	110 000				
10	Шертер	Шертпелі	Қайың	«Sapaly Saz»	17	90 000				

Producers

Кесте 5.4.2

id_producers	name	address
1	Тұрдығұлов Ж.	Алматы қ., Абай көш., 56
2	Абрамкин В.	Шымкент қ., Шәкәрім көш., 21
3	«Sapaly Saz»	Алматы қ., Рысқұлов көш., 141
4	ЖШС «Лира»	Павлодар қ., Баянауыл көш., 11
5	«Юпитер» зауыты	Мәскеу қ., Калужская көш., 8

Мұнда бірінші кілт **id_producers** болып табылады. Кестеге өндіруші туралы басқа деректерді қосуға болады, мысалы, құрылған жылы, телефоны және т.б. **instruments** кестесінде енді өндірушілердің аттары емес, олардың кодтары сақталады (кесте 5.4.3).

Өндіруші кодтары бар *musical_instruments* кестесі

Кесте 5.4.3.

id_instr	name_instr	type	material	id_producers	num_instr	price	sales	data_begin	data_end	photo
1	Домбыра	Шертпелі	Қарағай	1	5	200 000				
2	Қобыз	Керілген қылмен	Қайың	2	4	150 000				
3	Жетіген	Шертпелі	Ұйеңкі	4	6	180 000				
4	Сыбызғы	Үрмелі	Бамбук	5	15	20 000	30%	01.03.18	31.03.18	
5	Дабыл	Соқпалы	Қайың	5	9	60 000				
6	Шерттер	Шертпелі	Жаңғақ	4	12	100 000	40%	15.03.18	30.03.18	
7	Сазсырнай	Үрмелі	Сазбалшық	3	35	15 000	20%	15.04.18	10.05.18	
8	Домбыра	Шертпелі	Бамбук	3	21	150 000	28%			
9	Қобыз	Керілген қылмен	Қарағай	2	3	110 000				
10	Шерттер	Шертпелі	Қайың	3	17	90 000				

ЕСТЕ САҚТАҢДАР:

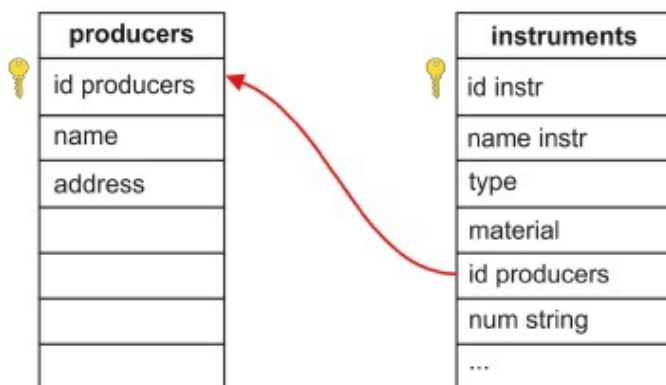
Реляциялық деректер қоры байланысқан кестелердің жиынтығы болып табылады.

Осылайша, деректер қоры екі кестеден тұрады (кесте 5.4.2 және 5.4.3) және объектілердің екі класы туралы ақпаратты сақтайды. Бұл кестелерді байланыстыру керек. Егер кестелер арасында байланыстар орнатылса, қорда сақталатын деректерді бақылауға болады.

Реляциялық ДҚ-да кестелер арасындағы байланыс кілттік өрістер арқылы орнатылады. Деректер қорында негізгі кестелер құрылғаннан кейін олардың бір-бірімен қалай байланысқанын көрсету керек. ДҚБЖ-нің бұл байланыстары бірнеше кестелерден ақпаратты іріктеу кезінде сұраныстарда формалар және есеп жасауда пайдаланылады. Кестелер арасындағы байланыстарды орнату ДҚ деректердің тұтастығын қорғауға мүмкіндік береді.

Екі кесте арасындағы байланысты келесідей көрсетуге болады (сурет.5.4.1.):

ЕСТЕ САҚТАҢДАР:
 ДҚБЖ маңызды міндеттерінің бірі – деректер қорының тұтастығын сақтау, яғни кестелер арасындағы байланыстардың дұрыс болуын қамтамасыз ету.

Сурет 5.4.1. Кестелер арасындағы байланыс

ДҚБЖ-ның байланысқан кестелердегі әрекеттері:

- деректер қорында байланысты жазбалар бар болған жағдайда жазбаны жоюды болдырмау;
- каскадтық жоюды орындау, яғни жойылған жазбамен бірге басқа кестелердегі барлық жазбаларды жою;
- өзгерістер енгізуге рұқсат беру, не бермеу.

1. 5.4.3-кестедегі **name_instr**, **type** және **material** өрістері үшін индекстік кестелерді жасаңдар.

NAME_INSTR

Кесте 5.4.4

id_name_ ins	name_instr
1	домбыра
2	қобыз
3	жетіген
4	сыбызғы
5	дабыл
6	шертер
7	сазсырнай

TYPE

Кесте 5.4.5

id_type	name_type
1	шертпелі
2	керілген қылмен
3	үрмелі
4	соқпалы

MATERIAL

Кесте 5.4.6

id_mate- rial	name_material
1	қарағай
2	қайың
3	үйеңкі
4	бамбук
5	жаңғақ
6	сазбалшық

2. 5.4.3-кестені индекстік кестеге байланысты түрлендіріңдер.

Кесте Instruments

Кесте 5.4.7

id_instr	id_name_ins	id_type	id_material	id_producers	num_instr	price	sales	data_begin	data_end	photo
1	1	1	1	1	5	200 000				
2	2	2	2	2	4	150 000				
3	3	1	3	4	6	180 000				
4	4	3	4	5	15	20 000	30%	01.03.18	31.03.18	
5	5	4	2	5	9	60 000				
6	6	1	5	4	12	100 000	40%	15.03.18	30.03.18	
7	7	3	6	3	35	15 000	20%	15.04.18	10.05.18	
8	1	1	4	3	21	150 000	28%			
9	2	2	1	2	3	110 000				
10	6	1	2	3	17	90 000				

3. Барлық бес кесте үшін өріс типтерін анықтаңдар.

4. PhpMyAdmin ішінде `kaz_music_instruments` деректер қорын жасаңдар.

Create database `kaz_mus_instruments`;

5. phpMyAdmin ішінде `kaz_mus_instruments` ДҚ-да `instruments, producers, names, types, materials` кестесін құрыңдар.

```
Create table name_instr (
 id_name_ins INT AUTO_INCREMENT PRIMARY KEY,
 name_instr varchar(20));
```

Мұндағы:

AUTO_INCREMENT – автоматты нөмірлеу;

PRIMARY KEY – кілттік өріс.

6. Барлық мәліметтерді мәтіндік режимде кестелерге енгізіңдер. SQL қосымша беттің төменгі жағындағы батырмаларды пайдалануға болады.

7. INSERT командасын енгіземіз:

```
INSERT INTO `name_instr`VALUES (NULL,'домбыра');
```


1. Көптеген жағдайларда бір кестеде барлық деректерді жинау неге тиімсіз?

2. Деректер қандай принцип бойынша бірнеше кестеге бөлінеді?

3. Көпкестелік деректер қорларында байланыстың қандай түрлері пайдаланылады?

4. Деректер қорының тұтастығы дегеніміз не? Бұл қалай қамтамасыз етіледі?

1. Санжар өзінің сүйікті командасының футбол матчы туралы ақпаратты сақтауды шешті. Ол әр матч туралы келесі ақпараттарды сақтауды қалайды: **күні, орны, қай командамен кездеседі және есебі**. Санжарға көпкестелік деректер қорын құруға көмектесіңдер.
2. Арайлым өзінің барған сапары: **қайда, қашан, немен барғаны және болған уақыты** туралы ақпаратты деректер қорында сақтауды ұйғарды. Арайлымға көпкестелік деректер қорын құруға көмектесіңдер.

1. Кондитерлік компанияның клиенттерінің деректер қоры екі байланыстырылған кестеден тұрады:

Тапсырыс беруші		
Коды	Аты-жөні	Қала коды
1	Баймаханова О.	2
2	Сейітова Г.	5
3	Мергенбаев Б.	2
4	Ким Г.	1
5	Воеводин А.	5

Қалалар	
Коды	Атауы
1	Алматы
2	Қызылорда
3	Павлодар
4	Тараз
5	Ақтау

Қызылордада қанша тапсырыс беруші бар?

2. Деректер қорының фрагментінде туыстық қатынастар туралы деректер ұсынылған.

Адамдар		
Код	Аты-жөні	Жынысы
75	Нұрғалиев А.Т.	Е
69	Нұрғалиев К.А.	Е
48	Ерғазы Ж.	Ә
81	Королев С.В.	Ә
33	Королев А.С.	Е
12	Ерғазы М.	Е
94	Тен Р.Н.	Ә
9	Тен Н.О.	Е
...	...	...

Балалар	
Ата-ана коды	Бала коды
94	69
75	12
81	48
75	69
12	48
81	33
12	33
94	12
75	9
...	...

Берілген деректерден аты-жөні мен тегін анықтаңдар:

- а) Н.О. Теннің жиенінің;
- б) Ж. Ерғазының атасының.

5.5. SQL СУРАНЫСТАР

MS Excel-де сұрыптау және фильтрлеу қалай жүргізілді?

Сұраныстарды қалай құруды;
Деректер қорын қалай жою-
ды және жаңартуды.

Сұраныс – Запрос – Query
Таңдау – Выбрать – SELECT
Жою – Удалить – DELETE
Жаңарту – Обновить – Update
Біріктіру – Объединить – Join

Сендер білесіңдер

Түйін сөздер

ЕСТЕ САҚТАҢДАР:

Сұраныстар (query) – деректер қорынан қажетті ақпаратты таңдау құралы. Дерек-қорға қатысты қалып-тасқан сұрақ – бұл сұраныстар.

SQL жұмыс принциптерін түсіну нақты сұраныстарды жасауға көмектеседі және дұрыс емес нәтижелерді қайтаруға мүмкіндік береді, сұраныстарды түзетуді жеңілдетеді.

SELECT нұсқаулығы SQL тілінде деректер жинағын сипаттау үшін қолданылады. Ол келесілерді қоса алғанда, деректер қорынан алуға қажетті деректер жиынтығының толық сипаттама-сын қамтиды:

- деректері бар кестелер;
- өртүрлі дереккөздерінен алынған деректер арасындағы байланыс;
- өрістер немесе есептеулер, олардың негізінде деректер іріктеледі;
- сұраныстар нәтижесіне енгізілетін деректерге сәйкес келетін іріктеу шарттары;
- сұрыптау қажеттілігі мен тәсілі.

SQL нұсқаулығы ұсыныс деп аталатын бірнеше бөліктерден тұрады. SQL нұсқаулығындағы әрбір ұсыныстың өз мақсаты бар. Кейбір ұсыныстар міндетті болып табылады. Төмендегі кестеде жиі қолданылатын SQL ұсыныстары көрсетілген (кесте 5.5.1).

SQL тілінің нұсқаулығы

Кесте 5.5.1

SQL ұсыныстары	Сипаттама	Міндетті
SELECT	Қажетті деректерден тұратын өрістерді анықтайды	Иә
FROM	SELECT ұсынысында көрсетілген өрістері бар кестелерді анықтайды	Иә
WHERE	Нәтижелерге енгізілетін барлық жазбаларға сәйкес келетін өрістерді іріктеу шарттарын анықтайды	Жоқ
ORDER BY	Нәтижелерді сұрыптау тәртібін анықтайды	Жоқ

SELECT синтаксисінің мысалы 5.5.1-суретте көрсетілген.

Сурет 5.5.1. SELECT синтаксисінің мысалы

Бұл сұраныстар жазудың ұсынылатын синтаксисі, шын мәнінде кілттік сөздерді кез келген регистрде енгізуге болады. Таңдау тізімінде деректерді қандай өрістерден таңдау қажет екендігі көрсетіледі. Кесте тізімінде осы өрістердің қандай кестелерден екендігі анықталады. **WHERE** сөйлемінде қажетті жолдар көрсетіледі. Олар константалар да (тұрақтылар), өрнектер де болуы мүмкін.

Түсінікті болу үшін сұраныстарды талдайық:

- **SELECT** – қандай өрістерді экранға шығарамыз.
- **FROM** – мәліметтерді қандай кестеден аламыз?
- **WHERE** – шартты қанағаттандыратын жазбаларды ғана көрсетеміз.

SELECT операторын **Instruments** кестесі мысалында пайдалануды қарастырайық. Барлық **Instruments** кесте жазбаларын шығару үшін қарапайым **SQL** сұраныстар жазайық:

```
SELECT * FROM Instruments
```

Мұнда * кестенің барлық өрістерін білдіреді. Осы үлгіні орындағаннан кейін 5.5.2-суреттегі нәтижені аламыз.

ID	name	type	data	num_string	photo
1	Домбыра	шертпелі	2018-12-25	2	dombra.jpg
2	Қобыз	керілген қылмен	2017-12-25	2	kobyz.png
3	Жетіген	шертпелі	2018-04-15	7	jetygen.png
4	Сыбызғы	үрмелі	2018-10-07	0	sybyzgy.png
5	Дабыл	соқпалы	2018-11-03	0	dabyl.png
6	Шертер	шертпелі	2018-07-11	2	sherter.png
7	Сазсырнай	үрмелі	2017-09-22	0	sazsymai.png

Сурет 5.5.2. Instruments кестесінен мәліметтерді таңдау

Instruments кестесінен шертпелі құралдарды таңдаймыз. Тек олардың атаулары мен жасалған күнін, яғни **name** және **data** өрістерін шығару керек. Содан кейін осы тізімді **data** өрісі бойынша өсу ретімен орналастырамыз.

1. SQL сұраныстар келесідей болады:

```
SELECT name, data FROM Instruments WHERE type="шертпелі";
```

2. Таңдау нәтижесі 5.5.3-суретте көрсетілген.

name	data
Домбыра	2018-12-25
Жетіген	2018-04-15
Шертер	2018-07-11

Сурет 5.5.3. Шертпелі аспаптар

3. Сұраныстардың келесі шарты **data** өрісі бойынша тізімді өсу ретімен шығару болды. **ORDER BY** ұсынысы сұрыптауды анықтайды, ал **ASC** мәні өсу бойынша сұрыптау түрін көрсетеді (**DESC**-кему):

```
SELECT name, data FROM Instruments WHERE type="шертпелі"
ORDER BY data ASC;
```

4. Таңдау нәтижесі 5.5.4-суретте көрсетілген.

name	data ▲
жетіген	2018-04-15
шертер	2018-07-11
домбыра	2018-12-25

Сурет 5.5.4. Шертпелі аспаптар data өрісінің өсу реті бойынша

ТӘЖІРИБЕ ЖАСАҢДАР

Where шарты **OR**, **AND** логикалық операторларын қолданғанда қиын болуы мүмкін. Келесі SQL сұраныстарын жасап көріңдер: **Instruments** кестесінен домбыра мен жетіген тізімін шығарыңдар.

DELETE командасы

SQL-дің DELETE командасы деректер қорының кестелерінен қажет емес жолдарды жою үшін пайдаланылады. DELETE командасы деректер қорынан уақытша немесе ескірген деректерді жою үшін ыңғайлы. DELETE командасы бір сұраныста кестеден көп жолды жоя алады.

Жол жойылған соң, оны қалпына келтіру мүмкін емес.

Delete командасының негізгі синтаксисі төменде көрсетілген.

```
DELETE FROM `table_name` WHERE [шарт];
```

- DELETE FROM table_name MySQL серверіне кестеден жолдарды жою туралы хабарлайды.
- WHERE [шарт] міндетті емес және DELETE сұраныстарымен сұралған жолдар санын шектейтін сүзгіні (фильтрді) орналастыру үшін пайдаланылады.

Musical_instruments деректер қорындағы **instruments** кестесінен сазсырнайды өшіріңдер.

1. Осы кестенің өріс атауларын еске түсіріңдер. Мұны орындау үшін төмендегі команданы орындап, кестеде көрсетілген барлық жазбаларды қарап шығыңдар:

```
SELECT * FROM instruments;
```

2. Өшіруге арналған SQL сұраныстар:

```
DELETE FROM instruments WHERE name = "сазсырнай";
```

ТӘЖІРИБЕ ЖАСАҢДАР

Құралдар кестесінен басқа жазбаларды қозғамай, артық жазбаларды өшіру үшін бір **DELETE** командасын жазыңдар.

UPDATE командасы

Update командасы кестедегі жолдарды өзгерту үшін қолданылады. Сонымен қатар, бір өрісті немесе бірнеше өрісті бір уақытта жаңарту кезінде пайдаланылады, басқа кестедегі мәндермен кестені жаңарту үшін пайдаланылуы мүмкін.

ЕСТЕ САҚТАҢДАР:

Егер where ұсынысы DELETE сұраныстарында пайдаланылмаса, осы кестедегі барлық жолдар жойылады.

Update командасының негізгі синтаксисі төменде көрсетілген.

```
UPDATE 'table_name' SET 'column_name' = 'new_value WHERE' [шарт];
```

- **UPDATE table_name** – кестедегі деректерді жаңарту туралы MySQL хабарлайтын команда.

- **SET column_name = 'new_value'** – жаңарту қажет өрістердің атаулары мен мәндері. Жаңарту мәндерін баптау кезінде осы жолдардың типтері бір тырнақшада болуы тиіс екенін ескеріңдер. Сандық мәндер тырнақшада болуы міндетті емес. Осы күннің (датаның) түрі бір тырнақшада және «ГГГГ-ММ-ДД» форматында болуы тиіс.

- **WHERE [шарт]** міндетті емес және UPDATE сұрауына әсер ететін жолдар санын шектейтін сүзгіні (фильтр) орналастыру үшін пайдаланылуы мүмкін.

Instruments (ДҚ **musical_instruments**) кестесіндегі мәліметтерді жаңартамыз. Сыбызғының жасалған күнін 07.10.2018-ден 25.10.2018-ға ауыстырамыз.

1. Ең алдымен сыбызғының **id**-н анықтаймыз, себебі SQL-командаларды мәтіндік өрістерге қарағанда **id**-мен жазған ыңғайлы.

```
SELECT * FROM instruments WHERE name = "сыбызғы";
```

Жоғарыда көрсетілген сценарийді орындағанда келесідей нәтижені аламыз, **id=4**:

id	name	type	data	num_string	photo
4	сыбызғы	үрмелі	2018-10-07	0	sybyzgy.jpg

2. Күнді (датаны) жаңарту үшін төменде келтірілген скриптті орындау қажет:

```
UPDATE instruments SET data = "2018-10-25" WHERE id = 4;
```

3. Күнінің ауысқандығына көз жеткізейік.

```
SELECT * FROM instruments WHERE id = 4;
```

Жоғарыда көрсетілген сценарийді орындағанда келесі нәтижені береді:

id	name	type	data	num_string	photo
4	сыбызғы	үрмелі	2018-10-25	0	sybyzgy.jpg

ТӘЖІРИБЕ ЖАСАҢДАР

Instruments кестесінде басқа құралдар деректерін жаңартыңдар.

LIKE операторы

LIKE операторы символдық жолдың үлгімен сәйкестігін орнатады.

LIKE операторының синтаксисі келесідей:

```
expression LIKE pattern
```

Мұндағы **expression** – кез келген символдық өрнек.

pattern – expression өрнегіне тексеру жүргізілетін үлгі. Үлгі мынадай арнайы символдарды қамтуы мүмкін (кесте 5.5.2):

Арнайы символдар

Кесте 5.5.2

Символ	Сипаттамасы
%	Кез келген жолдың ұзындығы
_	Кез келген бір таңба
[]	Таңбалардың ауқымы немесе реті
[^]	Таңбалардың ауқымын немесе реттілігін болдырмау

Instruments (musical_instruments ДҚ) кестесінде:

LIKE операторының көмегімен өз атауында «шертпелі» сөзі бар аспап жазбаларын шығару:

```
SELECT * FROM Instruments WHERE type LIKE ' шерт%'
```

Бұл мысалда LIKE операторының үлгісі ретінде 'шерт %' қызмет етті. Есептің шартына қарай, «шерт» сөзінен кейін кез келген ұзындық тағы символдар болуы мүмкін.

Сұраныс ішіндегі сұраныстар

Көпкестелік деректер қорына күрделі сұраныстар тән; яғни сұраныс ішіндегі сұраныстар. Мысалы, **kaz_mus_instruments** деректер қорынан домбыраның бағалары туралы ақпарат алу керек болсын. Бұл деректер қорында аспаптардың атаулары және олардың бағасы екі түрлі кестелерде орналасқан, яғни деректерді іріктеу **instruments**, **name_instr** екі кестеден жүзеге асырылады. Мұндай жағдайларда **IN ()** функциясы пайдаланылады. Сұраныс синтаксисі келесідей:

```
SELECT * FROM table1 WHERE id IN (SELECT id FROM table2);
```

Енді осы сұраныс бойынша біздің мысалға қатысты SQL командасын жазамыз:

```
SELECT id_name_ins, price
FROM instruments
WHERE id_name_ins
```

```
IN (SELECT id_name_ins FROM name_instr WHERE name_instr="домбыра");
```

Осы сұранысты келесідей де жазуға болады. Мысалы, алдыңғы сұраныстың синтаксисі төмендегідей қайта жазылуы мүмкін:

```
SELECT table1.* FROM table1,table2
WHERE table1.id=table2.id;
```

Сөйкесінше SQL сұраныстар келесідей болады:

```
SELECT instruments.id_name_ins, instruments.price
FROM instruments, name_instr
WHERE instruments.id_name_ins=name_instr.id_name_ins
AND name_instr="домбыра";
```

Екі жағдайда да сұраныс нәтижесі:

id_name_ins	price
1	200000
1	150000

Өздерің білетіндей, бірінші нөмірлі домбыра бізде, ал нәтиже құралдың атын беру үшін келесі SQL командасы JOIN қажет.

JOIN командасы

JOIN «біріктіру» мағынасын білдіреді. MySQL деректер қорында түрлі кестелерден өрістерді таңдау кезінде біріктіруге болады. Біріктіру уақытша кестелерді құрмай және бір сұраныспен ғана бірнеше кестелерден деректерді алуға мүмкіндік береді.

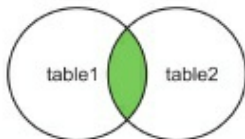
Нәтижеге қойылатын талаптарға байланысты MySQL үш типті біріктіруге мүмкіндік береді:

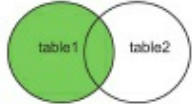
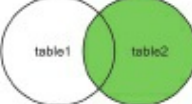
1. INNER JOIN (CROSS JOIN) – ішкі (қиылысу) біріктіру.
2. LEFT JOIN – сол жақты сыртқы біріктіру.
3. RIGHT JOIN – оң жақ сыртқы біріктіру.

JOIN командасының синтаксисі 5.5.3-кестеде берілген.

JOIN командасының синтаксисі

5.5.3-кесте

<pre>SELECT column_name(s) FROM table1 INNER JOIN table2 ON table1.column_name = table2.column_name;</pre>	
--	--

<pre>SELECT column_name(s) FROM table1 LEFT JOIN table2 ON table1.column_name = table2.column_name;</pre>	<p style="text-align: center;">LEFT JOIN</p>
<pre>SELECT column_name(s) FROM table1 RIGHT JOIN table2 ON table1.column_name = table2.column_name;</pre>	<p style="text-align: center;">RIGHT JOIN</p>

Енді JOIN синтаксисін пайдалана отырып, аспаптың коды емес, атауы (домбыра) шығу үшін алдыңғы сұранысты қайта жазамыз. JOIN үш типінің бірін таңдау үшін алдымен қандай кесте **table1** және қандай **table2** болатынын анықтау керек. Бізде **table1** – **name_instr**, **table2** – **instruments** болсын. **Price** өрісі **table2**-де болғандықтан, бұл өріс оң жағынан шығу үшін қажет, онда **right JOIN** синтаксисін таңдаймыз:

```
SELECT name_instr.name_instr, instruments.price
FROM name_instr
RIGHT JOIN instruments
ON instruments.id_name_ins=name_instr.id_name_ins
WHERE name_instr="домбыра";
```

Сұраныс нәтижесі:

name_instr	price
домбыра	200000
домбыра	150000

ТӘЖІРИБЕ ЖАСАҢДАР

Алдыңғы сұранысты LEFT JOIN көмегімен жазып көріңдер.

1. Сұраныс дегеніміз не? Сұраныстар не үшін пайдаланылады?
2. SQL негізгі ұсыныстарын атаңдар. Оларды сипаттаңдар.
3. PhpMyAdmin-ге SQL сұранысын қалай енгізуге болады?
4. SQL сұраныста * нені білдіреді?
5. WHERE шарты берілмеген жағдайда не болады?
6. Сендер қалай ойлайсыңдар, DELETE командасы жазбадан тек бір бағанды жою мүмкін бе?
7. DELETE командасындағы WHERE шартының SELECT командасындағы WHERE шартынан айырмашылығы бар ма?
8. Команда бір SET секциясынан артық болуы мүмкін бе?
9. LIKE командасы не үшін қолданылады?
10. Қандай жағдайда сұраныс ішіндегі сұраныс қолданылады?
11. JOIN түрлерін атаңдар. Оларды сипаттаңдар.

1. Келесі SQL сұраныстарды орындау нәтижесі қандай болады деп ойлайсыңдар?

1) SELECT surname FROM student WHERE student_code=15;

2) SELECT командасы FROM футбол WHERE Жеңіс>7;

2. Процессор сипаттамасы кестесі берілген. Процессор өріс бойынша кему ретімен орналасса, сұрыптаудан кейін жазбалардың дұрыс тізбегі қандай болады? SQL сұраныстар жазыңдар (5.5.4-кесте).

Процессор сипаттамасы

Кесте 5.5.4

№	Процессор	Қатқыл диск	Оперативті жедел жады (ОЖЖ)
1.	Intel core i7	1 Тб	8 Гб
2.	Intel core i5	200 Гб	4 Гб
3.	Intel Dual-core	120	2 Гб
4.	AMD Athlon II	320 Гб	4 Гб

3. Сусындардың деректер қорын құрыңдар. 250 теңге тұратын барлық сусындардың бағасын 350-ге көтеру, ал 350 тұратын сусындардың бағасын 450-ге дейін көтеру керек. Деректер қорынан жарамдылық мерзімі өтіп кеткен сусындарды өшіріңдер.

4. Universities кестесі берілген.

Кесте 5.5.5

ID	University Name	Students	Faculties	Professors	Location	Site
1	Al farabi Kazakh National University	12400	12	1229	Almaty	kaznu.kz
2	Abai Kazakh National Pedagogical University	21300	24	13126	Almaty	kaznpu.kz
3	Novosibirsk State University	7200	13	1527	Novosibirsk	nsu.ru
4	Moscow State University	35100	39	14358	Moscow	msu.ru
5	Higher School of Economics	20335	12	1615	Moscow	hse.ru
6	Nazarbaev University	5000	19	5640	Nyr-Sultan	nu.edu.kz
7	National Research Nuclear University	8600	10	936	Moscow	mephi.ru

LIKE операторының көмегімен, университеттер жазбаларын шығару:

а) атауында «National» сөзі бар»:

- b) сайттың домендік атауы 5 таңбадан тұрады (доменді қоспағанда .kz);
- c) сайттың домендік атының бірінші әрпі осы диапазонда жатады [ko];
- d) қаланың атының екінші әрпі диапазонына [e-o] кірмейді.

5. **kaz_mus_instruments** деректер қорын ашындар. Келесі сұраныстарды құрындар:
- a) жеңілдігі бар соқпалы аспаптарды іріктеуді;
  - b) фотосуреттері бар барлық аспаптарды іріктеуді;
  - c) құны 100 000-нан кем музыкалық аспаптарды іріктеуді; аспаптарды баға бойынша кему тәртібімен орналастыру керек;
  - d) аспаптарды өндірушілер мекенжайымен шығару.

1. Спортшылар спорттық жарыстар туралы және спорттық жарыстың қайда өткені, олардың қайсысы қандай орын алғаны және қай жылы өткені туралы ақпаратты деректер қорында сақтағысы келеді. Оларға деректер қорын сауатты құруға көмектесіңдер. Өрбір турнирмен деректер қорын жаңарту қажет. JOIN, LIKE бар кез келген күрделі үш сұраныс құрындар.

2. Оқушылардың келесі жеке деректер қорын құрындар: аты-жөні, туған күні, жұлдыз жорамалы, жынысы, қызығушылықтары, мекенжайы, телефоны. Кестеге жазбаларды енгізіңдер (мәліметтер әртүрлі болуы тиіс).

SQL сұраныстарын пайдаланып табындар:

- жасы 16-дан асатын әйелдер (Ж);
- белгілі бір аты бар адамдар (мысалы, Мұхит);
- белгілі бір күннен кейін туған адамдар (22.04.2005);
- балықтарға жататын және 2005 жылы туған адамдар (23.02.2005 ж. 22.03.2005 ж. дейін);
- белгілі бір хоббиі бар адамдар (мысалы, би), оларды 10-нан 15 жасқа дейін.

5.6. WEB-БЕТТІҢ ДЕРЕКТЕР ҚОРЫМЕН БАЙЛАНЫСЫН ОРНАТУ

Web-бетті құру кезінде ақпарат қайда сақталған?

Жергілікті компьютерде PHP файлда-рын қалай сақтауға болады;
Web-беттің деректер қорымен байла-нысын қалай орнату керек.

Web-парақшаның ДҚ-мен байланысы –
Связь web-страницы с БД – Connect web page to data base

Сендер білесіңдер

Түйін сөздер

Келесі сабақтардың тақырыптары – формалар мен есептерді жасау. Оларды HTML арқылы web-бетте жасайық. Біздің деректер қорда

ЕСТЕ САҚТАҢДАР:

Деректер қоры бар web-беттер – бұл деректер қорымен динамикалық байланысты қолдайтын және мәліметтерді қарауға, өңдеуге, сонымен бірге базаға енгізуге мүмкіндік беретін диалогтық web-бет.

сақталғандықтан, алдымен бізге web-беттің деректер қорымен байланысын орнату қажет.

Ол үшін HTML-ден басқа қандай да бір web-программалау тілі қажет. PHP-ге мысалдар қарастырамыз.

PHP сценарийлері – қарапайым мәтіндік файлдар. Демек, оларды жасаған кезде Notepad+ сияқты мәтіндік файлдармен жұмыс істейтін кез келген белгілі құралдарды пайдалануға болады. Бірақ PHP-те жазылған программа жергілікті серверсіз іске аспайды.

Біздің жағдайда локальды сервер ретінде компьютер, ал web-сервер – **Apache** қолданылады.

Сендердің компьютерлерінде **OpenServer (Apache + PHP + MySQL)** орнатылған (5.3-тақырып), сондықтан деректер қоры бар web-бетті жасау үшін PHP скрипті тілімен жұмыс істеуге болады.

PHP және MySQL байланыстыру үшін, яғни **PHP** скриптіңде **MySQL** деректер қорынан деректерді алу үшін келесілерді білу керек:

- 1) хост – MySQL деректер қоры серверінің адресі;
- 2) деректер қорының атауы;
- 3) пайдаланушының аты;
- 4) ДҚ-ға кіру үшін құпиясөз;
- 5) SQL командалар.

OpenServer пакетінде доменді жасаңдар:

1. Сервердің түпкі бумасы **D: /OpenServer/domains/localhost** орналасқан;
2. Түпкі бумада доменнің жаңа атымен аталатын буманы құру (мысалы, **test2.kz**);
3. **OpenServer**-ді қайта іске қосу (немесе іске қосылмаған жағдайда іске қосу).
4. **Notepad+**-та **php**-скриптің құрамыз (сурет 5.6.1) және **main.php** деп аталатын файлды жергілікті сервердегі **D: /OpenServer/domains/localhost/test2.kz/main.php** бумасында сақтаймыз.

Келесі код **main.php** файлындағы **kaz_mus_instruments** деректер қорына қосылады және **producers** кестесінен аспап жасаушыларды адрестерімен іріктеуді орындайды. PHP коды деректер қорынан алынған барлық деректерді массивте сақтайды.

```

main.php
1 <html>
2 <head>
3 <title>!DOCTYPE</title>
4 <meta http-equiv="Content-Type" content="text/html; charset=utf-8">
5 </head>
6 <body>
7 <? $conn = mysql_connect("localhost","root","");
8
9 if (!$conn)
10 {
11 die('Did not connect: ' . mysql_error());
12 }
13 mysql_select_db("kaz_mus_instruments", $conn);
14 mysql_query("SET NAMES utf8", $conn);
15
16 $result = mysql_query("SELECT * FROM producers");
17 while($row = mysql_fetch_array($result))
18 {
19 echo $row['id_producers'] . " " . $row['name'] . " " . $row['address'];
20 echo "
";
21 }
22 mysql_close($conn);
23 ?>
24 </body>
25 </html>

```

Сурет 5.6.1.
Деректер қоры мен web-беттің байланысын орнату үшін PHP коды

Әр жол туралы толығырақ қарастырамыз

HTML тегтерден PHP кодты әрқашан <? ... ?> символдары арқылы ажыратып отыру қажет. Барлық PHP айнымалылар \$ символынан басталады.

1) <?>

Бірінші жол web-серверге әрі қарай PHP коды керектігі туралы хабарлайды.

2) \$conn = mysql_connect("localhost", "root", "");

Деректер қорына қосылу үшін web-серверге оның орналасқан жерін, пайдаланушының атын және құпиясөзін хабарлау қажет (OpenServer-ді орнатқанда, ағымдағы жағдай бойынша пайдаланушының аты – root, ал құпиясөз қойылмайды). Осы деректер бойынша \$conn аты берілетін ДҚ-на қосылу жолы құрылады. PHP **mysql_connect()** функциясы осы ақпаратты алады және оны ДҚБЖ-не қосу үшін пайдалануға тырысады.

3) if (!\$conn)
{
die ('Did not connect: ' . mysql_error());
}

Егер қосу жүргізілмесе, PHP себебін сипаттай отырып, хабарлама жібереді, ал PHP кодын өңдеу тоқтатылады.

```
4) mysql_select_db("kaz_mus_instruments", $conn);
```

ДҚБЖ қосылуы сәтті өтті. Енді біз қажетті деректер қорын PHP-ге көрсетуіміз керек.

```
5) mysql_query ("SET NAMES utf8", $conn);
```

Бұл жол ASCII кодында ұсыныла алмайтын символдармен берілген деректерді серверге жіберу үшін пайдаланылады.

```
6) $result = mysql_query ("SELECT * FROM producers");
```

Деректер қоры тандалған, байланыс жасалған, бірақ орындау үшін сұраныс жоқ. Сұраныс жасаймыз және оны `mysql_query ()` функциясымен ДҚБЖ-не жібереміз. Барлық қайтарылатын жазбалар `$result` массивінде сақталады.

```
7) while($row = mysql_fetch_array($result))
{
```

Енді PHP синтаксисі web-бетте `$result` мәндерін шығару үшін қолданылады. While циклі деректердің соңына жеткенше жазбаларды таңдайды.

```
8) echo $row['id_producers']." ".$row['name']." ".$row['address'];
echo "
";
}
```

PHP `echo` екі командасы әр жазбаның `id_producers`, `name` және `address` өрістерін web-бетке шығарады. Шығарылатын жолдар HTML-дің `<br>` тегімен бөлінеді.

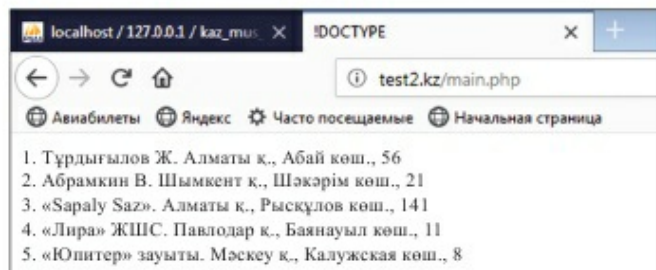
```
9) mysql_close($conn);
```

Барлық деректер шығарылғаннан кейін, ДҚБЖ-не қосылу жабылады (терминалдағы жұмыс сеансының аяқталуына ұқсас).

```
10) ?>
```

PHP сценарийі аяқталды.

`main.php` файлы дайын, енді оны браузер арқылы ашамыз (сурет 5.6.2). Егер бет суретте көрсетілгендей болса, компьютерде барлық OpenServer қызметтері дұрыс орнатылған.

Сурет 5.6.2. `main.php` файлының нәтижесі

1. Web-жобаларды жасау кезінде OpenServer-ді пайдалану неге ыңғайлы?
2. Деректер қорына қосылу үшін командаларды атаңдар.
3. PHP файлдары қайда сақталады?
4. HTML тегтер PHP кодтан қалай ажыратылады?
5. PHP-де айнымалылар қалай жазылады?

Сәйкестікті орнатыңдар. А–С кодының қай фрагментіне 1–3 нәтиже сәйкес келеді.

А

```

6 <body>
7 <? $conn = mysql_connect("localhost","root","");
8
9
10 if (!$conn)
11 {
12 die('Did not connect: ' . mysql_error());
13 }
14 mysql_select_db("kaz_bus_instruments", $conn);
15 $result = mysql_query("SELECT * FROM producers");
16 while($row = mysql_fetch_array($result))
17 {
18 echo $row['id_producers'] . " " . $row['name'] . " " . $row['address'];
19 /* echo "
"; */
20 }
21 mysql_close($conn);
22 -?>
23 </body>

```


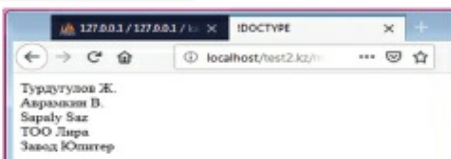
1.

В

```

6 <body>
7 <? $conn = mysql_connect("localhost","root","");
8
9
10 if (!$conn)
11 {
12 die('Did not connect: ' . mysql_error());
13 }
14 mysql_select_db("kaz_bus_instr", $conn);
15 $result = mysql_query("SELECT * FROM producers");
16 while($row = mysql_fetch_array($result))
17 {
18 echo $row['id_producers'] . " " . $row['name'] . " " . $row['address'];
19 echo "
";
20 }
21 mysql_close($conn);
22 -?>
23 </body>

```


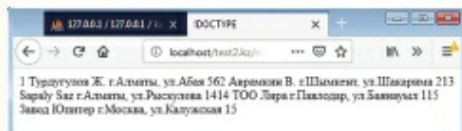
2.

С

```

6 <body>
7 <? $conn = mysql_connect("localhost","root","");
8
9
10 if (!$conn)
11 {
12 die('Did not connect: ' . mysql_error());
13 }
14 mysql_select_db("kaz_bus_instruments", $conn);
15 $result = mysql_query("SELECT name FROM producers");
16 while($row = mysql_fetch_array($result))
17 {
18 echo $row['id_producers'] . " " . $row['name'] . " " . $row['address'];
19 echo "
";
20 }
21 mysql_close($conn);
22 -?>
23 </body>

```


3.

main.php файлында аспаптар тізімі, яғни instruments кестесінің деректері шығатындай өзгеріс енгізіңдер.

5.7. ФОРМАЛАР

Неге деректер қоры үшін кесте жеткіліксіз?

Формаларды қалай құру;
Формаларды деректер қорымен
қалай байланыстыру.

Форма – Форма – Form

Сендер білесіңдер

Түйін сөздер

ЕСТЕ САҚТАҢДАР:

Форма – бұл деректер қорындағы немесе сұраныстағы кестелерде сақталатын ақпаратты енгізуді, өңдеуді және көрсетуді жеңілдететін құрал.

Форма – ақпаратты көрсету, деректерді енгізу және өзгерту, белгілі бір әрекеттерді орындау үшін пайдаланылатын функционалды элементтер жиынтығы. Функционалды элементтердің мысалдары батырма, мәтіндік өріс, тізім және т. б. болып табылады.

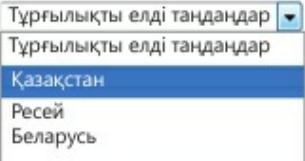
Біз HTML формаларына тоқталайық, өйткені сендер HTML-ді білесіңдер және web-бетті деректер қорымен байланыстыра аласыңдар.

Форманың барлық коды `<form>` элементінің ішінде орналасады. `<input>` элементі бұл форманың ең маңызды элементі. `<input>` элементі **type** атрибутына байланысты бірнеше жолмен көрсетілуі мүмкін. Кейбір мысалдар кестеде келтірілген (кесте 5.7.1):

Форма жасауға қажетті негізгі HTML тэгтер

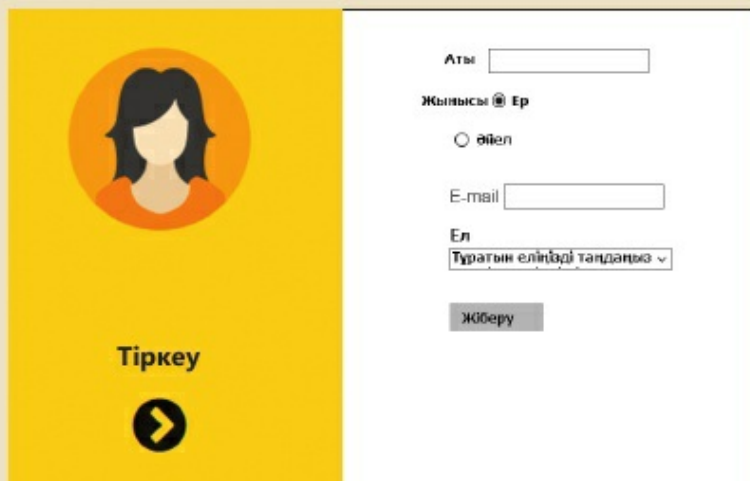
Кесте 5.7.1

Түрі / Сипаттама	Код мысалы	Браузердегі нәтиже
<p><code><input type="text"></code></p> <p>Бір жолды мәтінді енгізу өрісін анықтайды</p>	<pre><form> Логин:
 <input type="text" name="login">
 Құпиясөз:
 <input type="text" name="password"> </form></pre>	<p>Логин:</p> <input type="text"/> <p>Құпиясөз:</p> <input type="text"/>
<p><code><input type="radio"></code></p> <p>Қосқышты анықтайды (опциялардың біреуін таңдау үшін)</p>	<pre><form> <input type="radio" name="gender" value="male" checked> Ер
 <input type="radio" name="gender" value="female"> Әйел
 </form></pre>	<p>☒ Ер</p> <p>☐ Әйел</p>

<code><input type="submit"></code>	<code><form method="post" action="action_page.php"></code>	
Жіберу батырмасын анықтайды (форманы жіберу үшін)	<code><input type="submit" value="OK"></code> <code></form></code>	
<code><select>...</select></code>	<code><select name="country"></code> <code><option>Тұрғылықты елді таңдаңдар</option></code> <code><option value="Қазақстан"></code>	
Ашылмалы тізім жасайды	<code>Қазақстан</option></code> <code><option value="Ресей">Ресей </option></code> <code><option value="Беларусь"></code> <code>Беларусь</option></code> <code></select></code>	

ТӘЖІРИБЕ ЖАСАҢДАР

5.7.1-суретте көрсетілгендей Notepad қолданып, CSS және HTML форма жасауға әрекет етіңдер.

The image shows a registration form. On the left is a yellow sidebar with a circular profile picture placeholder containing a woman's silhouette. Below the placeholder, the text "Тіркеу" (Registration) is displayed in bold, followed by a right-pointing arrow icon. The main form area is white and contains the following fields and controls:

- A text input field labeled "Аты" (Name).
- A radio button labeled "Жынысы" (Gender) with "Ер" (Male) selected.
- A radio button labeled "Әйел" (Female).
- A text input field labeled "E-mail".
- A dropdown menu labeled "Ел" (Country) with "Тұратын еліңді таңдаңыз" (Select your country) as the visible text.
- A grey button labeled "Жіберу" (Submit).

Сурет 5.7.1. HTML формасының мысалы

1. `kaz_mus_instruments` деректер қорындағы `name_instr` кестесіне жаңа аспаптарды қосуға арналған 5.7.2-суретте көрсетілгендей форма жасайық.

Музыкалық аспаптар

Аспаптың аты:

Сурет 5.7.2. Музыкалық аспаптар формасы

2. Форма құру файлын `form.php` деп атап, (сурет.5.7.3). `test2.kz` бумасында сақтаңдар.

```

1 <?
2 $name_ins = $_POST["name_ins"];
3 if ($name_ins) {
4 $conn = mysql_connect("localhost","root","");
5 if (!$conn)
6 {
7 die('Did not connect: ' . mysql_error());
8 }
9 mysql_select_db("kaz_mus_instruments", $conn);
10 $sSQL = "INSERT INTO name_instr VALUES (NULL,'$name_ins')";
11 mysql_query($sSQL);
12 } else { echo "Бос мәндер енгізілеу болмайды"; }
13 ?>
14 <html>
15 <head>
16 <title!DOCTYPE</title>
17 <meta http-equiv="Content-Type" content="form.php; charset=utf-8">
18 </head>
19 <body>
20 <h1>Музыкалық аспаптар</h1>
21

22 <form method="post" action="<? echo $_SERVER[PHP_SELF];?>">
23 Аспаптың аты: <input type="text" name="name_ins" value="">
24

25 <input type="submit" value="Save">
26 </form>
27 <? $conn = mysql_connect("localhost","root","");
28 if (!$conn)
29 {
30 die('Did not connect: ' . mysql_error());
31 }
32 mysql_select_db("kaz_mus_instruments", $conn);
33 $sSQL="SELECT * FROM name_instr";
34 $result = mysql_query($sSQL);
35 while($row = mysql_fetch_array($result))
36 {
37 echo $row['id_name_ins'] . " * " . $row['name_instr'];
38 echo "
";
39 }
40 mysql_close($conn);
41 ?>
42 </body>
43 </html>

```

ДҚ байланыс және егер өрістің мәні бос емес болса, онда сол мәнді ДҚ-ға кестеге енгізеді

HTML код

Форма жасау

ДҚ-ға қосылу және name_instr кестесінің деректерін экранға шығару

Сурет 5.7.3. Музыкалық аспаптар формасын құрушы php-код

3. form.php нәтижесі келесідей болады:

Музыкалық аспаптар

Аспаптың аты:

- 1) домбыра;
- 2) кобыз;
- 3) жетіген;
- 4) сыбызғы;
- 5) дабыл;
- 6) шертер;
- 7) сазсырнай.

Сурет 5.7.4. Музыкалық аспаптар формасы

Post әдісін толығырақ сипаттайық. Біз қарапайым формасы бар **html** бетін құрдық.

Есте сақтаңдар: POST әдісі тек формада пайдаланыла алады.

Форманың бірінші параметрі – **«method»**, біз оны жіберу үшін қолданамыз. Барлық айнымалының атаулары мен мәндері браузердің web-серверге сұранысы ретінде беріледі.

Форманың екінші параметрі – **«action»**. Бұл – деректерді жіберетін скрипт файлының жолы мен аты. Біздің жағдайда, бұл – **form.php**. Егер **«action»** параметрінің мәнін көрсетпесе, барлық ақпарат басты скриптке, яғни сайтың **form.php** индекстік бетіне жіберіледі.

Міндетті түрде бос және рұқсат етілген мәндерді тексеру керек. Төменде өріс мәндері тексерілетін код бөлігі көрсетілген: егер **\$name_ins** айнымалысы бос болмаса, онда өріс мәні деректер қорының кестесіне жазылады, өйтпесе «бос мәндерді енгізуге болмайды» хабарламасы шығады.

```
if ($name_ins) {
 $conn = mysql_connect("localhost","root","");
 if (!$conn)
 {
 die('Did not connect: ' . mysql_error());
 }
}
```

```
mysql_select_db("kaz_mus_instruments", $conn);
$$SQL="INSERT INTO name_instr VALUES (NULL, '$name_
ins')";
mysql_query($$SQL);
} else { echo "Бос мәндерді енгізуге болмайды"; }
```

Содан кейін **name_ins** айнымалысы неге бұлай аталатынын анықтау керек. 26-жолда `<input type="text" name="name_int" value=" " > name` параметрі осы өрістің көмегімен алынатын айнымалымен анықтайды. Формалар мен беттер арасындағы айнымалылар алмасу үшін PHP қолданылады.

1. Форма дегеніміз не? Ол қандай мақсатта қолданылады?
2. Форма үшін деректер көзіне не жатады?
3. Форманың қандай функционалдық элементін білесіңдер?
4. HTML формасы қалай құрылады?
5. POST-тың жұмыс істеу принципін сипаттаңдар.

<http://e-history.kz/ru> сайты қолданып, Қазақстанның тарихи астаналары қорын құрыңдар. Қала коды, атауы, құрылған жылы, қай жылдары астана болды өрісінде кесте құрыңдар (5.7.5-сурет).
 а) Астананың HTML формасын құрыңдар.
 ә) Деректер қоры кестесіне 5 жазба енгізіңдер.

Астаналар			
Код	<input type="text" value="1"/>	Құрылған жылы	<input type="text" value="1820"/>
Қала атаулары	<input type="text"/>	Қай жылдары	<input type="text" value="1925-1927"/>

Сурет 5.7.5. Астана формасы

«Деректер қорында суреттерді қалай сақтау керек?» тақырыбына презентация дайындаңдар.

5.8. ЕСЕПТЕР

Есептер дегеніміз не?

Есептерді қалай жасауды.

Есептер – Отчеты – Reports

Сендер білесіңдер

Түйін сөздер

Есептер деректер қорынан қажетті деректерді алып, оларды ыңғайлы түрде ұсынуға, сонымен қатар деректерге талдау жасауға мүмкіндік береді.

5.8.1-суретте берілген макет бойынша есеп жасау қажет болсын (**kaz_mus_instruments** деректер қорын пайдаланыңдар).

ЕСТЕ САҚТАҢДАР:

Есеп – экранға, баспаға немесе файлға шығарылатын деректердің форматталған түрі.

Өндірушілер бойынша музыкалық аспаптар (Күні)			
Өндіруші _____			
№	Аспап атауы	Бағасы	Жеңілдік
_____	_____	_____	_____
_____	_____	_____	_____
Барлығы: _____			

Сурет 5.8.1. Өндірушілер бойынша музыкалық аспаптар есебінің макеті

Есептер web-бет түрінде болады. Алдымен web-беттің безендірілмеген түрінің PHP кодын жазайық. Мәліметтерді деректер қорынан алу үшін JOIN командасының көмегімен күрделі сұраныстарды пайдаланамыз (5.8.2-сурет). Күрделі сұранысты бірнеше жолға жазудың синтаксисіне назар аударыңдар:

```

$$SQL1= "SELECT instruments.price, instruments.sales, name_instr.
name_instr FROM instruments";
$$SQL1 .=" LEFT JOIN name_instr ON instruments.id_name_ins-
=name_instr.id_name_ins";
$$SQL1 .=" WHERE instruments.id_producers=$row[id_producers]";

```

```

1 <html>
2 <head>
3 <title>!DOCTYPE</title>
4 <meta http-equiv="Content-Type" content="form.php; charset=utf-8">
5 </head>
6 <body>
7
8 <H3>Өндірушілер бойынша музыкалық аспаптар</H3>
9

10 <? $conn = mysql_connect("localhost", "root", "");
11 if (!$conn)
12 {
13 die('Did not connect: ' . mysql_error());
14 }
15 mysql_select_db("kaz_mus_instruments", $conn);
16 $sSQL="SELECT id_producers, name FROM producers";
17 $result = mysql_query($sSQL);
18 while($row = mysql_fetch_array($result))
19 {
20 /* айнымалылар енгізейік: $i - реттік нөмірлерді шығару үшін;
21 $sum - аспаптар құнынның жалпы санын шығару үшін */
22 $i=0; $sum=0;
23 echo "Өндіруші:"; echo $row['name'];
24 echo "
";
25 /* аспаптың атауы мен бағасы әртүрлі кестелерде орналасқандықтан,
26 есепті мәкетте берілгендей экранға шығару үшін LEFT JOIN қолданамыз,
27 яғни әртүрлі кестелердің өрістерін біріктіреміз */
28
29 $sSQL1= "SELECT instruments.price, instruments.sales, name_instr.name_instr FROM instruments";
30 $sSQL1 .= " LEFT JOIN name_instr ON instruments.id_name_ins=name_instr.id_name_ins";
31 $sSQL1 .= " WHERE instruments.id_producers=$row[0]";
32
33 $res = mysql_query($sSQL1);
34 while($r = mysql_fetch_array($res))
35 {
36 echo $i=$i+1; echo " ".$r[2]." ". $r[0]." ". $r[1];
37 echo "
";
38 $sum=$sum+$r[0];
39 }
40 echo "
";
41 echo "Барлығы:"; echo " ". $sum;
42 echo "
"; echo "
";
43 }
44 mysql_close($conn);
45 ?>
46 </body>
47 </html>

```

Сурет 5.8.2. Өндірушілер бойынша музыкалық аспаптар есебі кодының бөлігі

Берілген кодтың браузерден ашқандағы нәтижесі 5.8.3-суретте көрсетілген.

Өндірушілер бойынша музыкалық аспаптар

Өндіруші: Тұрдығұлов Ж.

1. Домбыра 200 000

Барлығы: 200 000

Өндіруші: Абрамкин В.

1. Қобыз 150 000

2. Қобыз 110 000

Барлығы: 260 000

Өндіруші: «Sapaly Saz»

1. Сазсырнай 15000 20%

2. Домбыра 150 000 28%

3. Шертер 90 000

Барлығы: 255 000

Өндіруші: «Лира» ЖШС

1. Жетіген 180 000

2. Шертер 100 000 40%

Барлығы: 280 000

Өндіруші: «Юпитер» зауыты

1. Сыбызғы 20 000 30%

2. Дабыл 60 000

Барлығы: 80 000

Сурет 5.8.3. Өндірушілер бойынша музыкалық аспаптар есебінің форматталмаған түрі

Ал web-бетті форматтау үшін HTML тегтерін пайдалану қажет. Есеп 5.8.4-суретте көрсетілгендей болу үшін деректерді кестенің ішіне толтырамыз.

Өндірушілер бойынша музыкалық аспаптар

Өндіруші: Тұрдығұлов Ж.

№	Аспап атауы	Бағасы	Жеңілдік
1.	Домбыра	200 000	
		Барлығы: 200000	

Өндіруші: Абрамкин В.

№	Аспап атауы	Бағасы	Жеңілдік
1.	Қобыз	150 000	
2.	Қобыз	110 000	
		Барлығы: 260 000	

Сурет 5.8.4. Кесте қосқаннан кейінгі reports.php файлының браузердегі түрі

Кестені қосқаннан кейінгі кодтың бөлігі 5.8.5-суретте көрсетілген.

```

23 <?> <p><? echo "Өндіруші: " . echo $row['name'];?> </p>
24 <table>
25 <tr>
26 <td>?</td><td>Аспап атауы</td><td>Бағасы</td><td>Жеңілдік</td>
27 </tr>
28 <? $SQL1= "SELECT instruments.price, instruments.sales, name_instr.name_instr FROM instruments";
29 $SQL1 .= " LEFT JOIN name_instr ON instruments.id_name_ins=name_instr.id_name_ins";
30 $SQL1 .= " WHERE instruments.id_producers=$row[0]";
31
32 $res = mysql_query($SQL1);
33 while($r = mysql_fetch_array($res))
34 {
35 <? <td><?echo $i-$i+1;?></td><td> <?echo $r[2]; ?></td><td> <? echo $r[0]; ?></td>
36 <td> <? echo $r[1]; ?></td>
37 </tr>
38 <? $sum=$sum+$r[0];
39 } ?>
40 <tr>
41 <td></td><td></td><td><? echo "Барлығы: " . $sum;?></td>
42 </tr>
43 </table>
44 <? } ?>

```

Сурет 5.10.5. Кестені қосқаннан кейінгі *reports.php* файлының бөлігі

ТӘЖІРИБЕ ЖАСАҢДАР

Өндірушілер бойынша музыкалық аспаптар есебінің web-бетін макет бойынша (5.10.1-сурет) әрі қарай безендіріп көріңдер.

1. Есеп дегеніміз не?
2. Есептердің негізгі қызметі неде?

1. Аспаптардың түрлері бойынша тізімін шығаратын есептің web-бетінің кодын жазыңдар. Қажетті форматтау жасаңдар (**musical_instruments** деректер қоры бойынша).
2. Қолданушы сұраныс жасаған күнге жеңілдігі бар аспаптардың тізімін шығаратын есептің web-бетінің кодын жазыңдар. Қажетті безендіру жасаңдар (**kaz_mus_instruments** деректер қоры бойынша).

«MS Access-те есеп жасау» тақырыбында реферат дайындаңдар.

5.9. BIG DATA

BigData дегеніміз не?

BigData пайдаланудың оң және теріс жақтарын бағалау.

Үлкен деректер – Большие данные – BigData

«Большие данные» терминін Nature журналының редакторы Клиффорд Линч 2008 жылы енгізді.

Сендер білесіңдер

Түйін сөздер

Бұл қызықты

Көп жылдар бойы ұйымдарда үлкен көлемді деректер жинақталады (web-журналдар, бейнежазбалар, мәтіндік құжаттар, машина коды немесе геокеңістік деректер). Мұның бәрі түрлі сақтау құрылғыларында сақталады, кейде тіпті ұйымнан тыс жерде. Нәтижесінде корпорациялар өз деректерінің үлкен көлеміне қол жеткізе алады. Осы деректер арасындағы өзара байланысты орнату және олардың негізінде маңызды қорытындылар жасау үшін қажетті құралдары болмауы мүмкін. Ақпаратты талдаудың дәстүрлі әдістері үнемі жаңартылып отыратын деректердің үлкен көлеміне ілесе алмайды. Бұл нәтижесінде үлкен деректердің технологияларына әкелді (5.9.1-кесте).

Дәстүрлі деректер қоры және үлкен деректер қоры

Кесте 5.9.1

Сипаттамасы	Дәстүрлі деректер қоры	Үлкен деректер қоры
Ақпарат көлемі	Гигабайттан терабайтқа дейін	Петабайттан эксабайтқа дейін
Сақтау тәсілі	Орталықтандырылған	Орталықтандырылмаған
Деректердің құрылымы	Құрылымдалған	Жартылай құрылымдалған немесе құрылымдалмаған
Деректерді сақтау және өңдеу моделі	Тік модель	Көлденең модель
Деректердің өзара байланысы	Күшті	Өлсіз

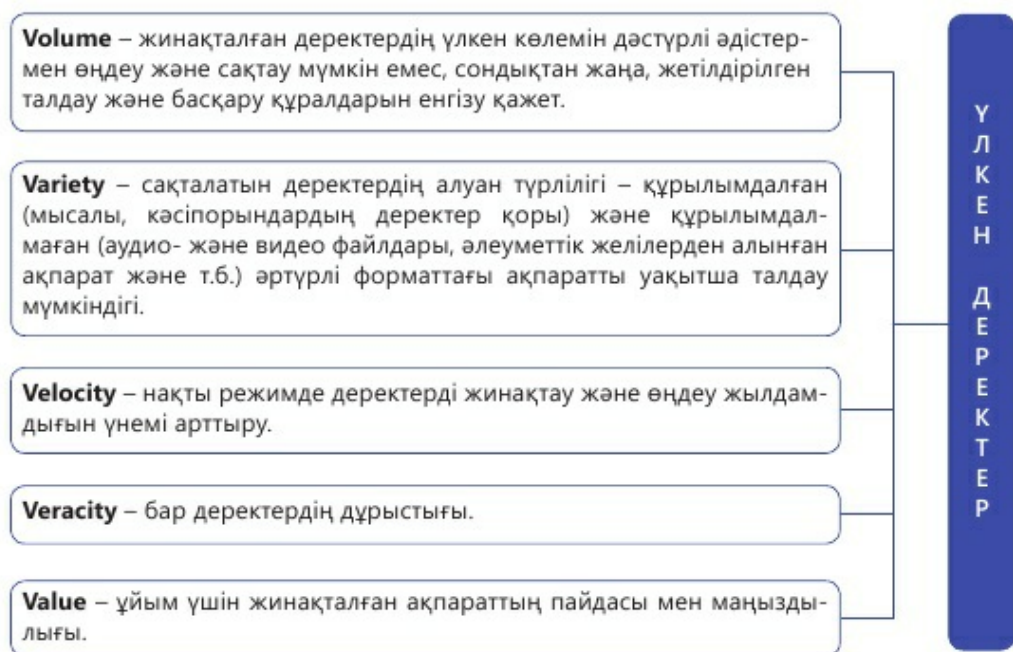
Үлкен деректер өртүрлі арналар арқылы әр секунд сайын берілетін, әдетте онлайн, үлкен көлемді ақпараттарға жатады. Бұл деректер өте

үлкен, күрделі және динамикалық, оларды дәстүрлі құралдармен пайдалануға келмейді. Технологиялық прогрестің арқасында бұл деректерді енді түсіндіруге және талдауға болатын болды. Бұның Үкімет, денсаулық сақтау, бөлшек сауда өндірісі, электрондық оқыту және деректермен басқарылатын басқа да салалар үшін үлкен артықшылықтары бар.

Әдетте үлкен деректер үш дереккөзден түседі:

- Интернет (әлеуметтік желілер, форумдар, блогтар, БАҚ және басқа сайттар);
- құжаттардың корпоративтік мұрағаттары;
- датчиктер, аспаптар, камералар және басқа да құрылғылардың көрсеткіштері.

Жинақталған деректер көлемін әрдайым үлкен деректер қатарына жатқызуға болмайды. Үлкен деректер саласын сипаттайтын 5 белгілері бар:

Сурет 5.9.1. Үлкен деректердің белгілері

Барлық ірі банктер мен телеком-нарық көшбасшылары Big Data технологиясын пайдаланады. Сондай-ақ медиа мен Интернет-компанияларға да қатысты. Тіпті мемлекеттік сектор да. Бүгінгі таңда Big Data-

ны пайдаланудағы көшбасшылардың бірі – өнеркәсіптік кәсіпорындар мен өндіруші секторлар, мысалы: металлургия және мұнай өндіру секторы.

Артық жүктеме әсіресе Интернет-компанияларға қатысты. Google күніне петабайттан көбірек деректерді өңдейді. Facebook-те сағат сайын 10 миллионнан астам жаңа фотосуреттерді жүктейді. Адамдар «ұнайды» батырмасын басады немесе күніне үш миллиардтан астам пікір жазады, сандық қолтаңба қалдырады, ол арқылы компания пайдаланушылардың қалауын зерттейді. Ал Google компаниясының YouTube қызметінің 800 миллион ай сайынғы пайдаланушылары секунд сайын ұзақтығы бір сағаттан астам бейне жүктейді.

Big Data-ның классикалық түрі – **Amazon** сауда алаңы немесе оның **AliExpress** (қытай) нұсқасы. Қарап шығуды, сатып алуды, қызығушылықтарды талдай отырып, программа заңдылықтарды қадағалайды және пайдаланушыларды нақты қызықтыра алатындай ұсыныстар береді. Мұндай құралдың арқасында сату деңгейі айтарлықтай артады.

«Сбербанк» банк клиенттерін идентификациялау үшін фотосуреттерді талдайтын және алаяқтықтың алдын алатын жүйені енгізді. Жүйе 2014 жылы енгізілді. Жүйе негізінде – «компьютерлік көру» арқасында базаға фотосуреттерді web-камерадан келіп түсетін фотосуреттермен салыстыру жүзеге асады.

Сонымен, үлкен деректердің артықшылықтары мен кемшіліктері де жоқ емес.

Үлкен деректердің артықшылықтары мен кемшіліктері

Кесте 5.9.2

Артықшылықтары	Кемшіліктері
<p><i>Шешім қабылдаудың тиімділігі. Аналитика бизнес-шешімдер қабылдайтын тұлғаларға олардың компанияларына бәсекелесуге және дамуға көмектесу үшін қажетті ақпаратты бере алады.</i></p>	<p><i>IT мамандарына қажеттілік. IT саласындағы маманды жалдау немесе оқыту шығындарды едәуір арттыруы мүмкін, ал үлкен деректермен жұмыс істеу дағдыларын қалыптастыру процесі айтарлықтай уақыт алуы мүмкін.</i></p>

<p><i>Өнімділікті арттыру.</i> Үлкен деректермен жұмыс істеу үшін қазіргі заманғы құралдар талдау жүргізушілерге көбірек деректерді тез талдауға мүмкіндік береді, бұл олардың жеке өнімділігін арттырады.</p>	<p><i>Деректер сапасы.</i> Үлкен деректерді пайдаланбас бұрын, пайдаланылатын ақпарат дәл, өзекті және талдау үшін тиісті форматта екеніне көз жеткізу қажет.</p>
<p><i>Клиенттерге қызмет көрсетуді жақсарту.</i> Әлеуметтік желілер және клиенттермен қарым-қатынасты басқарудың басқа жүйелері кәсіпорындарға өз клиенттері туралы кең ақпарат береді. Бұл деректерді клиенттерге жақсы қызмет көрсету үшін пайдалану ыңғайлы.</p>	<p><i>Құпиялылық.</i> Компанияның үлкен деректерін сақтау қоймаларында ақпараттың көп бөлігі құпия немесе жеке болып табылады. Бұл фирмаға деректерді өңдеу және сақтау кезінде салалық стандарттарға немесе мемлекеттік талаптарға сәйкестігін қамтамасыз ету талап етілуі мүмкін дегенді білдіреді.</p>
<p><i>Алаяқтықты анықтау.</i> Үлкен деректерді талдау жүйесі заңдылықтар мен ауытқуларды тануға қабілетті. Мысалы, банктер мен несие карталарын шығаратын компаниялар ұрланған несие карталарын немесе алаяқтықпен сатып алуды анықтауға мүмкіндік береді.</p>	<p><i>Киберқауіпсіздік тәуекелдері.</i> Компаниялардың үлкен деректерді, әсіресе құпия деректерді сақтауы, оларға зиянкестер тарапынан қауіп төндіруі мүмкін.</p>
<p><i>Табыстың өсуі.</i> Ұйымдардың үлкен деректерді қолдану нәтижесі көп жағдайда табыстың өсуіне мүмкіндік береді.</p>	<p><i>Жылдам өзгерістер.</i> Бұл технология тез өзгереді.</p>
<p><i>Икемділікті арттыру.</i> Көптеген ұйымдар ІТ және бизнес саласындағы өз жұмысын жақсы үйлестіру үшін үлкен деректерді пайдаланады. Олар өз бизнес стратегияларын тез және жеке өзгерістерді қолдау үшін аналитиканы пайдаланады.</p>	<p><i>Жабдыққа қажеттілік.</i> Кәсіпорындардың жабдықпен, техникалық қызмет көрсетумен және ілеспе қызметтермен (деректерді сақтауға арналған кеңістік, желінің өткізу қабілеті, есептеу ресурстары және т.б.) байланысты едәуір шығындары болады.</p>

<p>Үлкен инновациялар. Көптеген басшылар, ең алдымен, инновацияға арналған құрал ретінде талдаушыға қаржы салады. Талдау нәтижесі бойынша бәсекелестері жоқ идеялар пайда болса, олар жаңа өнімдер мен қызметтермен басқа нарыққа шығуға мүмкіндік болады.</p>	<p>Жүйелердің интеграциясының құрделілігі. Көптеген жылдар бойы келе жатқан кәсіпорындардың көпшілігі деректерді түрлі қосымшалар мен жүйелерде жинайды. Барлық осы бытыраңқы деректер көздерін біріктіру үлкен деректермен жұмыс істеу уақыты мен шығындарын арттырады.</p>
---	---

1. BigData дегеніміз не?
2. Big Data технологиясының пайда болу себебін түсіндіріңдер.
3. Үлкен деректерге қандай деректерді жатқызуға болады?
4. Үлкен деректерді сипаттайтын белгілерді атаңдар.

«Big Data артықшылықтары мен кемшіліктері» тақырыбына кластер құрыңдар.

Тізімнен бір саланы таңдап, зерттеу жұмысын жүргізіп, «Компания жұмысын жақсарту үшін BigData-ты қалай пайдалануға болады?» тақырыбына хабарлама дайындаңдар:

- банк саласы;
- байланыс операторлары;
- Интернет-компаниялар;
- білім;
- қызмет көрсету саласы;
- сауда.

«Ақпараттық жүйелер» бөлімінің тест тапсырмалары

Білу

Қолдану

Синтез

Түсіну

Анализ

1. Деректер қоры – бұл:

- A) деректер мен формулаларды сақтауға және өңдеуге мүмкіндік беретін кесте;
- B) ұйымдастырылған ақпарат жиыны;
- C) құрылымы бар ақпаратты қамтитын арнайы форматтағы файл;
- D) пайдаланушы ақпаратын өңдеуге арналған қолданбалы программа;
- E) ақпаратты іздейтін программалық құралдар.

2. Оқушылардың қызығушылықтарын сипаттайтын деректер қоры бар. Мүмкін болатын өріс атауын көрсетіңдер:

- A) аты-жөні;
- B) теннис;
- C) жас;
- D) хобби;
- E) футбол;
- F) жүзу

3. Кілт ретінде пайдаланылуы мүмкін өрістерді көрсетіңдер:

- A) тегі;
- B) оқушылардың жеке коды;
- C) компьютер маркасы;
- D) қызметкердің реттік нөмірі;
- E) туған күні;
- F) қызметкердің ЖСН-і.

4. Кестеде ауа райы туралы деректер қорының фрагменті көрсетілген. «жауын-шашын = «жаңбыр» және ауа температурасы < 10» шартын қанағаттандыратын фрагменттегі жазбалар саны:

Күні	Ауа температурасы, °C	Ауа ылғалдылығы, %	Жауын-шашын
18.10.17	+12	91	Жаңбыр
19.10.17	+13	78	Жоқ
20.10.17	+8	62	Жоқ
21.10.17	+5	90	Жаңбыр
22.10.17	+9	91	Жоқ
23.10.17	+10	75	Жаңбыр
24.10.17	+13	61	Жаңбыр
25.10.17	+8	91	Жоқ
26.10.17	+15	66	Жоқ

- A) 1; B) 2; C) 3; D) 4; E) 5.

5. А–Е кестесінің әрбір өрісі үшін 1–5 деректер типінің сәйкестігін анықтаңдар.

1	Мәтіндік	А)	Оқушының аты-жөні
2	Сандық	В)	Туған күні
3	OLE	С)	Секциядағы сабақтар (Иә/Жоқ)
4	Логикалық	Д)	Оқушының суреті
5	Күні/Уақыт	Е)	Жасы

6. Деректер қоры тауарлар туралы деректерден тұрады: атауы, тауарлар тобы, дайындаушы, сату күні. «Рахат» фабрикасының кондитерлік өнімдерінің тізімін шығару үшін сұраныс 01.12.2018 жылдан бастап қоса алғанда қалай көрінеді?

А) тауарлар тобы = «кондитерлік өнімдер» немесе дайындаушы = «Рахат» және сату күні >01.12.2018.

В) тауарлар тобы = «кондитерлік өнімдер» және дайындаушы = «Рахат» және сату күні <01.12.2018.

С) тауарлар тобы = «кондитерлік өнімдер» немесе дайындаушы = «Рахат» немесе сату күні >=01.12.2018.

Д) тауар тобы = «кондитерлік өнімдер» және дайындаушы = «Рахат» және сату күні > = 01.12.2018.

7. Деректер қорына жаңа жазба қосуға арналған SQL команда:

А) CREATE   Д) UPDATE

В) JOIN   Е) DELETE

С) INSERT

8. Деректер қорында table_name деп аталатын кестені құру синтаксисін жазыңдар:

9. Сұраныс нәтижесінде не шығарылады (MUSICAL_INSTRUMENTS МҚ):

```
SELECT count(*)
from instruments
WHERE (type="шертпелі" AND num_string=2)
```


10. Аты «Д» әрпінен басталатын алфавиттік тәртіпте құралдарды таңдайтын сұраныс жазыңдар:

4-тоқсанға арналған жобалық жұмыс

Жобаның тақырыптары (деректер қорын жасау үшін төмендегі ұсынылған нұсқалардың бірін таңдау).

1. Отбасылық бюджет;
2. Кітапхана;
3. Фитнес орталығы;
4. Кадрлық агенттік;
5. Пиццерия;
6. Ұялы телефон жөндеу шеберханасы;
7. Ұйымның Телефон анықтамалығы;
8. Автомобильдердің мәліметтер қоры;
9. Интернет-дүкен;
10. Шет тілдер курстары;
11. Туристік агенттігі;
12. Сұлулық салоны.

Мақсаты: деректер қорын (ДҚ) әзірлеу және толтыру.

Міндеттері:

- бар ДҚ талдау;
- ДҚ құрылымын әзірлеу;
- ДҚ деректермен толтыру;
- сұраныс, форма және есеп жасау.

Жобамен жұмыс кезеңдері:

1. Деректер қорын жобалау:

- ДҚ мақсатын анықтау;
- кесте құрылымын анықтау;
- өрістерді анықтау;
- бастапқы кілтті анықтау;
- кестелер арасындағы байланыстарды анықтау;

2. Деректер қорын құру:

- біркестелік деректер қорын құру;
- көпкестелік деректер қорына түрлендіру;
- зерттелетін тақырып бойынша қажетті деректермен ДҚ толтыру.

3. Сұраныстармен жұмыс:

- Екі SQL сұраныстары арқылы екі кестенің құрылымын өзгерту (мысалы, өрісті қосу немесе жою);

– деректерді манипуляциялау үшін пайдаланылатын SQL сұраныстарды жасаңдар;

– SQL көмегімен 2 ішкі сұраныс (бір адресі және көп адресі) құрастырыңдар.

4. Деректерді енгізу үшін формалар жасау. SQL құралдарының көмегімен деректер қоры үшін мәліметтерді енгізу үшін қажетті формаларды жасаңдар

5. Күн мен уақытты бейнелейтін типтер. SQL құралдарының көмегімен деректер қоры үшін деректерді шығаруға қажетті есептерді жасаңдар.

ГЛОССАРИЙ

Ақиқаттық кестесі – құрамына кіретін қарапайым пікірлердің барлық комбинациялары (жиындары) үшін құрамдас пікірлер қандай мәндерді қабылдайтынын көрсететін кесте.

Ақпараттық жүйе – бұл пайдаланушыларды қажетті ақпаратпен қамтамасыз ететін аппараттық және программалық құралдар.

Ақпараттандыру саласындағы ақпараттық қауіпсіздік (бұдан әрі – ақпараттық қауіпсіздік) – электрондық ақпараттық ресурстарды, ақпараттық жүйелерді және ақпараттық инфрақұрылымды сыртқы және ішкі қауіптерден қорғану жағдайы. «Ақпараттандыру туралы» Заң (11 сәуір, 2019 ж.)

Ақпараттық қауіпсіздіктің құқықтық негіздерін мемлекет қамтамасыз етеді. Ақпаратты қорғау халықаралық конвенциялар, Конституция және мемлекеттік заңдар арқылы реттеледі.

Алғашқы кілт немесе кілт – өріс немесе өрістер комбинациясы, ол кестедегі әрбір жазбаны бірмәнде анықтайтын мәндер жиынтығы.

Аргумент (немесе параметр) – бұл шақыру кезінде негізгі программадан ішкі программаға берілетін мән.

Арифметикалық-логикалық құрылғы (АЛҚ) – арифметикалық және логикалық операцияларды орындайтын процессордың орталық бөлігі.

Аутентификациялау деп қолданушының ұсынған идентификатордың түпнұсқалылығын немесе оның сол пайдаланушыға қатыстылығын тексеру процесін айтады.

Басқару құрылғысы (БҚ) – процессордың компоненттерінің жұмысын басқаратын блогы: жад блогы, АЛҚ, енгізу және шығару құрылғысы.

Вирустардың жіктелуі:

– **вирус жазылған тілге сәйкес:** ассемблер, жоғары деңгейлі программалау тілі, сценарий тілі және т.б.;

– **вирус қолданылатын технологияларға сәйкес:** полиморфтық вирустар, құпия вирустар, руткиттер;

– **зардап шеккен операциялық жүйелер мен платформалар:** – DOS, Microsoft Windows, Unix, Linux;

– **қосымша зиянды функционалдылық үшін:** артқы шлюздер, кейлоггерлер, тыңшылар, ботнеттер және т.б.

– **мақсат бойынша:** файлды вирустар, жүктеу вирустары, скриптілік вирустары, макровирустар, бастапқы кодты жұқтыратын вирустар.

Гиперсілтеме (ағылшын. *hyperlink*) – сол беттегі немесе кез келген беттегі басқа элементке сілтеме жасайтын web-құжаттың бөлігі.

CSS (Cascading Style Sheets) – web-бет элементтерінің сыртқы көрінісін басқаруға арналған технология.

Граф – бұл тораптар (төбелер) жиынтығы және олардың арасындағы (қабырғалар) байланыстар. Өрбір қабырға екі төбені байланыстырады.

Граф (грек. *grapho* – жазудан) – бұл объектілер жиынтығының абстрактты көрінісі және олардың арасындағы байланыстар.

Деректер қоры – бұл компьютердің сыртқы жадында сақталған белгілі бір сала туралы арнайы ұйымдастырылған деректер жиынтығы.

Деректер қоры бар web-беттер – деректер қорымен динамикалық байланысты қолдайтын және деректерді қарауға, өңдеуге, сонымен бірге базаға енгізуге мүмкіндік беретін диалогтық web-бет.

Деректер қорын басқару жүйесі (ДҚБЖ) – ДҚ құру, ақпаратты жаңарту және толықтыру мүмкіндігін беретін, ақпаратқа икемді қолжеткізуді қамтамасыз ететін программалық жабдықтама.

ДҚБЖ маңызды міндеттерінің бірі – деректер қорының тұтастығын сақтау, яғни кестелер арасындағы байланыстардың дұрыс болуын қамтамасыз ету.

Есеп – экранға, баспаға немесе файлға шығарылатын деректердің форматталған түрі.

Жад регистрі – екілік кодтармен ұсынылған ақпаратты қабылдау және сақтау функциясы болып табылатын регистр.

Желі архитектурасы – бұл желі топологиясын, құрылғыларының құрамын және олардың өзара іс-әрекетінің ережелерін айқындайтын деректерді тасымалдауды іске асыратын құрылым.

Желілік хаттама – желіге қосылған екі немесе одан да көп құрылғылар арасында байланыс құруға және олармен деректерді алмасуға мүмкіндік беретін ережелер мен әрекеттер жиынтығы (әрекеттердің реті).

IP адрес – бұл ақпаратты бір компьютерден (тораптан) екіншісіне тасымалдауға, алуға және іздеуге арналған желідегі бірегей адрес.

Идентификациялау деп идентификаторды ұсыну процесін айтады. Идентификациялаушы (ID, data name, identifier, анықтағыш) – бұл объектіні басқа объектілерден ажыратуға мүмкіндік беретін бірегей белгісі.

Индекс – бұл негізгі кестедегі іздеуді тездету үшін көмектесетін көмекші кесте.

Итерацияланатын объектілер өз элементтері арқылы кезекпен өту мүмкіндігін береді.

Ішкі программа – бұл белгілі бір тапсырманы шешетін операторлар тобы. Атауы бар ішкі программаны программаның кез келген жерінде бірнеше рет атымен шақыру арқылы іске қосуға болады.

Ішкі программаны шақыру – оны қажет кезінде атымен шақыруды айтамыз. Шақыру – ішкі программаны іске қосу.

Кестенің бағандары өрістер деп, ал жолдар **жазбалар** деп аталады.

Код – бұл алдын ала белгілі бір анықталған тұжырымдарды жазу (немесе беру) үшін шартты белгілер жиынтығы (немесе сигналдар).

Кодек («кодера-декодер» деген сөздердің қысқартылуы) файлдағы мәліметтерді сығу алгоритмі болып табылады. Өрбір контейнердің түрі өзі қолдайтын белгілі бір кодектерге ие.

Кодтық кесте (немесе кодтау кестесі) – бұл кодталатын таңбалардың реттелген тізімі, оларға сәйкесінше таңба екілік кодына және керісінше түрленеді.

Колонтитул (фр. *colonne* – баған және лат. *titulus* – жазу, тақырып аты) – автордың атын, жұмыстың атауы, бөлімнің, тараудың, параграфтың және т.б. қай бетте орналасқанын жол шетінде көрсететін анықтамалық жол.

«Криптография» грек тілінде «құпия шрифт» дегенді білдіреді. Бұл ғылым ақпаратты рұқсатсыз пайдаланбау үшін мәтіндерді және басқа деректерді шифрлеумен айналысады.

Құпиясөзді пайдалану компьютердің қауіпсіздігін арттырады. Компьютерде бірнеше пайдаланушы жұмыс істегенде, сендердің тіркелу жазбаларыңа құпиясөз берілген болса, онда жеке параметрлерің, программаларың және жүйелік ресурстарың жақсы қорғалады.

Логикалық операциялар – нәтижесі ұғымдардың мазмұны немесе көлемінің өзгеруі, сондай-ақ жаңа ұғымдарды қалыптастыру болып табылатын ақыл-ой әрекеттері.

Екі пікірге сәйкесінше жаңа пікір беретін, алғашқы екі пікір ақиқат болса ғана ақиқат болып табылатын логикалық операция **конъюнкция** деп аталады.

Екі пікірге сәйкесінше жаңа пікір беретін, бастапқы екі пікір жалған болып табылғанда ғана жалған болатын логикалық операция **дизъюнкция** деп аталады.

Логикалық схема – компьютер құрылғыларының жұмысын сипаттайтын кез келген логикалық функцияны іске асыратын электрондық құрылғы.

Логикалық элемент (вентиль) – логика алгебрасының ережелеріне сәйкес екілік айнымалылармен белгілі бір логикалық операцияны орындайтын ЭЕМ-ның қарапайым құрылымдық бірлігі.

MAC адрес (немесе аппараттық адрес) – бұл желілік адаптер өндірушісімен орнатылған және нақ осы адаптерді анықтайтын ұзындығы 6 байт сандық код.

Маршрутизация – пакеттің жүру маршрутын таңдау процесі. Осы таңдауды жүзеге асыратын құрылғы **маршрутизатор** деп аталады.

Мәтінді форматтау – бұл мәтіннің түрін безендіруге, соның ішінде шрифті редакциялау немесе түрлі эффектілерді қолдану үшін құралдарды таңдау.

Разряд – цифрдың сандағы орны. Бүтін сандардың разрядын жазу барысында 0-ден басталып, оңнан солға қарай нөмірленеді.

Рекурсивті функция – бұл өзін тікелей немесе басқа функциялар арқылы шақыратын функция.

Рекурсия (латын. *recursio* – қайтару) – бұл объектілерді немесе есептеу процестерін өзі арқылы сипаттаудың тәсілі.

Рекурсия қадамы (рекурсивті шақыру) – базалық жағдайға жақындатын параметрдің өзгеше мәнімен функцияның өзін шақыратын қадам.

Реляциялық деректер қоры – бұл кестелер жиынтығы ретінде ұсынуға болатын деректер қоры.

Реляциялық деректер қоры байланысқан кестелердің жиынтығы болып табылады.

Санау жүйесі – арнайы белгілер (цифрлар) жиынтығының көмегімен сандарды белгілеу тәсілі.

Санау жүйесінің алфавиті – бұл ондағы қолданылатын сандар жиыны.

Сандар ұсынылған санау жүйелерін ажырату үшін екілік, сегіздік және оналтылық сандар белгілеріне **төменгі индекс** енгізіледі және ол **санау жүйесінің негізі** деп аталады. Мысалы: 101000_2 ; 156_8 ; AB_{16} .

Символдық жол – көрші ұяшықтардың жадында орналасқан символдар тізбегі. Көптеген программалау тілдерінде символдармен жұмыс істеу үшін арнайы типтегі айнымалылар бар: символдар және символдық жолдар.

‘+’ операторы жолдарды біріктіру (тіркеу) үшін пайдаланылады. Бұл операция кейде **конкатенация** деп аталады.

Скрипт – программа немесе программа файлының сценарийі болып та-

былады, ол пайдаланушы программа интерфейсін қолдана отырып, кейбір тапсырмаларды орындауды автоматтандырады.

Стек (ағылшын тілінен *stack* – байлам, бума) – уақытша деректерді немесе адрестерді сақтауға арналған арнайы ұйымдастырылған жедел жады құрылғысының аумағы.

Сұраныстар (query) – деректер қорынан қажетті ақпаратты таңдау құралы. Дерекқорға қатысты қалыптасқан сұрақ – бұл сұраныстар.

Тег (ағылшын тілінен *Tag*) – қандай операцияны орындау қажет екенін көрсететін HTML командасы, мысалы, экранға мәтін шығару, сызық сызу немесе графиканы пайдалану.

Телекоммуникация және компьютерлік желілердегі пакет байланыс арнасы бойынша берілуге арналған белгілі форматтың фрагменті (деректер блогы) болып табылады.

Тізім – жеке сөйлем немесе сөйлемдердің өзара байланысты жиынтығы, олар белгі немесе нөмірмен басталады.

Форма – бұл мәліметтер қорындағы немесе сұраныстағы кестелерде сақталатын ақпаратты енгізуді, өңдеуді және көрсетуді жеңілдететін құрал.

SQL (Structured Query Language – сұраныстардың құрылымдық тілі) – реляциялық деректер қорына арналған деректер қорын басқару тілі

HTML (Hyper Text Markup Language, «гипермәтінді белгілеу тілі») – Интернеттегі құжаттарды белгілеудің стандартталған тілі. HTML тілі браузерлермен интерпретация нәтижесінде алынған форматталған мәтін монитор немесе мобильді құрылғының экранында бейнеленеді.

Python-да барлық ішкі программалар **функция** деп аталады, бірақ олар екі түрлі болуы мүмкін: қайтып оралатын немесе қайтып оралмайтын мәндер.

Электрондық цифрлық қолтаңба (ЭЦҚ) – электрондық құжаттың түпнұсқалығын, оның тиесілілігін және мазмұнының өзгерілмейтіндігін растайтын электрондық цифрлық символдар жиынтығын білдіретін жеке қолтаңба.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Концепция кибербезопасности («Киберщит Казахстана»). Июнь, 2017 г.
2. Закон Республики Казахстан «Об информатизации» от 24 ноября 2015 года № 418-V ЗРК.
3. Информатика. Энциклопедия. Бидайбеков Е.Ы., Шабаева Д.Н., Шекербекова Ш.Т., Құрманғалиева Н.А., А., 2016. – 415 б.
4. Поляков К.Ю. Программирование. Python. С++ . Часть 4. Учебное пособие. – М.: Бинوم. Лаборатория знаний, 2019. – 192 с.
5. Поляков К.Ю., Еремина Е.А. Информатика. 10 класс. Учебник. В 2-х частях. Базовый и углубленный уровни. ФГОС. – М.: Бинوم. Лаборатория знаний, 2017. – 544 с.
6. Босова Л.Л. Информатика. 10 класс. Базовый уровень. М.: 2017. – 288 с.
7. Босова Л.Л. Информатика. 11 класс. Базовый уровень. М.: 2017. – 256 с.
8. Сергеев А. Н. Основы локальных компьютерных сетей. Учебное пособие. – СПб.: Лань, 2016. – 184 с.
9. Олифер В., Олифер Н. Компьютерные сети. Принципы, технологии, протоколы. 5-е издание. – СПб.: Питер, 2016. – 992 с.
10. Дейт К. Дж. SQL и реляционная теория. Как грамотно писать код на SQL. Изд-во Символ-Плюс. – 474 стр. – 2010 г.
11. Бейли Л. Изучаем SQL. – СПб.: Питер, 2012. – 573 с.

Интернет-ресурстар

1. <http://netemul.sourceforge.net/>
2. <https://notepad-plus-plus.org/download/v7.5.6.html>
3. <https://ospanel.io>.
4. <http://ilab.xmedtest.net/?q=node/4650>

МАЗМУНЫ

I бөлім. КОМПЬЮТЕРЛІК ЖЕЛІЛЕР ЖӘНЕ АҚПАРАТТЫҚ ҚАУІПСІЗДІК	4
1.1. Желілік құрылғылар: тораптар, коммутаторлар және маршрутизаторлар	4
1.2. IP адресі және домендік атаулар жүйесі.....	9
1.3. Ақпараттық қауіпсіздік	19
1.4. Ақпаратты қорғау әдістері	25
1.5. Тұлғаны идентификациялау әдістері	30
«Компьютерлік желілер және ақпараттық қауіпсіздік» бөлімінің тест тапсырмалары	35
II бөлім. ДЕРЕКТЕРДІ ҰСЫНУ	38
2.1. Санау жүйесі	38
2.2. Сандарды бір санау жүйесінен екінші санау жүйесіне ауыстыру.....	42
2.3. Логикалық операциялар. Ақиқаттық кестесін құру.....	45
2.4. Компьютердің логикалық элементтері	51
2.5. Компьютердің логикалық негіздері	54
2.6. Мәтіндік ақпараттарды кодтау принциптері.....	57
«Деректерді ұсыну» бөлімінің тест тапсырмалары	62
1-тоқсанға арналған жобалық жұмыстар.....	65
III бөлім. АЛГОРИТМДЕУ ЖӘНЕ ПРОГРАММАЛАУ	67
3.1. Қолданушы процедуралар	67
3.2. Параметрлер	71
3.3. Қолданушы функциялар	77
3.4. Рекурсия	81
3.5. Символдық жолдар.....	86
3.6. Жолдарды өңдеу функциялары және әдістері.....	93
3.7. Файлдар	99
3.8. Файлдармен жұмыс	104
3.9. Сұрыптау әдістері.....	109
3.10. Графтағы алгоритмдер	116
«Алгоритмдеу және программалау» бөлімінің тест тапсырмалары ...	124
2-тоқсанға арналған жобалық тапсырмалар	127

IV бөлім. WEB-ЖОБАЛАУ	129
4.1. HTML-ге кіріспе	129
4.2. HTML-да мәтінді форматтаудың қосымша мүмкіндіктері	135
4.3. Кестелерді құру	143
4.4 Web-бетке сурет қою	147
4.5. Web-бетке гиперсілтеме қою.....	152
4.6. Стильдердің каскадты кестесін қолдану (CSS)	157
4.7. CSS селекторлар және қасиеттері	164
4.8. Web-беттің белгіленуі	171
4.9. Web-бетте скриптерді қолдану	177
4.10. Web-бетке мультимедианы енгізу	182
«Web-программалау» бөлімінің тест тапсырмалары.....	188
3-тоқсанға арналған жобалық жұмыс	190
Жоба жұмысының тақырыптары	190
Жоба бойынша жұмыс істеу сатысы	190
V бөлім. АҚПАРАТТЫҚ ЖҮЙЕЛЕР	191
5.1. Деректер қорына кіріспе	191
5.2. Деректер қорын жоспарлау	195
5.3. MySQL-да біркестелік деректер қорын жасау	200
5.4. Көпкестелік деректер қорын құру	210
5.5. SQL сұраныстар	216
5.6. Web-беттің деректер қорымен байланысын орнату.....	225
5.7. Формалар	230
5.8. Есептер	235
5.9. Big Data	239
«Ақпараттық жүйелер» бөлімінің тест тапсырмалары	244
4-тоқсанға арналған жобалық жұмыс	246
Глоссарий	247
Пайдаланылған әдебиеттер	252
Интернет-ресурсы	252

Оқу басылымы

**Исабаева Даража Нағашыбаевна
Рахымжанова Ләззат Болатбаевна
Киселева Елена Анатольевна
Құрманғалиева Нүргүл Айтбаевна
Әубекова Мәдина Асқарқызы**

ИНФОРМАТИКА

Жалпы білім беретін мектептің жаратылыстану-математикалық бағытта оқитын 10-сынып оқушыларына арналған

**Редакторы *Ү. Өмірзақ*
Көркемдеуші редакторы *А. Лукманов*
Техникалық редакторы *Ү. Рысалиева*
Корректоры *Е. Амангелді*
Компьютерде беттеген *С. Төлегенова***

ИБ № 057

Теруге 21.02.2019 берілді. Басуға 24.07.2019 қол қойылды. Пішімі 70×90 ¹/₁₆. Офсеттік қағаз.

Өріп түрі «мектептік». Офсеттік басылыс. Шартты баспа табағы 18,72.

Есептік баспа табағы 14,25. Тарадымы 14 000 дана. Тапсырыс №4412.

«Атамұра» корпорациясы» ЖШС, 050000, Алматы қаласы, Абылай хан даңғылы, 75.

Қазақстан Республикасы «Атамұра» корпорациясы ЖШС-нің Полиграфкомбинаты,
050002, Алматы қаласы, М. Мақатаев көшесі, 41.

